

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 347.1 (575.3)

ТКБ: 67.404 (2Т)

И – 85

ИСМАТЗОДА ИСМАТУЛЛО БОБОХУЧА

**МАСОИЛИ АМАЛИ МЕЪЁРҲОИ КОЛЛИЗИОНӢ ДАР ТАНЗИМИ
МУНОСИБАТҲОИ ХУСУСӢ-ҲУҚУҚӢ БО УНСУРИ ХОРИҶӢ ДАР
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи
ихтисоси 5.5.3. Ҳуқуқи маданӣ; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи
байналмилалии хусусӣ

РОҲБАРИ ИЛМӢ:

номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

РАҶАБЗОДА М.Н.

ДУШАНБЕ – 2026

МУНДАРИЧА

НОМГҶҲИ ИХТИСОРАҶО ВА (Ё) АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ.....	3
МУҚАДДИМА.....	4-15
БОБИ 1. МАФҶУМ, ТАСНИФОТ ВА ХУСУСИЯТҶОИ АМАЛИ МЕЪЁРҶОИ КОЛЛИЗИОНӢ.....	16-73
1.1. МафҶум ва таснифоти меъёрҶои коллизионӢ дар Ҷуқуқи байналмилалии хусусӢ.....	16-30
1.2. ХусусиятҶои амали меъёрҶои коллизионӢ дар Ҷуқуқи байналмилалии хусусӢ.....	30-59
1.3. Инкишофи меъёрҶои коллизионӢ дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	59-73
БОБИ 2. ПРОБЛЕМАҶОИ АМАЛИ МЕЪЁРҶОИ КОЛЛИЗИОНӢ ДАР ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҶОИ МАДАНИ БО УНСУРИ ХОРИҶӢ ДАР ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	74-130
2.1. Амали меъёрҶои коллизионӢ дар танзими муносибатҶои ашӢй бо унсури хориҶӢ.....	74-88
2.2. Амали меъёрҶои коллизионӢ дар танзими муносибатҶои меросӢ бо унсури хориҶӢ.....	88-104
2.3. Амали меъёрҶои коллизионӢ дар танзими муносибатҶои шартномавӢ бо унсури хориҶӢ.....	104-121
2.4. Амали меъёрҶои коллизионӢ дар танзими уҳдадорихои ғайришартномавӢ бо унсури хориҶӢ.....	122-130
БОБИ 3. ПРОБЛЕМАҶОИ АМАЛИ МЕЪЁРҶОИ КОЛЛИЗИОНӢ ДАР ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҶОИ АЛОҶИДАИ ҶУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ.....	131-156
3.1. Амали меъёрҶои коллизионӢ дар танзими муносибатҶои оилавӢ бо унсури хориҶӢ.....	131-147
3.2. Амали меъёрҶои коллизионӢ дар танзими муносибатҶои меҳнатӢ бо унсури хориҶӢ.....	147-156
ХУЛОСА.....	157-160
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚОТ.....	161-163
РӢЙҶАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҶО).....	164-180
ФЕҶРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ.....	181-182

НОМГҶҲИ ИХТИСОРАҲО ВА (Ё) АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

Конститутсияи ҶТ – Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМ ҶТ – Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КГ ҶТ – Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон

КО ҶТ – Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМ ҶТ – Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон

ДМТ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ИМА – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

ФР – Федератсияи Россия

ИҶШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ

ҶШС Тоҷикистон – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон

ТБМ – Ташкилоти байналмилалӣ меҳнат

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

КГФ – Кодекси граждании Фаронса

САҲШ – сабти асноди ҳолати шахрвандӣ

ғ. – ғайра

қ. – қисм

м. – модда

б. – банд

с. – саҳифа.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – ҶТ) аз рӯзҳои нахустини истиқлолияти давлатӣ робитаҳои васеъ ва гуногунсамтро дар сатҳи байналмилалӣ ба роҳ монда, ҳамчунин бо шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ муносибатҳои тиҷоратиро инкишоф додааст.

Конститутсияи ҶТ ҳамчун санади олии меъёрии ҳуқуқӣ заминаи ҳуқуқии таҳким ва инкишофи муносибатҳои ҷамъиятиро ҳам дар дохил ва ҳам дар хориҷи кишвар муҳайё намудааст. Конститутсияи ҶТ дар моддаи 12 шаклҳои гуногуни моликиятро ҳамчун асоси иқтисодии кишвар эътироф намуда, махсусан фаъолияти иқтисодии хориҷиро кафолат додааст [1].

Дар асоси нишондодҳои Консепсияи сиёсати хориҷии ҶТ, ки бо Фармони Президенти ҶТ аз 27 январи соли 2015, №332 тасдиқ шудааст, “ҶТ сиёсати хориҷии худро дар асоси меъёрҳо ва принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ба амал бароварда, соҳибхитиёрӣ ва баробарҳуқуқии дигар кишварҳоро эҳтиром гузошта, вобаста ба манфиатҳои халқи худ равобити байналмилалиро дар сатҳҳои гуногун ба роҳ монда, шароити мусоидро баҳри рушди фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва инкишофи сармоягузорӣ дар бахшҳои гуногуни ҳаёти хоҷагии халқ фароҳам овардааст” [13].

Дар ин рост, қайд намудан зарур аст, ки муносибатҳои байналмилалӣ дар ду сатҳ – байналмилалии байнихукуматӣ ва байналмилалии хусусӣ арзи ҳастӣ менамоянд, ки маҳз охириҳо объекти бевоситаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба шумор мераванд.

Ҳарчанд муносибатҳои мазкур хусусияти байнихукуматӣ надошта бошанд ҳам, барои ифодаи онҳо истилоҳи “байналмилалӣ” ба кор бурда мешавад. Аммо, дар ин ҷо истилоҳи “байналмилалӣ” хусусияти шартӣ дорад, зеро ифодакунандаи он аст, ки муносибатҳои мазкур аз ҳадди юрисдиксияи як кишвар берун мебароянд.

Бо чунин назардошт, истилоҳи “байналмилалӣ” ба соҳаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ низ талқин мегардад. Ҳарчанд муносибатҳои мазкур аз доираи юрисдиксияи як кишвар берун бароянд ҳам ин маънои онро надорад, ки онҳо бидуни танзими ҳуқуқӣ мемонанд, балки зарурати танзими ҳуқуқии онҳо ногузир аст.

Дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ- Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҶТ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28-уми декабри соли 2024 зикр мегардад, ки “... моро зарур аст, ки зимни пешбурди сиёсати хориҷӣ саъю талошамонро дар ҳамбастагӣ бо ҷомеаи ҷаҳонӣ барои расидан ба ҳадафҳои созанда ҷиҳати пайдории сулҳу субот ва тавсеаи ҳамкориҳои гуногунҷанба тақвият диҳем. Масъалаҳои вобаста ба ҳимояи ҳуқуқу озодӣ, шаъну шараф ва манфиатҳои шаҳрвандони Тоҷикистон дар хориҷи кишвар аз вазифаҳои афзалиятноки давлат мебошанд” [14].

Дар пасманзари ташаккул ва рушди соҳаҳои гуногуни қонунгузории миллӣ дар радифи санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ тибқи муқаррароти Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҶТ барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти ҶТ аз 6-уми феввали соли 2018, №100 тасдиқ гардидааст, “муайян намудани вазъи воқеии қонунгузории миллӣ дар таносуб бо раванди инкишофи муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ва мусоидат ба таъсис додан ва ворид шудан ба ҳамгириҳои нави иқтисодӣ бо мақсади таъсиси бозори ягона, ҳаракати озодонаи одамон, таҳвили озоди мол, кор ва хизматрасониро ҳамчун механизми меъёрҳои коллизсионӣ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсурҳои хориҷӣ арзёбӣ намудан имконпазир аст” [15].

Мусаллам аст, ки қонунгузории кишвар тамоми масоили ҳуқуқии муносибатҳои бавучудомадаро бевосита фаро гирифта наметавонад, аз ин рӯ ба татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ мусоидат мекунад. Ҳолати мазкур

мавҷудияти низоми мустаҳкамаи ҳуқуқии меъёриро дар кишвар тақозо менамояд.

Дар ин ҷо, асоси танзимкунандаи чунин муносибатҳо бевосита меъёрҳои ба истилоҳ “коллизсионӣ” ба шумор мераванд. Вале, татбиқи меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ бо се ҳолат – вазъи ҳуқуқии субъект, объект ва факти ҳуқуқӣ вобаста мебошад.

Ҳамин тариқ, такмил ва инкишофи қонунгузориҳои ҚТ дар бахши амали меъёрҳои танзимкунандаи чунин муносибатҳо ба манфиати кишвар ва шахсони воқеию ҳуқуқии он мебошад.

Дар ҚТ дар таҳрири нав қабул гардидани Кодекси маданияти ҚТ аз санаи 24 декабри соли 2022, ки фасли 8-и он бевосита ба масоили ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дахл дорад, ба мақом ва нақши меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ боз ҳам афзуд ва мазмуну моҳияти онҳоро дар сатҳи сифатан нав ба вуҷуд овард [3].

Қобили зикр аст, ки дар ҚТ то имрӯз мазмун ва моҳияти меъёрҳои коллизсионӣ ҳамчун навъи мушаххаси меъёрҳои ҳуқуқӣ ва масоили амали онҳо дар муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ мавриди таҳқиқоти илмӣ ва амалӣ қарор дода нашудааст, ки баррасии ҳамачонибаи мавзӯи мазкур ба пешрафти назария ва амалияи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар ҚТ сабаб хоҳад гашт.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Ҷанбаҳои гуногуни амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсурҳои хориҷӣ дар асарҳои муҳаққиқон ва олимони ватанию хориҷӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Хусусан, дар асарҳои баъзе аз олимони хориҷӣ, ба мисли Л.П. Ануфриева [24], А.В. Асосков [142; 25], М.А. Занина [145], В.П. Звекон [46], В.А. Канашевский [51; 52], В.М. Коретский [58], М.Н. Кузнетсов [60], С.Т. Любарская [149], М.Г. Розенберг [91], Н.Н. Рустамова [155], Д.В. Саушкин [156], З.А. Севрюгина [157], А.Д.

Суздаева [159], В.Л. Толстих [162; 105], Н.А. Хаустова [163], Р.М. Ходикин [164], Н.А. Шебанова [135] ва диг.

Қайд намудан ба маврид аст, ки масоили амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ ба таври ҳамаҷониба дар асарҳои олимони ватанӣ мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст.

Баъзе аз паҳлуҳои амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ дар асарҳои илмӣ олимони ватанӣ чун А.М. Абдуҳолиқов [141], Х.Р. Қодирқулов [146], Н.А. Қодиров [147; 61], Ш.М. Менглиев [73], А.М. Мирзоев [74], Э.С. Насриддинзода [78], Ф.М. Нодиров [130], М.З. Раҳимзода [88], М.Н. Рачабзода [154], И.М. Солиев [158], Р.Ш. Сотиволдиев [97; 98], Ф.С. Сулаймонов [99], С.Н. Тағоева [100], Ҳ.Н. Ҳиматов [107] ва дигарон таҳқиқ карда шудаанд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти кори диссертатсионӣ мутобиқи мавзӯи илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон таҳти унвони “Проблемаҳои актуалии назария ва амалияи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ барои солҳои 2015-2025” иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Дар доираи таҳқиқоти мазкур ҳадаф гузошта шудааст, ки ҷанбаҳои амалии татбиқи меъёрҳои коллизсионӣ, ки танзими ҳуқуқии муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқиро бо унсури хориҷӣ таъмин менамоянд, дар низоми ҳуқуқии миллии ҚТ мавриди омӯзиш қарор дода шаванд.

Вазифаҳои таҳқиқот. Бо назардошти мақсади мазкур дар диссертатсия вазифаҳои зерин гузошта шудаанд:

– омӯзиши моҳият ва мазмуни меъёрҳои коллизсионӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ;

– муайян намудани мавқеъ ва аҳаммияти меъёрҳои коллизсионӣ дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ;

– муайян ва пешниҳод намудани меъёрҳои асосии тасниф ва гурӯҳбандии меъёрҳои коллизсионӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ;

– баррасии ҷараён ва хусусиятҳои рушди меъёрҳои коллизсионӣ дар қонунгузори ҚТ;

– таҳқиқи ҷиҳатҳои амалӣ ва татбиқи меъёрҳои коллизсионӣ дар соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ;

– таҳлили ҷанбаҳои амалии истифодаи меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои ашёӣ, ки дорои унсури хориҷӣ мебошанд;

– баррасӣ ва таҳлили татбиқи амалии меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои меросӣ бо унсури хориҷӣ.

– таҳлили масоили амалии меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ;

– таҳлили масоили амал ва самтҳои татбиқи меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои алоҳидаи хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ.

Объекти таҳқиқот. Дар ин таҳқиқоти диссертатсионӣ ҳамчун объекти омӯзиш масъалаҳои марбут ба амалӣ намудани меъёрҳои коллизсионӣ дар раванди танзими муносибатҳои хусусии ҳуқуқӣ, ки дорои унсури хориҷӣ мебошанд, баррасӣ мегарданд.

Предмети таҳқиқот. Предмети таҳқиқоти диссертатсионӣ назарияҳо, дидгоҳҳо, мафҳумҳо ва хусусиятҳои илмие мебошанд, ки ҷиҳатҳои амалӣ ва назариявии татбиқи меъёрҳои коллизсиониро дар танзими муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ инъикос мекунанд.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Дар диссертатсия масоили амалии меъёрҳои коллизсионӣ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ дар ҚТ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ факултети

ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон анҷом дода шудааст. Давраи таҳқиқот солҳои 2021-2025-ро дар бар мегирад.

Асоси назариявии таҳқиқот. Асоси назариявии таҳқиқотро асарҳои олимони ватаниву хориҷӣ, аз қабили А.М. Абдухолиқов, Л.П. Ануфриева, А.В. Асосков, М.А. Занина, В.П. Звекон, В.А. Канашевский, В.М. Коретский, М.Н. Кузнецов, Х.Р. Қодирқулов, Н.А. Қодиров, С.Т. Любарская, Ш.М. Менглиев, А.М. Мирзоев, Э.С. Насриддинзода, Ф.М. Нодиров, М.З. Раҳимзода, М.Н. Раҷабзода, М.Г. Розенберг, Н.Н. Рустамова, Д.В. Саушкин, З.А. Севрюгина, И.М. Солиев, Р.Ш. Сотиволдиев, А.Д. Суздалева, Ф.С. Сулаймонов, С.Н. Тағоева, В.Л. Толстих, Н.А. Хаустова, Р.М. Ходикин, Ҳ.Н. Ҳиматов, Н.А. Шибанова ва дигарон ташкил медиҳанд.

Асоси методологии таҳқиқот. Асоси кори диссертатсиониро усулҳои умумии дарки илмӣ (расмӣ-мантиқӣ, диалектикӣ, таҳлилӣ ва синтезӣ); усулҳои махсуси илмии ҳуқуқӣ (расмӣ-ҳуқуқӣ, функционалӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ва низомнок) ва усулҳои соҳавӣ (моддӣ-ҳуқуқӣ, коллизсионӣ-ҳуқуқӣ ва унификатсионӣ-ҳуқуқӣ) ва усулҳои таҳлили забонӣ ва мантиқӣ ташкил медиҳанд.

Заминаҳои эмпирикии таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқоти диссертатсионӣ Конститутсияи ҚТ, Кодекси маданияи ҚТ, Кодекси оилаи ҚТ, Кодекси муҳофизатии маданияи ҚТ, Кодекси меҳнати ҚТ, Қонуни ҚТ “Дар бораи нотариати давлатӣ”, Қонуни ҚТ “Дар бораи арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ”, инчунин дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, созишномаҳои байнидавлатӣ ва қарорҳои Пленуми Суди Олии ҚТ истифода шудаанд. Ҳамчунин, ҷиҳати муайян намудани такмил ва инкишофи қонунгузори ҚТ дар бахши амали меъёрҳои танзимкунандаи муносибатҳои байналмилалии хусусӣ ва дар маҷмӯъ рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба манфиати кишвар ва шахсони воқеию ҳуқуқии он мебошад.

Навгонии илмий таҳқиқот. Дар диссертатсия масоили амалии меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ мавриди таҳлили ҳаматарафаи илмӣ ва амалӣ қарор дода шудааст.

Навгонии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки дар ҚТ таҳқиқоти илмӣ мукамал дар мавриди амалияи меъёрҳои коллизсионӣ то ҳол вуҷуд надорад, гарчанде ки ҳамкориҳои иқтисодии шаҳрвандон ва ташкилотҳои миллий бо ҳамтоёни хориҷӣ пайваста меафзоянд. Аз ин рӯ, таҳия ва татбиқи меъёрҳои коллизсионӣ бояд бо дарназардошти манфиатҳои миллию иҷтимоӣ ва эҳтиёҷоти амалии иштирокчиёни муносибатҳои дорои унсури хориҷӣ амалӣ гарданд.

Таҳқиқоти анҷомдодашуда, нахустин қадамҳои пажӯҳиш доир ба масоили амалии меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ буда, ҷиҳати ташаккул ва таҳкими соҳаи илми ҳуқуқшиносии ватанӣ, инчунин қонунгузорӣ ва амалияи ҳудии ҳуқуқтатбиқкунӣ мусоидати бевосита намуда метавонад.

Нуктаҳои ба ҷимоя пешниҳодшаванда. Ба сифати нуктаҳои ба ҷимоя пешниҳодҳои зерин манзур карда мешаванд:

1. Моҳияти меъёри коллизсионӣ тавассути таъиноти функционалии он ифшо мегардад, яъне муайян намудани низоми ҳуқуқие, ки бояд нисбат ба муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии дорои унсури хориҷӣ татбиқ карда шавад. Самаранокии татбиқи меъёрҳои коллизсионӣ дар ин соҳа аз таносуби мақоми ҳуқуқии иштирокчиён, хусусиятҳои объекти муносибати ҳуқуқӣ ва ҳолатҳои ҳуқуқии дорои аҳаммияти ҳуқуқӣ вобаста мебошад, ки боиси ба вуҷуд омадан, тағйир ёфтани ё қатъ гардидани чунин муносибатҳо мегарданд.

Сабаби мансуб донишмандони муносибати хусусӣ-ҳуқуқӣ ба соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ на навъи уҳдадорӣ, балки мавҷудияти ҳолатҳои объективие мебошад, ки онро бо давлати хориҷӣ мепайванданд. Ин ҳолатҳо метавонанд ба иштирокчиёни муносибати

ҳуқуқӣ, объекти он ё ба фактҳои ҳуқуқӣ дахл дошта бошанд ва дар маҷмуъ унсури хориҷиро ташкил медиҳанд.

Меъёрҳои коллизсионӣ ҳамчун воситаи махсуси ҳуқуқӣ амал менамоянд ва тавассути онҳо низоми ҳуқуқии миллие муайян карда мешавад, ки бояд нисбат ба муносибати дахлдор татбиқ гардад. Ҳамзамон, доираи амали меъёрҳои коллизсионӣ ба ҳалли зиддиятҳо байни ҳуқуқи дохилии давлат ва ҳуқуқи давлати хориҷӣ маҳдуд мегардад, дар ҳоле ки таносуби ҳуқуқи миллий ва ҳуқуқи байналмилалӣ дар асоси принципи бартарияти уҳдадорӣҳои байналмилалӣ ҳал карда мешаванд.

2. Шаклгирии меъёрҳои коллизсионӣ дар ҚТ аз замони давлати шуравӣ (дар шакли маҳдуд) оғоз ёфта, дар замони истиқлолияти давлатӣ ба таври пурра мукамал карда шуда, мавриди истифода ва татбиқи васеъ қарор гирифтаанд.

Дар шаклгирии ҳар як соҳаи ҳуқуқ ва мукамалгардонии меъёрҳои он маҳз давлат бо мақсади ба роҳ мондани сиёсати дурусти дохиливу хориҷӣ ва танзими муносибатҳои бавучудоянда, бахусус муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии дорои унсури хориҷӣ талош менамояд. Истиқлолияти давлатии ҚТ заминаи мусоид ва асоси воқеӣ баҳри инкишофи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳамчун яке аз соҳаҳои муҳимми ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқии кишвар ва рушди меъёрҳои коллизсионӣ гардид, ки асоси бунёди онро ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқи ҚТ ташкил медиҳанд.

3. Таъсиррасонии ҳуқуқӣ ба муносибатҳои молумулкӣ бо унсури хориҷӣ тавассути меъёрҳои коллизсионӣ амалӣ карда мешавад, ки ҳамчун механизми мувофиқати низомҳои ҳуқуқии гуногун баромад менамоянд.

Набояд таъиноти меъёрҳои коллизсиониро танҳо бо ташкили алоқа байни субъектҳои муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ донист. Функсияи ташкилӣ ва танзимии меъёрҳои коллизсионӣ бо ҳам таъсири мутақобила дошта, якҷоя таъсири заруриро ба субъектҳои ҳуқуқ-шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқии кишварҳои гуногун мерасонанд.

Агар ин таъиноти меъёрҳои коллизииро аз ҳам ҷудо намоем, ин маъноӣ онро дорад, ки аҳамияти танзимномаи онҳоро инкор ва ё рад менамоем. Охириҳо ҳам дар танзими муносибатҳои хусусияти молумулкӣ дошта якҷоя бо меъёрҳои моддӣ ва ҳам бевосита амал менамоянд.

4. Дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бояд масъалаи амали меъёрҳои коллизии аз категорияи татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ фарқ карда шавад, зеро ин ду мафҳуми аз ҳам фарқкунанда мебошанд. Амали меъёри коллизии муайянкунандаи он аст, ки дар ин ё он муносибати байналмилалӣ хусусӣ ҳуқуқи кадом кишвар бояд татбиқ карда шавад. Амали меъёри коллизии дар асоси қонуни миллӣ ё шартномаҳои байналмилалӣ ба роҳ монда мешавад.

Дар асоси омӯзиши паҳлуҳои гуногуни диссертатсия баҳри тақмили қонунгузори амалкунанда пешниҳодҳои зерин манзур карда мешаванд:

Дар асоси омӯзиши паҳлуҳои гуногуни диссертатсия баҳри тақмили қонунгузори амалкунанда ба Кодекси маданияи ҚТ (фасли 8), Кодекси меҳнати ҚТ (моддаи 9) пешниҳодҳои мушаххас манзур карда шуда, дар баррасии Маркази миллии қонунгузори назди Президенти ҚТ қарор доранд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Маводҳои диссертатсия метавонанд дар фаъолияти қонунҷодкунӣ ва ҳуқуқтатбиқномаӣ, ҳамчунин дар ҷараёни тадриси фанни “Ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ” ба таври васеъ мавриди истифода қарор дода шаванд. Натиҷаҳои таҳқиқоти анҷомдодаи муаллиф метавонанд минбаъд ба сифати коркарди проблемаҳои назариявӣ ва методологӣ дар соҳаи баррасишаванда хизмат намоянд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот ба таҳлили воқеъбинона ва ҳаматарафаи пажӯҳишҳои назарӣ ва амалии марбут ба паҳлуҳои гуногуни масоили амали меъёрҳои коллизии дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ

бо унсури хориҷӣ дар ҶТ, таҳлили натиҷа ва хулосаҳои дар илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ пазируфташуда, мафҳумҳо, пешниҳодҳо ва тавсияҳои назарӣю амалии муаллиф, нуқтаҳои илмии таҳқиқот ва тавсияҳо, таҳқиқи ҳолати ҳуқуқӣ ва инкишофи меъёрҳои коллизсионӣ дар қонунгузори ҶТ асос меёбад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи таҳқиқот ба шиносномаи ихтисосҳои Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҶТ аз рӯи ихтисоси 5.5.3. Ҳуқуқи маданӣ; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия бо сатҳи нафгонии илмии диссертатсионӣ, нуқтаҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар семинарҳои назариявӣ ва конференсияҳои илмӣ-амалӣ тасдиқ карда мешаванд. Ҳамзамон, тарзи навишт, масъалагузорӣ ва услуби диссертатсия саҳми шахсии муаллифи диссертатсияро нишон медиҳад.

Тасвиб ва натиҷаҳои амалисозии таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия бо сатҳи нафгонии илмии диссертатсия, нуқтаҳои назарӣ илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод карда мешаванд, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ-амалӣ ва семинарҳои назариявӣ тасдиқ карда мешавад. Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи байналмилалии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода, муҳокима ва ба ҳимоя тавсия карда шудааст. Ҳамчунин, натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар конференсияҳои зерин ироа гардидаанд:

А) байналмилалӣ:

– конференсияи байналмилалии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 100-солагии Виктор Аркадевичт Ойгензихт дар мавзуи «Танзими ҳуқуқи сайёҳӣ ва сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» бо маъруза дар

мавзуи “Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ” (ш. Душанбе, 24 октябри соли 2024);

– конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ бахшида ба Рӯзи байналмилалӣ ҳуқуқи инсон, 30-юмин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълонгардидани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» бо маъруза дар мавзуи “Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои ашёӣ бо унсури хориҷӣ” (ш. Душанбе, 2024);

– конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ бахшида ба таҷлили Рӯзи байналмилалӣ ҳуқуқи инсон, 80-умин солгарди таъсисёбии СММ, эълонгардидани солҳои 2025-2030 “Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия” ва қабулгардидани Қатъномаи СММ зери унвони “Нақши зеҳни сунъӣ дар фароҳам овардани имконоти навин барои рушди устувор дар Осиёи Марказӣ” бо маъруза дар мавзуи “Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар муносибатҳои меросӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ” (ш. Душанбе, 5 декабри соли 2025).

Б) ҷумҳуриявӣ:

– конференсияи илмӣ ҷумҳуриявӣ бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон Шомурат Менглиев бо маъруза дар мавзуи “Мафҳум ва моҳияти меъёрҳои коллизсионӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ” (ш. Душанбе, 2021);

– конференсияи умумидонишгоҳӣ илмию назариявӣ ҳаёти устодону кормандони факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бахшида ба 30-юмин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Соли маърифати ҳуқуқӣ эълоннамудани соли 2024 ва Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040) бо маъруза дар мавзуи

“Баъзе масъалаҳо оид ба ҳуқуқи ашёӣ дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ” (ш. Душанбе, 2024).

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Аз рӯйи натиҷаҳои гузаронидашуда 9 мақолаҳои илмӣ, аз он ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҶТ ва 4 мақола дар дигар нашрияҳо нашр гардидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Сохтори диссертатсия тибқи нақша, мақсад, вазифаҳо ва мантиқи таҳқиқот муайян карда шудааст. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, нуҳ зербоб, хулоса ва номгӯи адабиёт (маъхазҳо) иборат аст. Ҳаҷми диссертатсия 182 саҳифаро дар бар мегирад.

БОБИ 1. МАФҲУМ, ТАСНИФОТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ АМАЛИ МЕЪЁРҲОИ КОЛЛИЗИОНӢ

1.1. Мафҳум ва таснифоти меъёрҳои коллизсионӣ дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ

Меъёри ҳуқуқӣ яке аз мафҳумҳои асосии илми ҳуқуқ мебошад. Аксарияти муаллифон мафҳуми меъёрҳои ҳуқуқиро бо муқаррароти давлатӣ алоқаманд мегардонанд ва онро ба сифати “звенои аввалӣ”, “унсури баромад”, “катакҳои ҳуқуқ”, ба сифати “ченак”, “масштаб” ва “эталон”-и рафтор, танзимгар (регулятор)-и муносибатҳои иҷтимоӣ алоқаманд мегардонанд.

Меъёрҳои ҳуқуқ “хишт”-ҳое мебошанд, ки аз онҳо бинои ҳуқуқ бунёд карда мешавад - менависад А.Ф. Чердансев [110, с. 208; 19, с. 34]. «Худи истилоҳи “меъёр” аз калимаи латинии “norma” гирифта шудааст, ки аксаран чун “қоида” тарҷума мешавад» [49, с. 23; 28, с. 40-47; 21, с. 29].

«Меъёри ҳуқуқ дар қатори меъёри ахлоқ, одатҳо ва ғайра яке аз намудҳои меъёрҳои иҷтимоӣ ба шумор меравад. Ҳамин тавр, дар аксари адабиёти ҳуқуқӣ чунин аломатҳои меъёри ҳуқуқ зикр гардидааст: 1) Қоидаи рафтор; 2) Танзимгари муносибатҳои ҷамъиятӣ; 3) Аз тарафи давлат эҷод, ҳифз ва таъмин мешавад; 4) Барои ҳама ҳатмӣ мебошад; 5) Ҳуқуқ ва уҳдадорихои субъектони ҳуқуқро муқаррар мекунад» [116, с. 121].

Ҳамин тариқ, меъёри ҳуқуқ ин қоидаи рафтор, воситаи иҷтимоии танзими рафтор ва қоидаҳои умумие мебошад, ки рафтори одамонро дар ҷамъият ба танзим мебароранд [28, с. 7; 65, с. 153].

Ҳуқуқшиносони ИМА ба монанди ҳуқуқшиносони Англия меъёрҳои ҳуқуқро ба маънои худии калима танҳо қоидаи таҷрибаи судӣ, ки дар робита бо парвандаҳои мушаххас шакл гирифтаанд, меҳисобанд. Дар низоми ҳуқуқии романо-олмонӣ дар мавқеи аввал меъёри ҳуқуқе

бароварда мешавад, ки ба талаботи адолат ва ахлоқ ҷавобгӯ буда, ба сатҳи олий бароварда шудаанд ва ҳамчун қоидаи рафтор умумӣ мебошанд [80, с. 105; 82, с. 165].

Қуръон ва Суннат дар низоми ҳуқуқи исломӣ ҳамчун сарчашмаҳои аслии ҳуқуқ шинохта мешаванд. Бар пояи ин ду манбаъ, дигар сарчашмаҳо, ба мисли иҷмоъ – иттифоқи назари уламои мусулмон дар шарҳи меъёрҳои шариат – ва қиёс - баровардани ҳукм тавассути муқоиса бо ҳолатҳои шабеҳ – ташаккул ёфтаанд.

Меъёрҳои ҳуқуқ вобаста ба таъиноташон ба меъёрҳои таъсисӣ (асосҳои танзими ҳуқуқиро муайян мекунанд), меъёрҳо-принсипҳо, меъёрҳо-мафҳумҳо, меъёрҳои муқарраркунанда, меъёрҳои кафолатӣ, меъёрҳои фаврӣ ва меъёрҳои коллизсионӣ ҷудо мешаванд [81, с. 240; 83, с. 205].

Меъёрҳои коллизсионӣ, чи тавре ки Р.Ш. Шарофзода қайд менамояд, тартиби рафъи ихтилофоти ҳуқуқиро пешбинӣ мекунанд» [98, с. 245]. Меъёрҳои коллизсионӣ асоси бунёдии ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар ҚТ ташкил медиҳанд.

Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, ба он ҳолате ки танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ аз ҳадди юрисдиксияи як кишвар берун мебарояд ва ба танзими ҳуқуқи онҳо ҳадди ақал ду низоми ҳуқуқӣ “талош” менамоянд, “коллизия” дар танзимномаи ҳуқуқӣ гуфта мешавад. Ёдовар шудан бамаврид аст, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар аввал бо номи “ҳуқуқи коллизсионӣ” ташаккул ёфтааст.

«Бояд зикр кард, ки «коллизия» аз калимаи лотинии «collisio» гирифта шуда, маънояш «бархӯрӣ (ихтилофот)» мебошад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ инчунин андешае ҳаст, ки оё воқеан дар ҳолати мазкур “бархӯрӣ” (ихтилофот)»-и қонунҳои хориҷӣ мавҷуд аст. Чунончи, муаллифи машҳури амрикоӣ Ч. Стори қайд карда буд, ки номгузори ҳуқуқи коллизсионӣ (conflict of laws) пурра ҷавбгӯи талабот намебошад. Ў ба ҳайси мисол парвандаеро меоварад, ки дар он суди амрикоӣ ба чунин

хулоса меояд, ки ба аҳд ҳуқуқи фаронсавӣ бояд татбиқ карда шавад, зеро аҳд дар Фаронса баста шудааст ва ҳуқуқи фаронсавӣ бе қайд шарт аз ҳуқуқи ИМА фарқ мекунад. Дар чунин ҳолат, чи тавре ки Ч. Стори қайд мекунад, равшан аст, ки ҳеҷ гуна коллизияи қонунҳо дида намешавад. Фарқият дар байни ҳуқуқи фаронсавӣ ва ҳуқуқи амрикоӣ вучуд дорад. Суоли матраҳ ин аст, ки кадоме аз ин низомҳои ҳуқуқӣ дар ҳолати мазкур бояд татбиқ карда шавад. Аммо худ аз худ ин масъала тақозо мекунад, ки танҳо як ҳуқуқ метавонад татбиқ шавад ва мувофиқан дар байни ҳуқуқе, ки нисбат ба парвандаи мазкур татбиқ карда мешавад ва ҳуқуқе, ки татбиқ намегардад, ҳеҷ гуна “коллизия” имконпазир буда наметавонад. Масъала оид ба он, ки кадоме аз ду низомҳои ҳуқуқӣ бояд татбиқ карда шавад, воқеан коллизияи қонунҳо шуда наметавонад» [121, с. 38; 117, с. 240].

А. Левонтин дар мавриди ин масъала чунин изҳор доштааст: Дар амал, дар чунин ҳолатҳо “коллизия” вучуд надорад. Коллизия шояд дар зеҳни судяҳо пеш аз қабули қарор дар бораи интихоби ҳуқуқи татбиқшаванда ба миён ояд, аммо ин “коллизия” ё тардид пеш аз ҳар қарори судӣ ба вучуд меояд ва вазифаи судя танҳо дар он аст, ки муайян кунад аз миёни ду қонун кадоме бояд татбиқ гардад. Барои дуруст баррасӣ кардани ин масъалаҳо, ба ҷойи истифода аз истилоҳи “коллизияи қонунҳо”, беҳтар аст онҳоро масъалаҳои интихоби ҳуқуқ номид ва меъёрҳои мувофиқ барои ҳалли ин масъалаҳо бояд “меъёрҳои интихоби ҳуқуқ” (Rules of Choice of Law) номгузорӣ шаванд [119, с. 40; 118, с. 26].

М.Д. Шаргародский коллизияро чун ду меъёри ҳуқуқии байни ҳам номувофиқ медонад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ (махсусан амрикоӣ) тақсими тамоми коллизияҳо ба воқеӣ (true conflict) ва ғайривоқеӣ (false conflict) паҳнгашта мебошад [112, с. 45].

Бо ибораи дигар, дар ҳолати коллизияи ғайривоқеӣ интихоби ҳуқуқ бо ёрии меъёрҳои коллизсионӣ сирф амали техникӣ мебошад, зеро

новобаста аз он, ки татбиқшаванда ҳуқуқи давлати А мебошад ё давлати Б, натиҷа яқсон хоҳад буд» [80, с. 58].

В.А. Канашевский таҳти «мафҳуми меъёри коллизсионӣ, меъереро мефаҳмад, ки он муайянкунандаи татбиқи ҳуқуқи миллий ба муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ мебошад» [52, с. 88].

Ба андешаи М.Н. Кузнетсов «меъёри коллизсионӣ – меъёри ҳуқуқӣ (миллӣ ва байналмилалӣ) мебошад, ки татбиқи ҳуқуқи кишвар ва ё шартномаи (созишномаи) байналмилалиро ба муносибати хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ муқаррар мекунад» [60, с. 117; 148, с. 122]. Бо тақия ба концепсияи баррасии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, муаллиф мафҳуми мазкурро ҳамчун маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқии дорои хусусияти байнинизомӣ пешниҳод кардааст».

Ба андешаи Ф.Р. Абдуллоев “танзими коллизсионӣ яке аз усулҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ мебошад, ки ҳамчун усули бавосита амал мекунад. Вай қоидаи бевоситаи танзимкунандаи муносибатҳоро муқаррар намекунад, балки ба низоми ҳуқуқии давлати муайян таъсир мерасонад” [16, с. 36].

Н.Ю. Ерпилева низ дар асари худ «мафҳуми меъёри коллизсиониро бо ҳамин мазмун ҷонибдор аст [44, с. 112; 45, с. 247]. Л.Н. Галенская бошад, таҳти меъёрҳои коллизсионӣ муқарраротеро мефаҳмад, ки нисбат ба муносибати ҳуқуқии бавучудомада татбиқи ин ё он низоми ҳуқуқиро муқаррар мекунад» [35, с. 22].

«Н.Г. Александров коллизияро чун якҷанд меъёре, ки аз рӯйи мазмун аз ҳамдигар фарқ мекунад, мефаҳмад. Меъёрҳои коллизсионӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дорои хусусиятҳои хоси худ мебошанд, ки онҳоро аз дигар меъёрҳо фарқ мекунонд:

– меъёри коллизсионӣ хусусияти ҳаволакунанда дорад, меъёр ва категорияи махсус (ё асос) дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба шумор меравад;

– меъёри коллизионӣ ҳарчанд хусусияти ҳаволақунанда дошта бошад ҳам, муносибати дахлдорро якҷоя бо меъёри моддӣ-ҳуқуқӣ ба танзим мебарорад;

– меъёри коллизионӣ “коллизия”-ро маҳз дар байни низоми ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи хориҷӣ бартаараф менамояд, коллизияе, ки байни ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ ба вучуд меояд, бо назардошти бартарияти меъёрҳои байналмилалӣ ҳал карда мешаванд» [82, с. 39].

«В.Н. Кудрявцев коллизияро чун ҳолати номувофиқати байни меъёрҳо аз рӯи мазмун мебарорад» [59, с. 52].

Доир ба табиати ҳуқуқии меъёрҳои коллизионӣ дар байни олимони назари ягона мавҷуд нест: гурӯҳе аз олимони, аз қабили И.С. Перетерский, М.М. Богуславский, Г.К. Дмитриева чунин меҳисобанд, ки меъёрҳои коллизионӣ меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ буда, табиати хусусӣ-ҳуқуқӣ доранд. Ба андешаи Л.П. Ануфриева меъёрҳои коллизионӣ таҳаллути ду навъи меъёрҳо – хусусӣ-ҳуқуқӣ ва оммавӣ-ҳуқуқӣ доранд [109, с. 65]. Ба андешаи мо табиати хусусӣ-ҳуқуқии меъёрҳои коллизионӣ бештар аён мегардад, ки онро бо ҳуқуқи миллӣ алоқаманд мегардонад ва ҳолати мазкур барои эътироф гардидани меъёри коллизионӣ ҳамчун унсуре соҳаи мустақили ҳуқуқ – ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ замина мегузорад.

«Аз нуқтаи назари А.В. Митскевич коллизия – дар як вақт амал кардани меъёрҳои гуногун оид ба ҳамон як масъала мебошад [76, с. 75].

Аз ин лиҳоз, меъёри коллизииро метавон чунин шарҳ дод: он меъёри ҳуқуқиест, ки бо мақсади танзими муносибатҳои ҷамъиятии дорои унсуре хориҷӣ асоси ҳуқуқиро барои муайянсозӣ ва интиҳоби низоми татбиқшавандаи ҳуқуқ – хоҳ ҳуқуқи миллӣ бошад, хоҳ хориҷӣ, таъмин менамояд».

Дар илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ оид ба таснифоти меъёрҳои коллизионӣ назарҳои гуногун мавҷуд аст: Профессор Ш. Менглиев меъёрҳои коллизииро чунин таснифот кардааст: Якум, вобаста ба

хусусият, меъёрҳои коллизсионӣ ба императивӣ ва диспозитивӣ чудо мешаванд. Дуюм, вобаста ба шакл меъёрҳои коллизсионӣ ба алтернативӣ ва иловагӣ (факултативӣ) тақсим мешаванд. Сеюм, аз нигоҳи сохтор, меъёрҳои коллизсионӣ ба яктарафа ва дутарафа чудо мегарданд [73, с. 166-171].

Ба андешаи Н.Ю. Ерпилева меъёрҳои коллизсионӣ чунин тасниф карда мешаванд. Якум, аз нигоҳи шакли пайванди коллизсионӣ, меъёрҳои коллизсионӣ ба яктарафа ва дутарафа чудо мешаванд. Дуюм, вобаста ба хусусияти танзими меъёрҳои коллизсионӣ ба диспозитивӣ, императивӣ, алтернативӣ ва кумулятивӣ тақсим мешаванд. Сеюм, вобаста ба доираи амал меъёрҳои коллизсионӣ ба байнидавлатӣ ва байнихудудӣ чудо мешаванд» [44, с. 134-136].

С.С. Алексеев зикр мекунад, ки «байни санадҳои меъёри алоҳида метавонад мухолифат ё бархурд ба вуҷуд ояд. Чунин мухолифат коллизия ном бурда мешавад» [20, с. 137].

Аз ҷониби О.А. Данилочкина чунин таснифоти меъёрҳои коллизсионӣ пешниҳод гардидааст: 1) вобаста ба шакл – пайвандҳои коллизсионии яктарафа ва дутарафа; 2) вобаста ба шакли ифодаи иродаи қонунгузор – меъёрҳои императивӣ ва диспозитивӣ; 3) вобаста ба сохтор, меъёрҳои коллизсионӣ – одӣ ва мураккаб; 4) вобаста ба хусусияти пайванди коллизсионӣ – одӣ, алтернативии одӣ ва алтернативии мураккаб. Меъёри коллизсионии алтернативии мураккабро ба асосӣ (генералӣ) ва иловагӣ (субсидиарӣ) тақсим намудааст [41, с. 13-14].

Ба андешаи В.А. Канашевский меъёрҳои коллизсионӣ ба намудҳои зайл чудо карда мешаванд: 1) вобаста бо пайдоиш – меъёрҳои коллизсионӣ ба миллӣ ва байналмилалӣ тақсим мешаванд; 2) аз нигоҳи шакл меъёрҳои коллизсионӣ ба яктарафа ва дутарафа таснифот мешаванд; 3) вобаста ба ҳатмӣ будани татбиқнамоӣ – меъёрҳои коллизсионӣ ба императивӣ ва диспозитивӣ тақсим мегарданд; 4) вобаста ба сохтор пайванд ва ҳаҷм, меъёри коллизсионӣ ба одӣ ва мураккаб тақсим мегарданд. Дар ин радиф В.А. Канашевский меъёрҳои

коллизионии «хамроҳиқунанда» ва «кумулятсия»-ро бе унсури таснифотӣ ба намудҳои меъёри коллизионӣ ҷой додааст» [51, с. 91-92].

Л.П. Ануфриева таснифоти меъёрҳои коллизиониро вобаста ба чунин унсури пешниҳод менамояд: Яқум, вобаста ба шакли изҳори пайванди меъёри коллизионӣ, меъёрҳои коллизионӣ ба якҷарафа ва дутарафа тақсим мегарданд. Дуюм, вобаста ба шакли муқаррарот ва қувваи ҳуқуқӣ, меъёрҳои коллизионӣ ба императивӣ, диспозитивӣ ва алтернативӣ тақсим мегардад.

Билохира, аз нигоҳи ҳуди меъёри коллизионӣ меъёри коллизионӣ ба миллӣ ва байналмилалӣ таснифот мегардад. Ба ҷуз аз ин таснифот, Л.П. Ануфриева ба феҳристи намудҳои меъёрҳои коллизионӣ меъёрҳои коллизионии асосӣ (генералӣ) ва махсус (ёрирасон ё субсидиарӣ)-ро шомил сохтааст» [23, с. 198-199].

В.В. Гаврилов «дар асоси се унсур таснифоти меъёрҳои коллизиониро пешниҳод кардааст. Чунончӣ, яқум, вобаста ба шакли пайванди коллизионӣ дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, меъёрҳои коллизионии якҷарафа ва дутарафа мавҷуданд. Дуюм, вобаста ба тарзи танзимӣ, меъёрҳои коллизионӣ ба императивӣ, диспозитивӣ ва алтернативӣ тақсим мешавад. Сеюм, вобаста ба дараҷаи мушаххасияти меъёрӣ, меъёрҳои коллизионӣ ба генералӣ ва субсидиарӣ тақсим мешаванд» [34, с. 90-96].

Ҳамин тариқ, месазад махсус ишора ба он намуд, ки дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ доир ба масъалаи мазкур назари ягона вучуд надорад. Бинобар ин шартан бо назардошти таҳқиқоти гузаронидашуда чунин таснифотро пешниҳод менамоем:

«1. Вобаста ба шакл меъёрҳои коллизионӣ ба алтернативӣ ва факултетивӣ тақсим мешаванд. Меъёри коллизионии алтернативӣ – як қатор пайвандҳои коллизиониро дар бахши танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ муқаррар кардааст [109, с. 49]. Мисол, қ.1 м. 1334 КМ ҚТ. Меъёри коллизионии факултативӣ – чунин меъёри коллизионӣ аст, ки дар як ҳаҷми меъёри коллизионӣ якҷанд пайванди

коллизии маъҷуд аст. Мисол, қ. 1 м. 1325 КМ ҚТ: «Шакли аҳд ба ҳуқуқи маҳалли анҷоми он тобеъ аст. Аммо аҳди дар хорича анҷомёфта наметавонад дар натиҷаи риоя нагардидани шакл безътибор доништа шавад, агар талаботи ҳуқуқи ҚТ риоя шуда бошад». Дар ин ҷо ҳаҷми меъёри коллизии «шакли бастанӣ аҳд» ва пайванди коллизии:

1) қонуни маҳалли ба имзо расидани аҳд;

2) қонуни ҚТ. Дар ин мисол, ду шарт пешбинӣ шудааст, аввало қонуни маҳалли бастанӣ аҳд, баъдан риоя намудани қонунгузори ҚТ меъёри коллизии факултативӣ аст» [3].

«2. Вобаста ба хусусият меъёрҳои коллизии ба императивӣ ва диспозитивӣ тақсим мешаванд. Меъёри коллизии императивӣ коидаро пешбинӣ кардааст, ки суд ё тарафҳо дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хоричӣ ба интиҳоби ҳуқуқ дар танзими он имкон надоранд [109, с. 71].

Меъёри коллизии диспозитивӣ – дар шаклҳои «тарафҳо метавонанд», «агар ин дар созишномаи тарафҳо муқаррар нашуда бошад» ифода мегардад. Мисол, б. 2 м. 1329 КМ ҚТ: «Ба вучуд омадан ва қатъ гардидани ҳуқуқҳои ашё ба молу мулк, ки мавзӯи аҳд мебошад, бо ҳуқуқи кишваре, ки ин аҳд тобеи он мебошад, муайян карда мешавад, агар созишномаи тарафҳо тартиби дигарро муқаррар накарда бошад». Ё «шартнома бо ҳуқуқи кишвари бо созишномаи тарафҳо интиҳобшуда танзим карда мешавад, агар қонунгузори ҚТ тартиби дигарро муқаррар накарда бошад» (қ. 1 м. 1333 КМ ҚТ). Ҳамин тариқ, меъёри коллизии диспозитивӣ чунин меъёри ҳуқуқӣ аст, ки муқарраротро оид ба интиҳоби ҳуқуқ муқаррар кардааст, вале ба тарафҳо боз имконияти интиҳоби ҳуқуқро дар муносибати хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хоричӣ пешниҳод менамояд» [3].

«3. Аз нигоҳи сохтор, меъёрҳои коллизии ба як тарафа ва ду тарафа тақсим мешавад [109, с. 70]. Пайванди коллизии як тарафа муқаррар мекунад, ки ба муносибати дахлдор низоми ҳуқуқии кадом кишвар татбиқ мешавад. Мисол, б. 6 м. 1316 КМ ҚТ: Ғайри қобили амал ё дорои

қобилияти маҳдуди амалкунӣ эътироф намудани шахси воқеӣ дар Тоҷикистон ба ҳуқуқи ҚТ тобеъ аст. Бо ибораи дигар гӯем, меъёри коллизионии яктарафа – чунин меъёре мебошад, ки пайванди коллизионӣ бо тариқи мушаххас татбиқи ҳуқуқи кишвари муайяно пешбинӣ менамояд» [3].

4. Аз рӯи доираи амал, меъёрҳои коллизионӣ ба байнидавлатӣ (байналмилалӣ) ва байниҳудудӣ тақсим мешаванд. Меъёри коллизионии байнидавлатӣ (байналмилалӣ) дар худ низомҳои ҳуқуқии кишварҳои мухталифро ҳамчун танзимгари муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ муқаррар кардааст, ки ин муносибатҳо аз доираи як кишвар берунанд.

Меъёрҳои коллизионии байниҳудудӣ дар низоми ҳуқуқии як кишвар мустақкам карда шудаанд, ки дар ҳайаташ якчанд ҳудудҳои маъмури мавҷуд аст. Меъёрҳои коллизионии байниҳудудӣ ба меъёрҳои коллизионии интерҳудудӣ, интерперсоналӣ ва интертемпоралӣ тақсим мешаванд [87, с. 567].

Меъёри коллизионии интерҳудудӣ ба кишварҳои дорои соҳти федеративӣ мансуб аст, ки ҳар як субъекти федератсия низоми ҳуқуқии хешро дорад. Меъёри коллизионии интерперсоналӣ меъёри коллизионӣ мебошад ва татбиқаш дар ҳолате сурат мегирад, ки дар ҳудуди як кишвар низомҳои ҳуқуқии мухталиф оид ба ин ё он масъала амал мекунанд [87, с. 567].

«5. Вобаста ба шакли ҳуқуқӣ (сарчашмаи ҳуқуқӣ) меъёрҳои коллизионӣ ба меъёрҳои коллизионии миллӣ-ҳуқуқӣ ва байналмилалӣ-ҳуқуқӣ тақсим мешавад. Чунин таснифот аз нигоҳи пайдоиши меъёрҳои коллизионӣ низ пешниҳод мешавад [52, с. 90].

«6. Аз нигоҳи аҳамият меъёрҳои коллизионӣ ба генералӣ (асосӣ) ва субсидиарӣ (иловагӣ), умумӣ ва махсуси пайванди коллизионӣ тақсим мешаванд. Меъёри коллизионии генералӣ муқаррар мекунад, ки дар навбати аввал кадом ҳуқуқ (асосӣ) татбиқ мешавад. Мисол, тибқи м.

1334 КМ ҚТ «созиши тарафҳои шартнома» меъёри коллизии генералӣ, меъёри коллизии субсидиарӣ (иловагӣ) татбиқи ҳуқуқи «иловагӣ»-ро дар ҳолатҳои мушаххас пешниҳод мекунад. Дар асоси қ. 1 м. 1334 КМ ҚТ «Ҳангоми набудани созишномаи тарафҳои шартнома дар хусуси татбиқи ҳуқуқ» ба ҳамин гуна шартнома ҳуқуқи кишваре, ки дар он яке аз тарафҳо таъсис ёфтааст, истиқоматгоҳ ё макони асосии фаъолият дорад ва: – а) дар шартномаи хариду фурӯш фурӯшанда; Пайванди коллизии умумӣ – барои ҳамаи низомҳои ҳуқуқи ҷаҳон қоидаҳои коллизии умумӣ мебошанд, ки дар ҳама бахшҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ татбиқ мешавад. Пайванди коллизии махсус бевосита дар институт ва зерсоҳаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дарҷ ёфтааст. Дар ин ҷо: «Ҳуқуқи кишвари фурӯшанда» пайванди коллизии махсус аст. Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ меъёрҳои коллизии ҳамроҳикунанда ё вобастабуда, кумулятсия, чандир ва устувор истифода мешаванд» [3].

Меъёри коллизии ҳамроҳикунанда он меъёрест, ки пайванди он ба ҳуқуқи кишваре ишора мекунад ва ин муносибатро танзим менамояд. Масалан, муқаррароти м. 1339 КМ ҚТ: “Асосҳои рӯёниш, шартҳо ва тартиби ҳисобкунӣ, инчунин андозаи фоизҳо оид ба уҳдадорихои пулӣ бо ҳуқуқи кишваре, ки бояд нисбат ба уҳдадории дахлдор татбиқ гардад, муайян карда мешаванд” [3].

Пайванди коллизии кумулятсия бо дарназардошти ба инобат гирифтани қонунгузори ду ё зиёда кишварҳо дар танзими муносибати дахлдор ташкил карда шудааст. Масалан, муқаррароти қ. 2 м. 167 КО ҚТ: “Шартҳои ақди никоҳ дар қаламрави ҚТ барои ҳар шахси никоҳшаванда дар асоси қонунҳои давлате, ки дар лаҳзаи ақди никоҳ ӯ шаҳрванди он давлат мебошад, бо риояи талаботи м. 14 КО ҚТ дар бораи ҳолатҳои, ки монеаи ақди никоҳ мегарданд, муайян карда мешаванд” [7].

Меъёри коллизионии чандир он меъёрест, ки ба суд ҳангоми баррасии баҳс салоҳиятро дар бахши интихоби ҳуқуқ ба низоми ҳуқуқие медиҳад, ки ба ин муносибат алоқамандии нисбатан зич дорад. Ба ин сархати 2 қ. 1 м. 1315 КМ ҚТ мисол шуда метавонад: “Ҳангоми доштани ду ё зиёда шаҳрвандӣ, қонуни шахсии шахси воқеӣ ҳуқуқи ҳамон кишвар ҳисобида мешавад, ки шахс дар он бештар зиндагӣ мекунад. Агар шахс шаҳрвандии ҚТ ва давлати хориҷиро дошта бошад, қонуни шахсии ӯ ҳуқуқи ҚТ мебошад” [3].

Меъёри коллизионии устувор он меъёри коллизиониест, ки бо тарзи дақиқ ва мушаххас интихоби татбиқи ҳуқуқро дар ин муносибат пешбинӣ мекунад. Масалан, б. 3 қ. 1 м. 1315 КМ ҚТ: “Агар шахс шаҳрвандии ҚТ ва давлати хориҷиро дошта бошад, қонуни шахсии ӯ ҳуқуқи ҚТ мебошад” [3].

Сохтори меъёри коллизионӣ аз ду унсур иборат аст: ҳаҷм ва пайванд. Ҳаҷми меъёри коллизионӣ намуди муносибати ҷамъиятиро бо унсуре хориҷӣ нишон медиҳад, дар ҳоле ки пайванди меъёри коллизионӣ татбиқшавии ҳуқуқи кишвари дахлдорро дар танзими муносибати мазкур муқаррар мекунад. Масалан, “бедарак ғоибшуда ё вафоткарда эълон кардани шахси воқеӣ ба ҳуқуқи ҚТ тобеъ аст”. Ҳаҷми меъёри коллизионӣ – муносибат оид ба бедарак ё фавтида эълон кардани шахси воқеӣ, пайванди меъёри коллизионӣ-ҳуқуқи ҚТ мебошад.

Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ навъҳои асосии пайванди коллизионӣ дар қонунгузории аксари кишварҳо таҷассум ёфтаанд:

Тавре ки М. Волф қайд мекунад: “меъёрҳои коллизионии монанд (идентикӣ), ки пурра ё ба андозае барои якчанд кишвар умумӣ мебошанд, бо се роҳи гуногун ба вучуд меоянд” [33, с. 703]:

“1) Меъёрҳои, ки асоси бунёдии худро аз доктринаи асримиёнагии ҳуқуқшиносони итолёвӣ мегиранд ва қувваи худро дар ҳама ҷо нигоҳ

доштаанд (масалан, *locus regit* – шакли аҳд бо маҳалли бастанӣ он муайян карда мешавад, *lex sitae* – қонуни маҳалли ҷойгиршавии амвол);

2) Қоидаҳое, ки барои бисёре аз кишварҳо бо роҳи қабули мустақилонаи онҳо аз ҷониби ҳар яке аз кишварҳо дар алоҳидагӣ меъёрҳои умумии ҳуқуқӣ гардидаанд (масалан, қабули меъёрҳои коллизии Англия дар қарори судҳои Шотландия, Канада ва ИМА);

3) Унификатсияи меъёрҳои коллизии бо роҳи қабули конвенсияҳои байналмилалӣ, ки уҳдадорҳои давлат-иштироккунандагонро ҷиҳати ба амал баровардани меъёрҳои мувофиқашудаи байналмилалии онҳо пешбинӣ мекунад” [33, с. 703].

Қонуни шахсии шахси воқеӣ – дар намуди қонуни шахрвандӣ ва қонуни маҳалли истиқомат ифода ёфта, баёнгари вазъи ҳуқуқии шахси воқеӣ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ мебошад.

Қонуни шахсии шахси ҳуқуқӣ қонунест, ки мақоми ҳуқуқии шахси ҳуқуқиро ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ муайян менамояд.

Қонуни маҳалли ҷойгиршавии ашё – муносибатҳои ашёиро бо ҳуқуқи маҳалли ҷойгиршавии ашё тобеъ мегардонад.

Қонуни мухторияти ирода – асосан дар муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ истифода гардида, ба тарафҳо бо созиши худ имконияти интихоби ҳуқуқи татбиқшавандаро медиҳад.

Қонуни маҳалли бастанӣ ақди никоҳ (*lex loci celebrationis*) – ҳуқуқи татбиқшавандаро ба тартиб ва шакли бастанӣ ақди никоҳ ба танзим мебарорад. Тибқи м. 167 КО ҚТ нисбат ба муносибатҳои оилавӣ бо унсури хориҷӣ дар ҚТ чунин пайвандҳои коллизии амал менамоянд: 1) Қонуни ҚТ; 2) Қонуни шахрвандии ҳамсарон; 3) Интихоби қонунгузори кишвари яке аз ҳамсарон; 4) қонуни ҷойи истиқомати доимӣ.

Қонуни маҳалли иҷрои кор (*lex loci laboris*) – муносибатҳои меҳнатиро бо унсури хориҷӣ ба қонуни кишвари маҳалли иҷрои кор вобаста менамояд.

Қонуни суд – татбиқи ҳуқуқи кишвареро, ки баррасии баҳс дар он чо сурат мегирад, пешбинӣ менамояд. Дар илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ қонуни судро на ҳамчун пайванди меъёри коллизсионӣ, балки принципи ҳуқуқи байналмилалии муурофияи маданӣ баҳогузори низ мекунанд.

Қонуни парчам (*lex flagi*) – доираи татбиқи қонун ва фазои кишвареро, ки киштии (обӣ, ҳавоӣ, кайҳонӣ) таҳти парчами он ҳаракат менамояд, ифода менамояд. Он дар соҳаи баҳрнавардии тиҷоратӣ муайянкунандаи масъалаҳои зерин мебошад: – ҳуқуқи моликиятӣ ба киштӣ; – вазъи ҳуқуқи ҳайати экипаж; – ҳуқуқ ба амволе, ки дар баҳри кушод фарқ шудааст; – доираи ҷавобгарии соҳиби киштӣ. Парчами давлатиро дар вақти шинои киштӣ, дар тавақуфгоҳ ва бандарҳо иваз кардан мумкин нест, ба истиснои гузариши ҳуқуқи моликият, ё тағйироти қайди киштии обӣ.

М. Волф қайд менамояд, ки меъёрҳои коллизсионии идентикӣ (монанд), ки пурра ё ба ин ё он андоза барои якчанд кишварҳо умумӣ мебошанд, бо се роҳи гуногун ба вуҷуд меоянд: 1) Меъёрҳои, ки асоси бунёдии худро аз доктринаи асримиёнагии ҳуқуқшиносони итолёвӣ гирифта, қувваи худро дар ҳама чо нигоҳ доштаанд (масалан, *locus regit* – шакли аҳд бо маҳалли бастанӣ он муайян карда мешавад), *lex sitae* (қонуни маҳалли ҷойгиршавии амвол); 2) Қоидаҳои, ки барои бисёре аз кишварҳо бо роҳи қабули мустақилонаи онҳо аз ҷониби ҳар яке аз кишварҳо дар алоҳидагӣ меъёрҳои умумии ҳуқуқӣ гардидаанд (масалан, қабули меъёрҳои коллизсионии Англия дар қарори судҳои Шотландия, Канада ва ИМА). Унификатсияи меъёрҳои коллизсионӣ бо роҳи қабули конвенсияҳои байналмилалӣ, ки уҳдадорҳои давлати-иштироккунандагонро ҷиҳати ба амал баровардани меъёрҳои мувофиқашудаи байналмилалии онҳо пешбинӣ менамояд [33, с. 26-27].

Дар заминаи таҳлили зербоби мазкур чунин хулоса намудан имконпазир аст:

1. Вобаста ба таърифи меъёрҳои коллизсионӣ дар адабиёти ҳуқуқи ватанию хориҷӣ фикру андешаҳои гуногун мавҷуд аст. Дар натиҷаи таҳлили адабиёти истифодашуда чунин мафҳуми меъёрҳои коллизсионӣ пешниҳод карда мешавад: Таҳти мафҳуми меъёри коллизсионӣ меъёри ҳуқуқие фаҳмида мешавад, ки дар асоси он ҳуқуқи воҷиби татбиқ ба муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии бо унсурҳои хориҷӣ мураккабгардида муайян ва ё муқаррар карда мешавад. Амали меъёри коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ бо се ҳолат – вазъи ҳуқуқии субъект, объект ва факти ҳуқуқӣ вобаста мебошад.

Ҳолатҳои мазкур – вазъи ҳуқуқии субъект (хориҷӣ будани субъект), объект (дар хориҷа қарор доштан) ва факти ҳуқуқӣ (берун аз кишвар ба миён омадани ҳодиса ва ё ҳаракате, ки боиси бавучудӣ, тағйирёбӣ ва катъгардии муносибатҳои ҳуқуқӣ мегардад) дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун унсурҳои хориҷӣ баррасӣ карда мешаванд. Моҳияти меъёрҳои коллизсионӣ дар нишон додани ҳуқуқи татбиқшаванда ҷиҳати танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсурҳои хориҷӣ ифода меёбад.

2. Меъёрҳои коллизсионӣ, бар хилофи қоидаҳои дигар соҳаҳои ҳуқуқ, як қатор хусусиятҳои хоси худро доранд: пеш аз ҳама, онҳо мустақиман ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои иштирокдорони муносибатҳои ҳуқуқиро муайян намеkunанд, балки танҳо ҳамчун восита барои интиҳоб ва татбиқи ҳуқуқи қобили амал хизмат менамоянд; илова бар ин, чунин меъёрҳо бо он фарқ мекунанд, ки бо истинод ба қоидаҳои моддӣ-ҳуқуқӣ тартиби танзими муносибатҳоро муайян месозанд; онҳо дорои табиати истинодкунанда буда, ҳамчун категорияи махсус ва яке аз унсурҳои асосии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ эътироф мегарданд; “коллизия”-ро маҳз дар байни низоми ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи хориҷӣ бартараф менамоянд, коллизияе, ки байни ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ ба вучуд меояд, бо назардошти бартарияти меъёрҳои байналмилалӣ ҳал карда мешавад.

3. То имрӯз унсурҳои ягонаи таснифоти меъёрҳои коллизсионӣ дар илм, қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ пешниҳод нашудааст. Аз ин нигоҳ, шартан бо назардошти таҳқиқоти гузаронидашуда чунин таснифотро пешниҳод менамоем:

1) Вобаста ба шакл меъёрҳои коллизсионӣ ба алтернативӣ ва факултетивӣ тақсим мешаванд; 2) Вобаста ба хусусият меъёрҳои коллизсионӣ ба императивӣ ва диспозитивӣ тақсим мешаванд; 3) Аз нигоҳи сохтор, меъёрҳои коллизсионӣ ба яктарафа ва дутарафа тақсим мешавад; 4) Аз рӯйи ҳудуди амал, қоидаҳои коллизсионӣ ба ду навъ ҷудо мегарданд: меъёрҳои, ки муносибатҳои байни давлатҳоро танзим мекунанд (байналмилалӣ) ва меъёрҳои, ки бар танзими масъалаҳои байнихудудӣ дар дохили як давлат равона шудаанд; 5) Агар онҳоро аз дидгоҳи шакли ҳуқуқӣ ё манбаи ҳуқуқ баррасӣ намоем, меъёрҳои коллизсионӣ ба ду гурӯҳ дохил мешаванд: қоидаҳои коллизсионии дорои характери миллӣ, ки аз қонунгузори давлат фаро меоянд ва меъёрҳои дорои табиати байналмилалӣ, ки дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ муқаррар шудаанд.

1.2. Хусусиятҳои амали меъёрҳои коллизсионӣ дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ

Яке аз масъалаҳои муҳимми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ин амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ ба шумор меравад, ки он бо вазъи ҳуқуқии субъект, объект ва факти ҳуқуқӣ вобаста мебошад.

Бояд қайд кард, ки ҳуди масъала оид ба амали меъёри ҳуқуқ дар илм шуруъ аз солҳои 60-уми асри XX коркард карда шудааст. Дар қатори истилоҳи амали ҳуқуқ ҳамчунин амалигардонии ҳуқуқ истифода бурда мешавад. Мусаллам аст, ки меъёрҳои ҳуқуқ худ ба худ амал намекунанд, балки татбиқ намудани онҳо дар фаъолияти одамон, дар муносибатҳои

ҷамъиятӣ боиси ба ҳаракат даровардани фарҳанг ва раванди таъсир расонидан ба сохтори сиёсӣ ва иҷтимоии ҷомеа мегардад [64, с. 12].

Чи тавре ки В.В. Лазарев менависад арзиши муқаррароте, ки дар меъёрҳои ҳуқуқ дарҷ гардидааст, маъноӣ воқеӣ пайдо менамояд, танҳо бо шартҳои, ки дар муносибатҳои ҷамъиятии мушаххас ба кор бурда шавад [62, с. 45].

Дар адабиёти ватанӣ як қатор мафҳумҳои мавҷуд аст, ки бо ин ё он тарз бо амалигардонии муқаррароти ҳуқуқӣ дар рафтор ва фаъолияти одамон алоқаманд мебошад: 1. Амалигардонӣ (реализатсияи меъёрҳои ҳуқуқ); 2. Амалигардонӣ (баамалбарорӣ)-и меъёри ҳуқуқ; 3. Амали меъёрҳои ҳуқуқ; 4. Танзими ҳуқуқӣ; 5. Рафтори ҳуқуқӣ; 6. Тартиботи ҳуқуқӣ [64, с. 20].

Таҳлили амиқи мафҳуми амали меъёри ҳуқуқро В.И. Гойман додааст. Ӯ ҷиҳатҳои гуногуни ин зухуротро баррасӣ карда, таносуби онро бо дигар мафҳумҳои монанд пешниҳод намудааст [144, с. 42].

В.В. Перфилев маъноӣ амали меъёри ҳуқуқро дар ягонагии мазмуни сохторӣ ва амалигардӣ, ки ба таҳвили муқаррароти ҳуқуқӣ, ба рафтори ҷамъиятӣ алоқаманд аст, мебинад ва онро ҳамчун ҳаёти иҷтимоӣ, танзимгарони ҳуқуқӣ баррасӣ менамояд [152, с. 105].

Мазмуни амали меъёри ҳуқуқ чор унсуро дар бар мегирад: «1) Таъсири ҳуқуқӣ (маҷмуи воситаҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ), ки субъектонро дар муомилоти иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ водор менамояд то амали ҳуқуқиро анҷом диҳад; 2) Амали меъёрҳои ҳуқуқӣ (инъикоси ҳуқуқ ва шуури мавҷудияти ҳуқуқ ба субъекти иҷтимоӣ); 3) Тартиботи ҳуқуқӣ (ҳолати батанзимдарории муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар натиҷа ба вучуд меоянд); 4) Амали ҳуқуқӣ (фаъолнокии иҷтимоӣ-ҳуқуқии субъектон)» [122, с. 182].

Амалисозии меъёри ҳуқуқ, татбиқ ва ба амал баровардани (реализатсияи) меъёри ҳуқуқ амалисозии воқеии муқаррарот ва талаботи

ҳуқуқиро дар рафтори субъектҳои мушаххас дар бар мегирад. Дар ин маврид, ҳам ҷараёни таъсири дахлдор ва ҳам натиҷаи ниҳони он ба назар гирифта мешавад. Танзими ҳуқуқӣ аз эҷоди меъёри ҳуқуқӣ оғоз шуда, бо амалисозии онҳо дар фаъолият ва рафтори субъектҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ анҷом меёбад [89, с. 75].

В.В. Лазарев менависад, ки “ҳангоми фаҳмиши васеи ҳуқуқ дар мафҳуми амали ҳуқуқ метавонад, инчунин он ҷараёнҳое, ки то қабули расмӣ меъёрҳои дахлдори ҳуқуқ ба вучуд оянд, ворид карда шаванд. Амалигардонии меъёрҳои ҳуқуқ танҳо бо рафтори ҳуқуқӣ ба даст меояд” [64, с. 9].

Ба рафтори ҳуқуқӣ қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ зич алоқаманд аст. Амалигардии меъёрҳои ҳуқуқ аз рафтори одамон ба вучуд меояд.

Шакл ва тарзҳои амалигардонии меъёрҳои ҳуқуқ: 1) Истифодабарӣ (барои меъёрҳои ҳуқуқдиҳанда); 2) Иҷрокунӣ (барои меъёрҳои уҳдадоркунанда); 3) Риоя (барои меъёрҳои манъкунанда)».

Шаклҳои асосии амалигардонии меъёрҳои ҳуқуқ аз намуди муқаррароти ҳуқуқӣ вобаста аст. Шакли махсуси амалигардонии меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳуқуқтатбиқкунӣ мебошад, ки бо характери давлатию ҳокимиятии худ фарқ мекунад. Саволе ба миён меояд, ки оё субъекти ҳуқуқ ҳуқуқи худро танҳо бо амалҳои фаъоли худ, талаботи амали тарафи уҳдадор ва ё мурочиат ба ҳифзи истифода бурда метавонад? Чунки, масалан, вақте кредитор аз талаб кардани як қисми қарз аз қарздор даст мекашад, ин боиси коҳиш ёфтани ҳаҷми уҳдадории қарзӣ мегардад; ё агар касе аз мерос даст кашад, ин ба афзоиши ҳиссаи дигар меросгирон дар таркиби мерос мусоидат мекунад ва ҳамин тавр дар дигар ҳолатҳо низ. Амалигардонии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд набояд ҳуқуқ ва озодиҳои дигар шахсонро вайрон кунад.

«А.В. Малко ду шакли амалигардонии ҳуқуқ; якум, бемонеа (иҷрокунӣ, риоя, истифодабарӣ) ва дуюм, татбиқкуниро ҷудо менамояд

[150, с. 32]. Шаклҳои амалисозии намудҳои гуногуни меъёрҳо чунинанд: аввал, истифода – барои ҳамаи меъёрҳо, ки дар шакли ваколатдиҳанда таҳия шудаанд; дуюм, иҷрокунӣ барои тамоми меъёрҳо, ки дар шакли уҳдадоркунанда мебошанд; сеюм, риоякунӣ барои тамоми меъёрҳо, ки дар шакли манъкунанда мебошанд; чорум, пайравӣ барои тамоми меъёрҳо, ки тавсиявӣ мебошанд».

Ҳуқуқтатбиқкунӣ на шакл балки тарзи амалигардонии меъёрҳои ҳуқуқ мебошад, вақте ки муқарароти ҳуқуқӣ наметавонад бе мудохилаи давлатӣ амалӣ карда шавад. Амалигардонии меъёрҳои татбиқшаванда аз ҷониби дигар субъектон ба амал бароварда мешавад, дар ин маврид шакли он аз характери санади ҳуқуқтатбиқкунанда вобастагӣ дорад. Истифодабарӣ метавонад ҳангоми пешниҳоди ҳуқуқ ҷой дошта бошад, иҷрокунӣ бошад ҳангоми воғузоштани уҳдадорӣ [97, с. 247].

Одатан татбиқи ҳуқуқ ба маънои амалӣ намудани меъёрҳои ҳуқуқ (қоидаҳои амал) дарк карда мешавад. Аммо татбиқи ҳуқуқ танҳо бо татбиқи меъёрҳои ҳуқуқ маҳдуд намешавад. Татбиқи ҳуқуқ амалисозии шаклҳои гуногуни ифодаи ҳуқуқро дар назар дорад [26, с. 45]. Татбиқи ҳуқуқ фаъолияти танзимшуда, муттасил, мунтазам, муташаккилона буда, дар заминаи принципҳои муайян ба роҳ монда мешавад [26, с. 48].

Дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ амали меъёрҳои коллизсионӣ метавонад бо ду тарз ба роҳ монда шавад: Якум, амали бемонеа бо роҳи иҷрокунӣ, риоя ва истифодаи меъёрҳои коллизсионӣ аз ҷониби субъектони муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ ва дуюм, бо роҳи татбиқкунӣ сурат мегирад. Масалан, б. 2 м. 1329 КМ ҚТ: «Ба вучуд омадан ва қатъ гардидани ҳуқуқҳои ашё ба молу мулк, ки мавзуи аҳд мебошад, бо ҳуқуқи кишваре, ки ин аҳд тобеи он мебошад, муайян карда мешавад, агар созишномаи тарафҳо тартиби дигареро муқаррар накарда бошад». Ё «шартнома бо ҳуқуқи кишвари бо созишномаи тарафҳо интихобшуда танзим карда мешавад, агар қонунгузори ҚТ тартиби дигареро муқаррар накарда бошад» (қ. 1 м. 1333 КМ ҚТ) [3].

Ҳамин тариқ, меъёри коллизионӣ метавонад муқарраротро оид ба интихоби ҳуқуқ муқаррар намояд, вале ба тарафҳо имконияти бо амали худ интихоб намудани ҳуқуқро дар танзими муносибати хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ пешниҳод менамояд.

Меъёрҳои уҳдадоркунанда уҳдадориҳои иҷроӣ амалҳои фаъолро нисбати шахси муайян мустақкам карда, дар шакли иҷрокунӣ амалӣ карда мешаванд. Иҷро накардан ё иҷроӣ номатлуб ҷавобгарии ҳуқуқиро ба вуҷуд меорад. Меъёрҳои манъкунанда дар аксари мавридҳо дар шакли ғайрифавол амалӣ карда мешавад. Субъект дар ин ҷо низ уҳдадорӣ иҷро менамояд, вале бо хусусияти дигар ӯ бояд аз амалҳои манъшуда худдорӣ намояд ва истисно танҳо меъёрҳои мебошанд, ки ҷавобгариро барои беамалӣ муқаррар менамояд. Дар ин маврид амалигардонӣ дар шакли риоякунӣ сурат мегирад. Чунончи меъёрҳои коллизионии дар қ. 1 м. 1335 КМ ҚТ ба тариқи зайл оварда шудааст: «Ба шартномаи таъсиси шахси ҳуқуқӣ бо иштироки хориҷиён ҳуқуқе татбиқ карда мешавад, ки дар он ҷо шахси ҳуқуқӣ таъсис ва тасдиқ шудааст» [3].

Аз ин бармеояд, ки муассисон (иштирокчиён)-и шахси ҳуқуқӣ ҳангоми бастан ва иҷроӣ шартномаи таъсисӣ танҳо ҳуқуқи кишвареро, ки дар он ҷо шахси ҳуқуқӣ таъсис дода шудааст, ба роҳбарӣ мегиранд. Ба ин монанд инчунин муқаррароти м. 1317 КМ ҚТ мисол мешавад, ки дар чунин шакл ифода ёфтааст: «Бедарак ғоибшуда ё вафоткарда эълон намудани шахси воқеӣ ба ҳуқуқи ҚТ тобеъ аст» [3]. Дар ин ҷо тарафҳои манфиатдор ҳуқуқи интихоби варианти дигари рафторро надоранд.

С.С. Алексеев менависад: “Ба таври анъанавӣ дар баробари амалигардонӣ, иҷрокунӣ ва риоякунӣ, инчунин ба сифати шакли махсуси амалигардонии меъёрҳои ҳуқуқ ин татбиқи ҳуқуқ баромад мекунад, ки барои амалӣ кардани ҳуқуқ даҳолати ҳокимиятӣ талаб карда мешавад” [18, с. 25; 42, с. 88].

Истилоҳ ва мафҳуми амалисозии ҳуқуқ аз истилоҳ ва мафҳуми татбиқи ҳуқуқ фарқи ҷиддӣ доранд. Амалисозии ҳуқуқ амали қонунии

одамон аст, ки меъёру нишондод ва талаботи ҳуқуқро дар рафти амали қонунӣ воқеӣ мекунад. Амали қонунӣ ҳамзамон амали бо ҳуқуқ танзимгаштаи одамон аст. Танзими ҳуқуқӣ маҳз барои таъмини амали қонунии одамон устувориву тартиби дахлдор дар ҳаёти одамон истифода бурда мешавад [42, с. 97].

Амалисозии ҳуқуқ ин амалӣ намудани ҳуқуқ аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошад. Дар адабиёти пасошуравӣ оид ба мафҳуми шаклҳои амалисозии ҳуқуқ андешаҳо гуногунанд. Айни замон мафҳуми нави илмии “амали ҳуқуқ” аз ҷониби В.В. Лазарев истифода гардидааст. Амали ҳуқуқро ӯ ба маънои таъсири иттилоотӣ, арзишӣ, мақсаднок ва бевоситаи танзими ба муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ҳудуди фазои муайян, замон ва доираи ашхос мефаҳмад.

Аз мафҳуми амали ҳуқуқ В.С. Нерсеянс истифода мебарад. Амали ҳуқуқ гуфта маҷмуи ҳамаи шаклҳои ифодаи эътибори ҳуқуқии онро меноманд. Амали ҳуқуқ дар замон, фазо ва нисбати ашхос ба маънои амали санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ шарҳ дошта мешавад. Амали ҳуқуқ нисбати соҳаҳои танзим ба маънои амали он доир ба муносибатҳои муайяни ҷамъиятӣ фаҳмида мешавад [63, с. 214; 79, с. 475; 86, с. 345].

Ю.И. Грефтсов маънии амали меъёри ҳуқуқро дар он мебинад, ки он боиси тағйирот дар ҳаёти ҷомеа мегардад» [40, с. 61]. «Муаллифони ҷудогона амалисозии ҳуқуқро ба маънои амалӣ намудани меъёрҳои ҳуқуқ, талаботи меъёрҳои ҳуқуқ, нишондоди ҳуқуқӣ ё умуман ҳуқуқ мефаҳманд. Дар ин ҳолат амалисозии ҳуқуқ чун раванди воқеӣ гаштани ҳуқуқ, меъёрҳо ва нишондоди он таъриф дода мешавад [108, с. 258; 103, с. 206; 102, с. 195; 56, с. 341].

Тибқи яке аз таърифҳо амалисозии ҳуқуқ ин дар ҳаёт воқеӣ намудани нишондоди меъёрҳои ҳуқуқӣ тавассути амали қонунии субъектони муносибатҳои ҷамъиятӣ (мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва шахрвандон) мебошад [104, с. 453].

В.В. Лазарев амалисозии ҳуқуқро ба маъноӣ ҳам раванди амалисозӣ ва ҳам натиҷаи он мефаҳмад. Амалисозии ҳуқуқ ба маъноӣ объективӣ ин ба сомон расонидани амалҳои муайян тибқи меъёрҳои ҳуқуқ ва ба маъноӣ субъективӣ муносибати субъект ба талаботи ҳуқуқӣ дар асоси ба иҷро расонидани амалҳои пешбинишуда мебошад [62, с. 245; 63, с. 49; 81, с. 257]. Дар адабиёти пасошуравӣ мафҳуми амали ҳуқуқ ва амалисозии ҳуқуқ ҷудо карда мешавад.

Амали ҳуқуқ ба маъноҳои зерин фаҳмида мешавад: 1) Шакли таъсиррасонии ҳуқуқӣ (таъсири арзишӣ, итилоотӣ); 2) Танзими ҳуқуқӣ; 3) Ворид намудани дигаргунии воқеӣ ба ҳаёти ҷомеа; 4) Амали санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ [74, с. 28].

Амалисозии ҳуқуқ бошад ба якҷанд маъно баррасӣ карда мешавад. 1) Амалисозии ҳуқуқ чун раванди воқеӣ намудани ҳуқуқ, меъёрҳои ҳуқуқ, талаботи меъёрҳои ҳуқуқ, нишондоди ҳуқуқӣ; 2) Амалисозии ҳуқуқ ба маъноӣ ҳам раванди воқеӣ намудани ҳуқуқ ва ҳам натиҷаи он; 3) Амалисозии ҳуқуқ ба маъноӣ воқеӣ намудани ҳуқуқу вазифаҳои инсон; 4) Амалисозии ҳуқуқ ба маъноӣ амали қонунии субъектон оид ба воқеӣ намудани талаботи ҳуқуқӣ; 5) Амалисозии ҳуқуқ ба маъноӣ амали қонунии субъектон ва воқеӣ гаштани ҳуқуқу уҳдадорихо [151, с. 36].

Амали меъёрҳои коллизсионӣ яке аз масоили муҳимми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба шумор меравад. Он ба фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судҳои давлатӣ, арбитражҳои байналмилалӣ тижоратӣ, мақомоти сабти асоси ҳолати шахрвандӣ, нотариати давлатӣ ва ғ. алоқаманд мебошад.

Қайд намудан ба маврид аст, ки муайян намудани масъалаи амали меъёрҳои коллизсионӣ аҳамияти муҳимми амалӣ дорад, зеро дар мавриди муносибатҳои ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ ҳамеша масъалаи коллизсионӣ ба вуҷуд меоянд: кадоме аз меъёрҳои бо ҳам бархӯрандаи ду кишвар бояд татбиқ карда шавад. Қонуни кишвари суд, ки дар он баҳс

баррасӣ карда мешавад, ё қонуни давлате, ки ба он унсури хориҷӣ дар ҳолати баррасишаванда тааллуқ дорад. Дар ҳолати мазкур аҳаммияти ҳалқунандаро маҳз меъёрҳои коллизсионӣ доранд, зеро бо ёрии онҳо меъёри татбиқшаванда муайян карда мешавад. Мувофиқан аҳаммияти меъёрҳои коллизсионӣ на дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, балки дар муайян кардани меъёрҳои мушаххаси моддӣ-ҳуқуқӣ ифода меёбад, ки қоидаҳои ҳалли парвандаи дахлдорро пешбинӣ мекунанд.

Дар робита бо ин саволе ба миён меояд, ки оё меъёрҳои коллизсионӣ ҳамчун шакли таъсиррасонии ҳуқуқӣ ва танзими ҳуқуқӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ амал менамоянд, ё бо суҳанони дигар, меъёрҳои коллизсионӣ муносибатҳои молумулкиро байни субъектони ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба танзим медароранд ё не.

Зикр кардан бамаврид аст, ки андешаҳо дар ин ҳолат гуногунанд. Ба андешаи А.Б. Левитин «меъёри коллизсионӣ дар якҷоягӣ бо меъёрҳои дахлдори ҳуқуқи моддӣ бевосита муносибатҳои муайяни ҳаётиро ба танзим медароранд, вале ин танзими муштарак ва бевоситаро набояд содда баррасӣ кард, ба он маъно, ки ҳар ду меъёрҳо (коллизсионӣ ва моддӣ) бояд якҷоя функцияи танзимнамоиро бефосила дар давоми тамоми ҷараёни танзимкунӣ иҷро намоянд. Таъсири танзимнамоии меъёрҳои коллизсионӣ дар ҷараёни мураккаб ва душвори интиҳоби ҳуқуқи дахлдор ифода меёбад, вале ин корро ба анҷом расонда, яъне қонуни дахлдорро интиҳоб карда, меъёри коллизсионӣ аллакай амали танзимнамоиро қатъ менамояд. Танзимнамоиро минбаъд танҳо меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ амалӣ мегардонанд» [128, с. 96].

Ба андешаи Ш. Менглиев «мавқеи А.Б. Левитин то андозае духура менамояд, зеро тасдиқ карда мешавад, ки якум меъёри коллизсионӣ якҷоя бо меъёрҳои моддӣ муносибатро танзим менамоянд, дуҷум аҳаммияти танзимнамоии меъёрҳои коллизсионӣ дар кофтанӣ меъёри лозима ифода

меъбад, пас аз он таъсири танзимнамоиро аз даст медиҳад, дар натиҷа барои ҳалли нақши меъёри коллизионӣ равшанӣ намеандозад» [73, с. 76].

Г.К. Матвеев нуқтаи назари худро ниҳоят дақиқ баён мекунад. Ӯ менависад, ки «меъёри коллизионӣ муносибатҳои ҳуқуқиро бо унсури хориҷӣ ба танзим мебарорад, зеро функцияи онҳо танҳо аз як чиз иборат аст, ҳавола кардани ин муносибатҳо ба низоми ҳуқуқи муайян (худӣ ё бегона). Танзими минбаъдаи муносибати мазкур аз рӯи қоидаҳои меъёрҳои моддӣ ин низом ба амал бароварда мешавад» [70, с. 18].

Набояд функцияи ҳуқуқи коллизиониро танҳо дар ташкили алоқа байни субъектҳои равобити иқтисодӣ донист. Функцияи ташкилӣ ва танзими меъёри коллизионӣ бо ҳам таъсири мутақобила дошта, яқоя таъсири заруриро ба субъектони ҳуқуқ–шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқи кишварҳои гуногун мерасонанд.

Агар функцияи меъёрҳои коллизиониро ҷудо намоем, ин маънои онро дорад, ки аҳамияти танзимнамоии онҳоро инкор ва ё рад менамоем. Охириҳо ҳам дар танзими муносибатҳои хусусияти молумулкӣ дошта яқоя бо меъёрҳои моддӣ ва ҳам бевосита зоҳир мегарданд. Дар қонунҳои ҚТ муайян карда шудааст, ки шакли аҳд вобаста ба ҳуқуқи макони бастанаш муайян мегардад. Аммо аҳде, ки дар хориҷ баста шудааст, наметавонад танҳо аз рӯи риоя нашудани шакл беътибор ҳисобида шавад, агар он дар доираи талаботи ҳуқуқи ҚТ қонунӣ эътироф гардад. Дар ҳолати охир суҳан дар бораи танзими бевоситаи шакли муносибатҳои ҳуқуқӣ меравад.

Дар ҳолати дигар, тибқи КМ ҚТ ҳуқуқи моликӣ ба амвол тибқи ҳуқуқи кишваре, ки ин моликӣ қарор дорад, муайян карда мешавад. Меъёри мазкур муносибатҳои моликӣтиро бо ҳуқуқи кишвари маҳалли ҷойгиршавии амвол алоқаманд мегардонанд. Мувофиқан ваколатҳои мушаххаси соҳибӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ моликӣтиро бо меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқи кишвари мазкур муайян карда мешавад. Меъёрҳои

коллизсионӣ бо нишон додани низоми ҳуқуқии ҷойи ҷойгиршавии моликият ва таввасути он ваколатҳои соҳибмулкоро муайян мекунад. Дар доктринаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ нуқтаи назаре ҳукмрон аст, ки меъёри коллизсионӣ якҷоя бо он меъёри моддӣ ҳуқуқие, ки ба он ҳавола менамояд, қоидаи воқеии рафторро барои иштирокчиёни муомилоти граждани ташкил мекунад [66, с. 188].

Дар муносибатҳои шартномавӣ тарафҳо метавонанд ҳуқуқи татбиқшавандаро бо роҳи мувофиқаи тарафайн муайян созанд. Худи ин амали интихоби низоми ҳуқуқӣ ҷанбаи меъерӣ ва рафторӣ дошта, ҳамчун қоидаи худтанзимкунанда амал мекунад. Мувофиқан аҳамияти танзимии онро инкор кардан ғайриимкон аст [129, с. 98].

М. Волф менависад, ки тобеъ гардонидани уҳдадорӣ шартномавӣ ба низоми ҳуқуқии муайян маънои тобеъ гардонидани онро ба қоидаҳои дар лаҳзаи бастанӣ шартнома амалкунанда надорад, балки тобеъ гардонидани он ба организми зинда ва тағйирёбандаи ҳуқуқ аст.

Дар радифи меъёрҳои коллизсионӣ нақши меъёрҳои моддӣ низ меафзояд, ки онҳо амали мустақим ва бевосита доранд. Яке аз роҳҳои бавучудоии ҳам меъёрҳои коллизсионӣ ва ҳам меъёрҳои моддӣ ин унификатсия мебошад. Меъёрҳои байналмилалӣ бо роҳи қабули санадҳои дахлдори ҳуқуқӣ ба ҳуқуқи миллӣ трансформатсия карда мешаванд [31, с. 53; 126, с. 285; 127, с. 69].

Трансформатсияи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ба ҳуқуқи дохилидавлатӣ бо ду тарз амалӣ карда мешавад; якум, агар дар шартномаи байналмилалӣ нисбат ба давлат меъёри муайяни рафтор муқаррар шуда бошад, пас аз давлати аҳдбаста талаб карда мешавад, ки татбиқи қоидаи мазкурро ҳамчун меъёри ба татбиқнамоӣ омода таъмин намояд. Дуюм, унификатсияи бавосита, агар давлати аҳдбаста уҳдадор шавад, ки дар худ бо роҳбарии принципҳои умумии дар шартномаҳои байналмилалӣ дарҷгардида меъёри ҳуқуқӣ ташкил намояд.

Бояд қайд кард, ки проблемаҳои коллизсионӣ бо мавҷудияти меъёрҳои коллизсионӣ дар низомҳои ҳуқуқӣ ба охир намерасад, зеро ҳар як кишвар ба тариқи мустақилона принципҳои татбиқи ҳуқуқи хориҷиро муайян менамояд. Давлатҳо ба инкишофи ҳамкориҳои иқтисодӣ манфиатдор мебошанд. Аз ин рӯ, дар қонунгузориҳои худ талаботи шартномаҳои байналмилалиро, ки қоидаҳои нисбатан универсалиро муқаррар намудаанд, ҷой медиҳанд.

Шаҳодати ин қ. 2 м. 1 КМ ҚТ мебошад ва пешбинӣ менамояд, ки қоидаҳои қонунгузориҳои маданӣ ба муносибатҳо бо иштироки шахрвандон ва шахсони ҳуқуқии давлатҳои хориҷӣ паҳн мегардад, агар бо қонунҳо ва созиши тарафҳо чизи дигаре пешбинӣ нашуда бошад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ ба пайванди сохториҳои меъёрҳои ҳуқуқии муқаррарӣ ва коллизсионӣ ишора карда мешавад. Ҳаҷми меъёри коллизсионӣ бо гипотеза ва пайванди он бо диспозитсия муқоиса карда мешавад [19, с. 59; 104, с. 364].

Ба ибораи дигар, «муносибатҳои маданияти ҳуқуқӣ бо унсурҳои хориҷӣ дар асоси шартнома ё дигар воқеаи ҳуқуқӣ ба вуҷуд меоянд, ки дар ҳаҷми меъёри коллизсионӣ дарҷ нашудаанд. Унсурҳои дигари сохториҳои меъёри коллизсионӣ пайванд аст, ки муайянкунандаи ҳуқуқи татбиқшаванда мебошад. Ҳадафи асосии пайванд дар ёфтани он меъёрҳои ҳуқуқие аст, ки тавассути онҳо мазмуни муносибатҳои ҳуқуқӣ ошкор мегардад. Аз ин рӯ, пайванди ҳуқуқ ва уҳдадорихоии тарафҳо дар муносибатҳои ҳуқуқӣ на ба таври мустақим, балки ба таври ғайримустақим муқаррар мекунад. Меъёри коллизсионӣ ба намуди муносибат ва низоми ҳуқуқии кишваре, ки муносибатҳо дар асоси он танзим мешаванд, ишорат мекунад. Дар айни замон, шароити пайдоиши ҳуқуқ ва уҳдадорихоии мушаххас, инчунин ҷазое, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ ба он ишора мешавад, берун аз доираи меъёри коллизсионӣ боқӣ мемонад» [132, с. 207].

Аз ин рӯ, монанд кардани ҳаҷм ва пайванди меъёри коллизсионӣ бо гипотеза ва диспозитсияи меъёрҳои ҳуқуқии муқаррарӣ шартӣ мебошад. Олимони соҳаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба омӯзиши механизми амалкарди меъёрҳои коллизсионӣ тавачҷуҳи махсус зоҳир намудаанд, аммо ҳудуд, мазмун ва муҳтавои ин меъёрҳо дар адабиёти илмӣ то ҳол шакли возеҳу комил наёфтаанд. Масалан, А.Л. Лунс ба мавзӯи амали меъёрҳои коллизсионӣ чунин масъалаҳоро вобаста менамояд:

«1. Масъала оид ба маҳдуд кардани амали меъёри коллизсионӣ бо воситаи тавзеҳот оид ба тартиботи оммавӣ;

2. Масоил оид ба он, ки оё метавонанд пайвандҳои коллизсионӣ ба ҳуқуқи хориҷӣ, ки бо роҳи сунъӣ бо мақсади гурехтан аз қонуни миллӣ сохта шудаанд, мавриди амал қарор гиранд.

3. Масъала оид ба ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюм;

4. Масъалаҳо оид ба он, ки то чӣ андоза амали меъёрҳои коллизсионӣ дар асоси татбиқи мутақобила роҳандозӣ мешаванд» [66, с. 305].

Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бояд масъалаи амали меъёрҳои коллизсионӣ аз категорияи татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ фарқ карда шавад, зеро ин ду мафҳуми аз ҳам фарқкунанда мебошанд. Амали меъёри коллизсионӣ муайянкунандаи он аст, ки дар ин ҷо он муносибати байналмилалии хусусӣ ҳуқуқи кадом кишвар бояд татбиқ карда шавад. Амали меъёри коллизсионӣ дар асоси қонуни миллӣ ҷо шартномаҳои байналмилалӣ ба роҳ монда мешавад.

Дар раванди истифодаи ҳуқуқи кишвари хориҷӣ ба мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда масъалаи аз якчанд ҳуқуқи кишвари хориҷӣ интихоби ҳуқуқи як кишвари хориҷӣ, ки бештар ба масъалаи муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ мутабоқтар аст, пеш меояд. Чунин мушкилӣ замоне пеш меояд, ки муносибатҳо тобеи низоми ҳуқуқии якчанд кишвари хориҷӣ мебошанд.

Дар ин радиф бандубаст (квалификатсия)-и ҳуқуқӣ яке аз масъалаҳои муҳимме ба шумор меравад, ки мазмуни меъёрҳои коллизсионӣ, ҳолати муносибат ва ҳуқуқи татбиқшаванда маҳз тавассути он муайян карда мешавад.

Чи тавре ки маълум аст, меъёрҳои коллизсионӣ аз ҳаҷм ва пайванд иборат мебошанд. Ҳаҷм аз якҷанд мафҳумҳо ба монанди «қобилияти ҳуқуқдорӣ», «мерос», «намуди васиятнома», «намуди аҳд» ва ғайра иборат аст. Барои муайян кардани ҳаҷми меъёрҳои коллизсионӣ ҳатман бояд мувофиқати ин унсур бо мазмуни муносибати воқеӣ муайян карда шавад.

Дигар унсури меъёрҳои коллизсионӣ пайванд мебошад, ки иборат аст аз «қонуни маҳалли бастанӣ аҳд», «қонуни маҳалли доимии зист», «қонуни суд», «қонуни маҳалли иҷрои шартнома», «қонуни шахсии шахси ҳуқуқӣ» ва ғайра. Таъиноти бандубасти ҳуқуқӣ аз он иборат аст, ки пайвандҳои коллизсионӣ бо ҳолати воқеӣ мувофиқ гардонидани шуда, таъсири танзимкунандагии меъёрҳои ҳуқуқӣ таъмин карда шавад.

Қайд намудан бамаврид аст, ки бандубасти ҳуқуқӣ амри зарурист, чунончи моҳиятан ҳамон як муносибат ба таври гуногун аз ҷониби низомҳои ҳуқуқии кишварҳои алоҳида танзим карда мешавад. Ба ҳайси мисол, муайян намудани лаҳзаи басташуда эътироф гардидани шартнома тибқи қонунгузориҳои ҚТ ва Англия шуда метавонад. Тибқи моддаи 499-и КМ ҚТ шартнома аз лаҳзаи аз ҷониби шахси фиристодаи оферта гирифтани аксепти он басташуда ба ҳисоб меравад.

Бар хилофи ин дар меъёрҳои қонунгузориҳои Англия омадааст, ки шартнома аз лаҳзаи аз ҷониби аксептант (қабулкунандаи оферта) равон кардани аксепт (ҷавоби оферта) басташуда дониста мешавад. Дар натиҷа агар баҳс дар ҚТ ҳал карда шавад, суд қонунгузориҳои моро ба роҳбарӣ мегирад, агар баҳс дар Англия баррасӣ карда шавад, суд қонунгузориҳои ин давлатро ба роҳбарӣ мегирад.

Баъзан меъёрҳои коллизсионӣ аз рӯйи шакл монанданд, вале онҳо аз рӯйи мансубият фарқ менамоянд. Ба таври мисол институти муҳлати даъво шуда метавонад. Дар низоми ҳукукии континенталӣ институти ҳукуки моддӣ мебошад, вале дар низоми ҳукукии англоамерикой институти ҳукуки муурофиавӣ аст. Муҳлати даъво дар ҚТ ҳамчун институти ҳукуки моддӣ бандубаст карда мешавад. Ҳангоми баррасии баҳсҳо судҳои низоми ҳукукии континенталӣ наметавонанд институти муҳлати даъво ҳамчун судҳои низоми ҳукукии англоамерикой истифода баранд, ба он хотир, ки дар низоми ҳукукии англоамерикой ин институт ба ҳукуки муурофиавӣ тааллуқ дорад ва мувофиқан ҳукуки муурофиавӣ ба принсипи коллизсионии қонуни кишвари суд тобеъ аст.

Мувофиқи қ. 1-и моддаи 1327-и КМ ҚТ «муҳлати даъво бо ҳукуки кишваре, ки барои танзими муносибати дахлдор татбиқ мегардад, муайян карда мешавад. Вале чунин ҳуқуқ метавонад низоми ҳукукии кишваре бошад, ки институти ҳукуки муурофиавӣ будани муҳлати даъво дастгирӣ мекунад» [3].

Моҳиятан ба соҳаҳои алоҳида ҷудошавӣ ба ихтилофи васеи квалifikатсияи ҳуқуқӣ оварда мерасонад. Чунончи ихтилофи мафҳумҳои ҳуқуқӣ дар меъёрҳои коллизсионӣ, ки аз рӯйи намуд як хел буда, вале моҳияти гуногуни худро дар низомҳои ҳукуки давлатҳои инъикос кардаанд, боиси ба миён омадани ихтилоф, ё зиддияти квалifikатсияҳо мегардад [71, с. 256].

Маълум мегардад, ки меъёрҳои коллизсионӣ аз рӯйи шакли зоҳирӣ як хел ҳам бошанд, метавонанд, ки аз рӯйи моҳият гуногунмазмун бошанд. Ин аз он сабаб аст, ки меъёрҳои коллизсионӣ ҳамеша бо низоми ҳукукии давлатҳои гуногун алоқаманданд ва аз рӯйи мафҳумҳои ҳукукии кадом кишвар тафсир карда шуданашон, аз интихоби ҳукуки татбиқшаванда барои танзими муносибатҳои воқеӣ ва моҳиятан ҳал намудани баҳсҳо вобастагӣ дорад.

Квалifikатсияи нисбатан васеи ҳуқуқӣ ин квалifikатсия тибқи ҳукуки ватанӣ мебошад, ки онро *lex fori* меноманд. Он бо номи

хуқуқшиноси немис Ф.Кан ва хуқуқшиноси фаронсаӣ Э. Бартен машхур мебошад. Моҳияти ин назария дар он ифода меёбад, ки меъёрҳои коллизсионӣ меъёрҳои миллӣ доништа мешаванд ва тафсири мафҳумҳои хуқуқӣ мувофиқи қонунгузориҳои миллӣ амалӣ карда мешавад.

Аз ин ҷо саволе ба вуҷуд меояд, ки оё бандубаст (квалификатсия)-и хуқуқӣ ҳамеша тибқи қонуни суд ба амал бароварда мешавад?

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар раванди бандубаст (квалификатсия)-и хуқуқӣ барои танзими муносибатҳои унсури хориҷидошта хуқуқи давлати хориҷӣ истисно карда намешавад. Дар ин марҳала квалификатсияи хуқуқии ибтидоӣ гузаронида мешавад, ки заминаи нахустин барои ҳалли масъалаҳои коллизсионӣ мебошад. Вале, агар мушкилоти коллизсионӣ аллақай ба манфиати хуқуқи хориҷӣ иҷозат дода шуда бошад, пас квалификатсияи минбаъда (ки муайянкунии дуоимдараҷа ном бурда мешавад) мумкин аст танҳо дар асоси ҳамон низоми хуқуқие, ки меъёрҳои коллизсионӣ ҳавола мекунанд, амалӣ карда шавад [66, с. 84]. Ба таври дигар квалификатсияи хуқуқии дуоимдараҷа мувофиқи хуқуқи хориҷӣ, ки ба он меъёрҳои коллизсионӣ ҳавола кардааст, амалӣ карда мешавад.

Бандубаст (квалификатсия)-и хуқуқӣ тибқи қонуни суд бо қонунгузориҳои як қатор давлатҳо пешбинӣ карда шудааст. Тибқи моддаи 9-и Кодекси граждании Алҷазоир «квалификатсияи ҳолати воқеӣ ба қонунгузориҳои Алҷазоир, яъне тибқи қонуни суд муқаррар карда мешавад. Чунин қоида дар § 3-и Қонуни Венгрия «Дар бораи хуқуқи байналмилалӣ хусусӣ» низ муқаррар карда шудааст. Аз ҷумла, муқаррар шудааст, ки муайян кардани ҳолати воқеӣ аз нуқтаи назари хуқуқи татбиқшаванда, бо назардошти тафсири меъёрҳо ва мафҳумҳои хуқуқи Венгрия амалӣ карда мешавад. Дар ҳолати набудан ё маълум набудани институти дахлдор ба хуқуқи Венгрия квалификатсияи хуқуқӣ тибқи қонунгузориҳои хориҷӣ амалӣ карда мешавад» [50, с. 98].

Қонунгузориҳои ҚТ масъалаи бандубаст (квалификатсия)-и хуқуқиро дар маҷмуъ бо як қатор истисноҳо ҳал кардааст. Ҳамин тавр, ба

талаботе, ки муҳлати даъво паҳн карда намешавад, қонунгузорию давлати мо (қонуни суд) амал менамояд. Қоидаи ба ин монанд нисбати аҳдҳои аз ҷониби шахсони хориҷӣ ё шахсони бешаҳрвандӣ басташуда ва уҳдадорихо аз расонидани зарар, ки дар кишвари мо содир шудаанд, амал менамояд (қ. 3 м. 1340 КМ ҚТ).

Зикр кардан бамаврид аст, ки қонуни суд на ҳамеша низоми ҳуқуқи пурра муайян мекунад ва муносибати бавучудомадаро ҳамачониба танзим мекунад. Ин шаҳодат аз он медахад, ки дар баробари қонуни суд воситаҳои дигари квалifikатсияи ҳуқуқӣ истифода бурда мешаванд.

Дар муқобили назарияи *lex fori* ҳуқуқи давлате, ки муносибати бавучудомада ба он бевосита алоқаманд аст, ё квалifikатсия тибқи *lex causae* меистад. Моҳияти ин назария дар он мебошад, ки дар аввал ҳангоми муайянкунии шарт ҳолати воқеӣ мумкин аст тибқи қонунгузорию давлате, ки муносибати бавучудомада ба он бевосита алоқаманд аст, ҳал карда шавад.

«Асосгузори назарияи мазкур М. Волф мебошад, ки ӯ кӯшидааст то квалifikатсияи ҳуқуқии муносибати воқеиро аз бархӯрди меъёрҳои коллизии давлате, ки ба он ҳавола карда мешавад, ёбад. Масалан, агар меъёрҳои коллизии давлати А ба низоми ҳуқуқии давлати Б ҳавола кунанд, квалifikатсияи низоми муносибати воқеӣ бояд дар алоқамандӣ ба мафҳум, конструксия ва тафсири давлати Б бошад. «Татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ бе мурочиат ба квалifikатсияи он – ба ҳуқуқи хориҷӣ ҳамон тавре ки ҳаст, нанигаристан аст» [33, с. 70].

Муаллиф зарурати квалifikатсияи ҳуқуқи дар шакли пурра бо ҳуқуқи хориҷӣ, ки ба он меъёрҳои коллизии қонунгузорию миллий ҳавола кардааст, асоснок менамояд.

Квалifikатсияи ҳуқуқӣ тибқи *lex causae* ҳарчанд ба таври кулӣ назарияи ҳукмрони квалifikатсия тибқи қонуни судро маҳдуд карда бошад ҳам, масоили бархӯрди квалifikатсияҳоро дар маҷмӯъ бартаараф карда наметавонад.

Э. Рабел менависад: «набояд ба мафҳумҳои ҳуқуқӣ, ки дар меъёрҳои ҳуқуқӣ истифода мешаванд, ҳамон маъноеро диҳем, ки дар ҳуқуқи модии давлати мазкур дода мешавад, зеро татбиқи меъёрҳои коллизсионӣ бо зарурати ба таври дахлдор квалификатсия кардани институтҳои ҳуқуқии кишварҳои гуногун алоқаманд аст» [67, с. 80].

Мавқеи ба ин монанд аз ҷониби М.М. Богуславский дастгирӣ карда мешавад. Ӯ тасдиқ менамояд, ки «ҳаҷми меъёри коллизсионӣ, ё соҳаи амали он бояд ба воситаи мафҳумҳои ҳуқуқии умумиэътирофгашта барои низомҳои гуногуни ҳуқуқӣ ифода карда шавад ва квалификатсияи пайванди коллизсионӣ бояд мутобиқи қонуни суд анҷом дода шавад. Ба андешаи ӯ ин равиши умумии доктрина баҳри квалификатсияи мафҳумҳои ҳуқуқӣ мебошад» [29, с. 30; 115, с. 278].

Ҳамин тариқ, тарзҳои асосие, ки бо ёрии онҳо бархӯрди меъёрҳои коллизсионӣ бартараф карда мешавад, қонуни суд – *lex fori* ва бандубаст (квалификатсия) дар асоси робитаи зичи муносибатҳои воқеӣ бо низоми ҳуқуқии кишвар – *lex causae* мебошад [96, с. 76]. Аз ҷумла, тибқи м. 1307 КМ ҚТ ду тарзи аз байн бурдани бархӯрди квалификатсияҳо муқаррар карда мешавад. Қоидаи асосӣ ин аст, ки “муайян кардани (квалификатсияи) мафҳумҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби суд ё мақомоти дигари ваколатдор тибқи ҳуқуқи кишвари суд сурат мегирад, агар тартиби дигаре муқаррар нашуда бошад».

Ин қоидаи умумии интихоби тартиботи ҳуқуқии муносиб дар ҳоле татбиқ мешавад, ки агар бо санадҳои қонунгузорӣ чизи дигар пешбинӣ нашуда бошад. Қоидаи бандубасти ҳуқуқӣ тибқи қонуни суд ин мустаҳкамнамоеи тарзи нисбатан мувофиқи бартараф кардани бархӯрди квалификатсияҳо мебошад. Бандубасти ҳуқуқӣ тибқи қонуни суд мавқеи дахлдорро дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ касб кардааст. Қоидаҳои дигар дар қ. 2 м. 1307 КМ ҚТ дарҷ шудаанд, ки бандубаст (квалификатсия)-и ҳуқуқиро тибқи қонуни суд истисно менамояд.

Шарти татбиқи истисноии мазкур инҳо мебошанд: 1. Номаълум будани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ба ҳуқуқи ҚТ; 2. Маълум будани категорияи мазкури ҳуқуқӣ бо дигар мазмун; 3. Маълум будани ин мафҳум бо дигар ном.

Бинобар асосҳои зикршуда барои ҳалли бархурди квалifikатсияҳо наметавонад ҳуқуқи ҚТ татбиқ шавад, балки ҳуқуқи хориҷӣ татбиқ карда мешавад. Тарзи мустақили бандубасти ҳуқуқӣ, ки дар қ. 3 КМ ҚТ мустаҳкам шудааст, ин тарзи алоқаи нисбатан зичи муносибатҳои ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ бо низоми ҳуқуқии ин ё он давлат ё бандубасти ҳуқуқӣ тибқи *lex causae* мебошад. Масъалаи мазкур бо ду роҳ ҳал шудааст. Масалан, мувофиқи қ. 2 м. 1306 КМ ҚТ ҳангоми ғайриимкон будани «муайян кардани ҳуқуқи татбиқшаванда, ҳуқуқи ба муносибатҳои ҳуқуқии маданияи дорои унсури хориҷӣ алоқаи нисбатан зичдошта татбиқ карда мешавад». Ин ҳамон қоидаи умумие мебошад, ки ҳангоми ғайриимкон будани татбиқи дигар бандубастҳои ҳуқуқӣ истифода мегардад.

Бояд қайд кард, ки моддаи зикршуда мазмуни васеъ дорад, зеро он на танҳо ҳуқуқи татбиқшаванда, балки квалifikатсияи мафҳумҳои ҳуқуқиро низ дар бар мегирад. Ҳамзамон КМ ҚТ квалifikатсияи ҳуқуқиро тибқи *lex causae* дар бисёре аз дигар моддаҳо мустаҳкам мекунад. Аз ҷумла, м. 1328 КМ ҚТ муқаррар менамояд, ки квалifikатсияи ҳуқуқии амвол бо ҳуқуқи кишваре муайян карда мешавад, ки ин амвол дар он қарор дорад. Ин маънои онро дорад, ки квалifikатсияи ҳуқуқӣ наметавонад ҳам бо ҳуқуқи кишвари мо ва ҳам бо ҳуқуқи давлати дигар вобаста аз маҳалли ҷойгиршавии амвол амалӣ гардонида шавад. Бо ҳамин тартиб квалifikатсияи ашёҳо ба манқул ва ғайриманқул амалӣ карда мешавад. Маҳалли ҷойгиршавии амвол аз мавҷуд будани робитаи зичи муносибати молумулкӣ бо низоми ҳуқуқии ин кишвар гувоҳӣ медиҳад [3].

Бандубаст (квалifikатсия)-и ҳуқуқӣ тибқи *lex causae*, дар муносибатҳо оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои ашёӣ ва дар муносибатҳои ҳуқуқии

ухдадорӣ, инчунин дар аксари дигар ҳолатҳое, ки бо санадҳои қонунгузори ҚТ пешбинӣ шудааст, татбиқ карда мешавад.

Яке аз масъалаҳои марбут ба амали меъёрҳои коллизсионӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ – ин ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюм мебошад. Зарурати татбиқи институти мазкур бо як қатор ҳолатҳо алоқаманд аст: яқум ин, ки бавучудоии муносибатҳо дар доираи принципҳои коллизсионии мустаҳкамнамоии қонунгузори миллии намеғунҷад; дувум, мавҷуд набудани равиши ягонро ба ҳалли масъалаи мазкур дар қонунгузори кишварҳои гуногун ифода менамояд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ институти ҳаволаи бозгаштро бо қарори суди Фаронса аз соли 1978 алоқаманд медонанд, ки номи *renvoi-pro griфта* аст. Мисоли равшан ин танзими муносибатҳои меросӣ мебошад. Фарз кардем шаҳрванди ҚТ дар муҳлати якчанд соли охир ба таври доимӣ дар Олмон зиндагӣ кард. Пас аз марги ӯ дар масъалаи мерос баҳс ба вучуд омад.

Тибқи қонунгузори ҚТ (м. 1346 КМ ҚТ) «Муносибатҳо оид ба меросгирӣ бо ҳуқуқи кишваре ба танзим дароварда мешаванд, ки дар он меросгузор охирин маҳалли истиқомати доимӣ дошт, агар меросгузор дар васиятнома ҳуқуқи кишвареро, ки шаҳрванди он мебошад, интихоб накарда бошад» [3]. Бо назардошти ин суди кишвари мо ҳуқуқи Олмонро интихоб менамояд, ки дар асоси он бояд баҳси бавучудомадаро ҳал намояд. Қоидаи дигар дар м. 25 б. 1 қонуни муқаддимаӣ ба Уложениаи граждании Олмон (УГО) пешбинӣ шудааст, ки муносибатҳо оид ба меросро ба ҳуқуқи давлати меросгузор дар лаҳзаи марг тобеъ мегардонанд. Аз ин бармеояд, ки меъёри коллизсионии Олмон бозпас ба низоми ҳуқуқии ҚТ ҳавола менамояд, зеро фавтида шаҳрванди ҚТ мебошад.

Баъзан барои ҳалли ҳолатҳои воқеӣ зарур мешавад ба низоми ҳуқуқии кишвари сеюм, ки *renvoi*-и дараҷаи дуюм ном дорад, ҳавола карда шавад. Ин бо он алоқаманд мебошад, ки меъёри коллизсионии кишвари яқум барои танзими муносибатҳои бавучудомада ба низоми

ҳуқуқии давлати дигар ҳавола мекунад, охирин бошад ба низоми ҳуқуқии давлати сеюм. Чунин муносибатҳо муттасил бо ҳалли баҳсҳое, ки аз муносибатҳои оилавӣ–ҳуқуқӣ бармеоянд, алоқаманд мебошанд. Масалан, зану шавҳаре ҳастанд, ки зан шаҳрванди ҚТ ва мард шаҳрванди ФР аст. Онҳо дар ҳудуди Тоҷикистон истиқомати доимӣ намуда, дар ҳамин ҷо аз зиндагии якҷояшон фарзанд ба дунё омад. Бо розигии ҳар ду волидайн кӯдак танҳо шаҳрвандии ФР-ро гирифт. Баъд аз як муддат ҳамсарон талоқ гирифтанд, кӯдак бо модар монд ва модар ҳамроҳи ӯ барои зиндагии доимӣ ба Ҷумҳурии Узбекистон кӯчида рафт.

Вақте ки онҳо дар Тоҷикистон зиндагӣ мекарданд, тамоми баҳсҳои марбут ба таъминоти моддии кӯдак бо қонунгузори кишвари мо ҳал карда мешуд. Ҳангоми набудани маҳалли зисти муштараки волидайн ва фарзанд, танзими ҳуқуқи уҳдадориҳои байни онҳо бар асоси ҳуқуқи кишваре сурат мегирад, ки кӯдак шаҳрвандии он давлатро дорад, ки дар ин маврид ФР мебошад. Дар мавриди рӯенидани алимент қонунгузори ФР бо қонунҳои давлате, ки кӯдак дар он ҷо доимӣ зиндагӣ менамояд, ҳавола менамояд. Аз ин бармеояд, ки барои рӯенидани алимент қонунгузори ФР ба ҳуқуқи кишвари сеюм, яъне Ҷумҳурии Узбекистон ҳавола менамояд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки илми ҳуқуқи хусусӣ дар маҷмӯъ ба масъалаи ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюм ба таври мусбат муносибат менамояд. Чунончӣ И.С. Перетерский менависад: «Агар меъёри коллизиии шуравӣ ба ҳуқуқи буржуазӣ ҳавола намояд, пас мо бояд онро дақиқ ва яхела татбиқ намоем. Вале дар он ҷое, ки ҳуқуқи хориҷӣ аз танзими масъалаи дахлдор даст мекашад, баҳри васеъ гардонидани соҳаи амали он асос вучуд надорад... агар ҳуқуқи шуравӣ ба ҳуқуқи хориҷӣ ҳавола намояд ва охирин ҳавола ба ҳуқуқи шуравиро дар бар гирад, пас ин охирин буда, воқеиби татбиқ мебошад» [84, с. 127].

Бо ҳавола ба Муқаррарот дар бораи чекҳо «ҳуқуқи шуравӣ ба проблемаи ҳаволаи бозгашт рӯ ба рӯ намешавад» [58, с. 96]. Зарурат ва

ичозати ҳаволаи бозгашт дар ҳуқуқи байналмилалии хусусии шуравиро «Л.А. Лунс асоснок карда қайд мекунад: Агар меъёри коллизии шуравӣ ба ҳуқуқи хориҷӣ ҳавола намояд ва охирин ҳаволаи бозгаштро ба ҳуқуқи шуравӣ дар бар гирад, пас ҳуқуқи шуравӣ татбиқ карда мешавад» [67, с. 180].

Механизмҳои вазъи ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюм дар баъзе аз шартномаҳои байналмилалӣ бо иштироки собиқ Иттиҳоди шуравӣ ба таври мусбат ҳал гардида буд. Бахусус, Конвенсияи Женева аз соли 1930 «Оид ба танзими коллизии масоили ҳуқуқи векселӣ»-ро номбар кардан мумкин аст, ки Иттиҳоди Шуравӣ соли 1937 онро имзо намуда буд.

«Масоили ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюм дар қонунгузори кишварҳо ба таври гуногун ҳал карда шудааст. Дар адабиёти ҳуқуқӣ вобаста аз хусусиятҳои ҳалли он шаш гурӯҳи кишварҳо ҷудо карда шудаанд. Ба гурӯҳи аввал Австрия, Полша ва Финляндия, дохил мешаванд, ки қонунҳои онҳо татбиқи ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба низоми ҳуқуқи кишвари сеюмро пешбинӣ менамоянд. Дигар гурӯҳ - ин Мексика, Чехия ва Олмон мебошанд, ки қонунҳои онҳо татбиқи ҳаволаи бозгаштро дар маҷмӯъ бо тавзеҳоти татбиқи он бо ин ё он шартҳои муайян пешбинӣ менамоянд.

Гурӯҳи дигар – Венгрия, Ветнам, Испания, Эрон, Руминия, Япония ва аксари кишварҳои мебошанд, ки танҳо ҳаволаи бозгаштро эътироф менамоянд. Ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюм дар ҳолатҳои пешбиникардаи қонун дар ҚТ, Италия, Португалия, Швейтсария, Шветсия иҷозат дода шудааст. Дар кишварҳои алоҳида ба мисли Бразилия, Юнон, Перу, Миср ва ғ. қонунҳои арзи вучуд доранд, ки татбиқи ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюмро рад менамоянд ва баъзе кишварҳо ин масъаларо ба таври дахлдор ҳал накардаанд – Аргентина, Хитой, Булғористон ва ғ. [71, с. 256].

Ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюм маънои онро дорад, ки меъёри коллизии ба меъёри моддӣ-ҳуқуқӣ ё низоми ҳуқуқӣ

дар маҷмуъ ҳамчунин қоидаҳои коллизсионӣ ҳавола менамояд. М.М. Богуславский пешбинӣ менамояд, ки «агар онро ҳамчун ҳавола ба ҳуқуқи моддӣ донем, пас ин маънои татбиқ накардани доктринаи ҳаволаи бозгаштро дорад. Агар баръакс назар кунем, яъне ҳавола ба ҳуқуқи давлати хориҷӣ дар маҷмуъ ин маънои татбиқи доктринаи мазкурро дорад» [29, с. 102].

Эннексерус тавсия медиҳад, ки «дар он ҳолат, ки ҳавола қардан мумкин аст, онро ҳамчун ҳавола ба ҳуқуқ дар маҷмуъ фаҳмидан зарур мебошад» [114, с. 222]. Мавқеи дигарро оид ба ин масъала В.П. Звекон қасб менамояд: «Агар ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари суд, ё кишвари сеюмро ҳамчун ҳавола ба ҳуқуқи кишвари суд, ё кишвари сеюм дар маҷмуъ, аз ҷумла ба меъёрҳои коллизсионии он фаҳмем, пас «бозӣ» бо ҳаволаҳои беохир идома ёфтад мегирад. Инро мумкин аст дар зинаи аввал бо роҳи ҳавола ба меъёрҳои моддии ҳуқуқи хориҷӣ боздошт» [47, с. 267].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ ба муқобили татбиқи ҳаволаи бозгашт нуқтаи назар вучуд дорад. Онҳо аз он бармеоянд, ки меъёри коллизсионии ватанӣ ба робитаи нисбатан зичи муносибатҳои бавучудода ба ҳуқуқи хориҷиро пешбинӣ менамояд. Баъдан тасдиқ менамоянд, ки агар суд ҳаволаи бозгаштро татбиқ намуда, қорро дар асоси ҳуқуқи ватанӣ ҳал намояд, пас эътироф карда мешавад, ки он маҳдудияти худсаронаи амали ҳаволаи бозгаштро иҷозат медиҳад [105, с. 156], [162, с. 200].

Бо шарофати меъёрҳои коллизсионӣ мумкин аст меъёрҳои моддӣ – ҳуқуқие ёфт, ки муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқиро бо унсуре хориҷӣ танзим намоянд. Меъёрҳои коллизсионӣ ҳамчун қупрук байни низомҳои ҳуқуқии кишварҳои гуногун буда, қисми таркибии низоми ҳуқуқи миллии ҳар як кишвар мебошанд. Аз ин рӯ, ҳавола ба ҳуқуқи хориҷӣ бояд ҳам меъёрҳои моддӣ ва ҳам коллизсиониро дар бар гирад. Мувофиқан, ҳаволаи бозгашт – ин натиҷаи бархӯрд, коллизияи меъёрҳои коллизсионии давлатҳои гуногун (ихтисоран – коллизияи коллизияҳо) мебошад [71, с. 356].

«Ҳалли проблемаҳои ҳаволаи бозгашт дар қисми сеюми КМ ҚТ дарҷ гардидааст. Мувофиқи м. 1309 КМ ҚТ ҳама гуна ҳавола ба ҳуқуқи хориҷӣ мутобиқи қоидаҳои ғасли мазкур бояд чун ҳавола ба ҳуқуқи моддии кишвари дахлдор баррасӣ карда шаванд.

«Меъёри ба ин монанд дар б. 1 м. 1087 КГ Ҷумҳурии Қазоқистон вучуд дорад. Ин маънои ворид намудани қоидаи умумӣ оид ба иҷозат набудан ба ҳаволаи бозгашт мебошад... Дар ин маврид онҳо аз он бармеоянд, ки меъёрҳои коллизсионӣ, ки ҳуқуқи Ҷумҳурии Қазоқистон ба он ҳавола мекунад, набояд татбиқ карда шаванд» [38, с. 255].

Оё ҳаволаи меъёрҳои коллизсионии кишвари мо ба ҳуқуқи моддии кишвари хориҷӣ дар як вақт монеа барои он ҷиҳати татбиқи ҳуқуқи худ дар маҷмуъ, аз ҷумла меъёрҳои моддӣ мегардад? Ба назар мерасад, ки чунин тарзи саволгузорӣ умуман нодуруст аст. Ҳар як давлати соҳибхитӣ мустақилона ҳам низоми ҳуқуқӣ ва ҳам тартиби татбиқи онро интихоб менамояд. Ба таври дигар агар меъёри коллизсионии ватанӣ ба тартиботи ҳуқуқии хориҷӣ ҳавола намояд, пас танҳо ҳамин тартиботи ҳуқуқӣ салоҳияти ҳалли масъалаи татбиқи кадоме аз меъёрҳо ё низомҳои ҳуқуқро дорад. Аз ин рӯ, як давлат наметавонад давлати дигарро дар татбиқи ин ё он меъёр манъ ё далолат намояд.

Баръакс қ. 2 м. 1309 КМ ҚТ ба низоми ҳуқуқии ҳуқуқи хориҷӣ дар маҷмуъ, аз ҷумла ба коллизсионӣ дахл дорад. Ин маънои онро дорад, ки ҳуқуқи коллизсионии давлати дигар нисбати муносибатҳои дар қисми 2-и моддаи мазкур нишондодашуда, метавонад бозпас ҳавола намояд ва қабули он аз ҷониби кишвари мо эътироф карда мешавад. Ба ҳайси мисол мумкин аст қ. 1 м. 1315 КМ ҚТ-ро нишон дод, ки мувофиқи он қонуни шахсии шахси воқеӣ ҳуқуқи кишвари шаҳрвандӣ ҳисобида мешавад. Бо ҳамин принцип қобилияти ҳуқуқдорӣ хориҷиён дар ҚТ муайян карда мешавад. Масалан, қобилияти амалкунии шаҳрванди Фаронса, ки доимо дар ҚТ зиндагӣ мекунад бо қонунгузории Фаронса муайян карда мешавад. Агар ҳуқуқи коллизсионии Фаронса қобилияти амалкуниро на аз рӯи шаҳрвандӣ, балки аз рӯи ҷойи зисти доимӣ

муайян намояд, пас ҳаволаи бозгашт ба ҳуқуқи ҚТ мебошад, ки тибқи он қобилияти амалкунии шаҳрванди Фаронса муайян карда мешавад.

Ҳамин тавр, ҚТ ба шумори кишварҳое дохил мешавад, ки қонунҳояш татбиқи ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюмро дар ҳолатҳои мушаххас пешбинӣ менамоянд. Бо вучуди ин ҳаволаи бозгашт афзалиятҳои худро дорад: яқум имконияти ҳуқуқӣ-техникии рад кардани татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ ва ворастанӣ суд аз проблемаҳои бо он алоқаманд; дуум муносибатҳои воқеии хусусияти хусусӣ-ҳуқуқӣ дошта, ки субъектҳои он шахсонӣ ҳуқуқӣ ва воқеии кишвари мо мебошанд, аз ҷониби қонунгузори миллӣ танзим шуда, бо ин ҳифзи дахлдори ҳуқуқҳои субъективӣ иштирокчиён таъмин карда мешавад.

Суоле ба вучуд меояд: чӣ гуна бояд буд дар ҳолатҳое, ки ҳуқуқи кишвари мо ба меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ кишвари хориҷӣ ҳавола намояд, ҳуқуқи охирин бошад, чунин муносибатҳоро танзим накунад, ё ҳуқуқи коллизии ин кишвар бозпас ба ҳуқуқи ҚТ ҳавола намояд? Ба назар қобили қабул менамояд, ки дар чунин ҳолатҳо ҳаволаи бозгаштро қабул кунем ва муносибатҳои воқеиро бо ҳуқуқи кишварамон танзим намоем. Меъёрҳои коллизии дар кишварҳои алоҳида яқхела намебошанд. Ҳастанд кишварҳое, ки ин категорияи ҳуқуқиро дар соҳаи маҳдуд (масалан, ҚТ) истифода мекунанд ва охирин кишварҳое, ки ба ин масъала дахл намекунанд. Чунин фарқият танҳо бо роҳи унификатсияи қоидаҳои татбиқи ҳаволаи бозгашт дар санадҳои ҳуқуқӣ байналмилалӣ имкон дорад.

Таҷрибаи байналмилалӣ шаҳодат медиҳад, ки принсипи мухторияти ирода дар интиҳоби ҳуқуқи татбиқшаванда ба муносибатҳои шартномавӣ, ки институти ҳаволаи бозгаштро истисно менамояд дар ҳама ҷо мустаҳкам шуда истодааст. Шаҳодати ин муқаррароти як қатор шартномаҳои байналмилалӣ мебошад, ки ин истисноӣ умумиро мустаҳкам намудаанд (масалан, м. 3-и Конвенсия Гаага оид ба ҳуқуқи

татбиқшаванда ба хариду фурӯши байналмилалӣ аз 15 июни соли 1955). Конвенсияи Гаага оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартномаҳои хариду фурӯши байналмилалии мол аз 22 декабри соли 1986 [171] дар м. 15 пешбинӣ мекунад, ки мафҳуми «ҳуқуқ» ҳуқуқи дар давлат амалкунандаро дар маҷмӯъ ба истисноии меъёрҳои коллизсионӣ дар бар мегирад. Ин татбиқи ҳаволаи бозгаштро истисно менамояд» [171]. Чунин меъёр дар м. 15-и Конвенсияи Рим оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба уҳдадорихои шартномавӣ аз соли 1980 мустаҳкам шудааст.

Муносибати манфӣ ба татбиқи ҳаволаи бозгашт дар дигар санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ба мисли Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ оид ба арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ аз соли 1985 оварда шудааст, ки тибқи он дилхоҳ нишондоди тарафҳо ба ҳуқуқи ин ё он давлат бояд ҳамчун ҳавола ба ҳуқуқи моддии он фаҳмида шавад, на ба меъёрҳои коллизсионӣ.

Тамоюли татбиқ накардани ҳаволаи бозгашт ба аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ дар қ. 3-и КМ ҚТ мустаҳкам гардидааст. Моддаи 1334-и КМ ҚТ як қатор қоидаҳои коллизсиониро ба ҳуқуқи моддии кишварҳо ҳангоми мавҷуд набудани созиши тарафҳо оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартнома пешбинӣ менамояд: ин ҳуқуқи кишваре, ки дар он таъсис ёфтааст, маҳалли истиқомат ё ҷойи асосии фаъолият дорад, тарафе ки фурӯшанда, иҷорадеҳ, интиқолдиҳанда ва ғ. мувофиқан дар шартномаҳои хариду фурӯш, иҷора, ҳамлу нақл ва ғ. мебошанд [3].

Яке аз институтҳои, ки ба маҳдуд кардани амали меъёрҳои коллизсионии ба қонуни хориҷӣ ҳаволакунанда нигаронида шудааст, ин тавзеҳот оид ба тартиботи оммавӣ мебошад. Ин маънои онро дорад, ки на ҳар як қонуни хориҷие, ки ба он меъёри коллизсионии давлат ҳавола мекунад аз ҷониби судҳои он татбиқ карда мешавад. Тибқи принципи умумии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, қонунгузории хориҷӣ, ки тавассути меъёри коллизсионии ватанӣ интиҳоб шудааст, наметавонад мавриди амал қарор гирад, агар татбиқи он бо тартиботи оммавии

давлат муҳолиф бошад. Дар чунин ҳолат, ҳуқуқҳои бар асоси он бавучудомада аз ҷониби суди милли эътироф намешаванд. Чунин нуқтаи назар дар қонунгузорӣ, таҷрибаи судӣ ва доктринаи тамоми давлатҳо як хел вуҷуд дорад. Тартиботи оммавие, ки амали меъёрҳои коллизииро маҳдуд мекунад, номи тартиботи оммавии байналмилалиро (*ordre public international*) гирифт. Тартиботи оммавӣ ҳамеша ба муқобили амали меъёри хориҷии муайян равона карда шудааст, на ин, ки ба муқобили тартиботи ҳуқуқии давлати хориҷӣ дар маҷмӯъ» [94, с. 153].

Алоқаманд кардан ба қонунгузори муайян баъзан ба таври сунъӣ бо мақсади канорагирӣ кардан аз татбиқи қонунҳои маҷбури, ки ин муносибати ҳуқуқӣ тобеъ аст, аз ҷониби шахсоне, ки мехоҳанд аз он канора гиранд, сурат мегирад. Масалан, тағйир додани шахрвандӣ бо мақсади ягонаи гурехтан аз қонунҳои ватанӣ, ки бастанӣ акди никоҳро монё буданд, ё бекор кардани фарзандхондӣ ва ғайра. Дар адабиёти фаронсавӣ омадааст, ки дар ҳолати иваз кардани шахрвандӣ бо мақсади осон кардани бекоркунии акди никоҳ на танҳо санади бекоркунии акди никоҳ, балки санади ивази шахрвандӣ низ бекор карда мешавад. Дар фарқият аз ин дар ҳуқуқи собиқ давлати Шуравӣ ва инчунин дар қонунгузори ҚТ чунин маҳдудиятҳо вуҷуд надошт ва надорад, балки масъалаҳои мазкур таввасути меъёрҳои императивии коллизии ҳал карда шудааст.

«Ҳангоми татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ, ки ба он меъёри коллизии суд ҳавола менамояд, ҳамеша чунин савол гузошта мешавад. Оё суд вазифадор аст ҳангоми муқаррар намудани мазмун ва татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ он қоидаҳои мурофиавиери, ки нисбати қонунҳои кишвари худ ба роҳбарӣ мегирад, асос гирад, ё он қоидаҳои мурофиавиери, ки ба тартиби муқаррар кардани ҳолатҳои воқеӣ равона карда шудаанд. Қонуни хориҷӣ аз нуқтаи назари мурофияи граждани меъёри ҳуқуқ аст ё ҳолати воқеӣ? Суд бояд меъёрҳои ҳуқуқро донад, дар муносибат бо

муқаррарнамоии ҳолатҳои воқеӣ бошад, суд аз рӯйи принцип пасив (ғайри фаъол) мебошад: сарбории исботи факт ҳама ҷиҳата ба тарафҳо вогузор мешавад, ки бо ин факт ҳуқуқи худро асоснок менамоянд. Судҳои ҳуқуқи умумӣ (Англия, ИМА) асосеро дастгирӣ менамоянд, ки қонуни хориҷӣ бояд дар муҳофизати гражданин на ҳамчун ҳуқуқ, балки чун факт баррасӣ карда шавад» [140, с. 242-247].

Дар ин маврид мазмуни қонуни хориҷӣ ба фактҳои “ба ҳама маъруф” дохил намешавад. Тарафҳо сарбории исбот карданро нисбати мазмуни меъёри ҳуқуқи хориҷӣ доранд. Суд далелҳоро, ки ба муқаррар кардани мазмуни ҳуқуқи хориҷӣ дахл доранд, иҷозат медиҳад ва ба онҳо баҳо медиҳад.

Аз натиҷаи баррасии масъалаи хусусиятҳои амали меъёрҳои коллизсионӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ чунин хулосабарорӣ карда мешавад:

1. Дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ амали меъёрҳои коллизсионӣ метавонад бо ду тарз ба роҳ монда шавад: Якум, амали бемонеа бо роҳи иҷрокунӣ, риоя ва истифодаи меъёрҳои коллизсионӣ аз ҷониби субъектони муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ ва дуюм, бо роҳи татбиқкунӣ сурат мегирад.

2. Меъёри коллизсионӣ метавонад муқарраротро оид ба интиҳоби ҳуқуқ муқаррар намояд, вале ба тарафҳо имконияти бо амали худ интиҳоб намудани ҳуқуқро дар танзими муносибати хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсуре хориҷӣ пешниҳод менамояд. Амали меъёрҳои коллизсионӣ яке аз масоили муҳимми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба шумор меравад. Он ба фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судҳои давлатӣ, арбитражҳои байналмилалӣ тижоратӣ, мақомоти сабти асноди ҳолати шахрвандӣ, нотариати давлатӣ ва ғ. алоқаманд мебошад.

3. Амали ҳуқуқ ба маъноҳои зерин фаҳмида мешавад: 1) Шакли таъсиррасонии ҳуқуқӣ (таъсири арзишӣ, иттилоотӣ); 2) Танзими ҳуқуқӣ;

3) Ворид намудани дигаргунии воқеӣ ба ҳаёти ҷомеа; 4) Амали санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ.

4. Амалисозии ҳуқуқ бошад ба якчанд маъно баррасӣ карда мешавад. 1) Амалисозии ҳуқуқ чун раванди воқеӣ намудани ҳуқуқ, меъёрҳои ҳуқуқ, талаботи меъёрҳои ҳуқуқ, нишондоди ҳуқуқӣ; 2) Амалисозии ҳуқуқ ба маъноӣ ҳам раванди воқеӣ намудани ҳуқуқ ва ҳам натиҷаи он; 3) Амалисозии ҳуқуқ ба маъноӣ воқеӣ намудани ҳуқуқу вазифаҳои инсон; 4) Амалисозии ҳуқуқ ба маъноӣ амали қонунии субъектон оид ба воқеӣ намудани талаботи ҳуқуқӣ; 5. Амалисозии ҳуқуқ ба маъноӣ амали қонунии субъектон ва воқеӣ гаштани ҳуқуқу уҳдадорихо.

5. Трансформатсияи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ба ҳуқуқи дохилидавлатӣ бо ду тарз амалӣ карда мешавад; якум, агар дар шартномаи байналмилалӣ нисбат ба давлат меъёри муайяни рафтор муқаррар шуда бошад, пас аз давлати аҳдбаста талаб карда мешавад, ки татбиқи қоидаи мазкурро ҳамчун меъёри ба татбиқномаӣ омода таъмин намояд. Дуюм, унификатсияи бавосита, агар давлати аҳдбаста уҳдадор шавад, ки дар худ бо роҳбарии принципҳои умумии дар шартномаҳои байналмилалии дарҷгардида меъёри ҳуқуқӣ ташкил намояд.

6. Яке аз масъалаҳои марбут ба амали меъёрҳои коллизсионӣ дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ – ин ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюм мебошад. Зарурати татбиқи институти мазкур бо як қатор ҳолатҳо алоқаманд аст: якум ин, ки бавучудоии муносибатҳо дар доираи принципҳои коллизсионии мустаҳкамнамоии қонунгузории миллӣ намеғунҷад; дуввум, мавҷуд набудани равиши ягонро ба ҳалли масъалаи мазкур дар қонунгузории кишварҳои гуногун ифода менамояд. Ҳамин тавр, ҚТ ба шумори кишварҳои дохил мешавад, ки қонунҳои татбиқи ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюмро дар ҳолатҳои мушаххас пешбинӣ менамоянд. Бо вучуди ин ҳаволаи бозгашт афзалиятҳои худро дорад: якум имконияти ҳуқуқӣ-техникии рад кардани

татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ ва ворастанӣ суд аз проблемаҳои бо он алоқаманд; дуҷум муносибатҳои воқеии хусусияти хусусӣ-ҳуқуқӣ дошта, ки субъектҳои он шахсонӣ ҳуқуқӣ ва воқеии кишварӣ мо мебошанд ва аз ҷониби қонунгузори милли танзим шуда, бо ин ҳифзи дахлдори ҳуқуқҳои субъективӣ иштирокчиён таъмин карда мешавад.

7. Меъёрҳои коллизсионӣ ҳамчун шакли таъсиррасонӣ ҳуқуқӣ ва танзими ҳуқуқӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ амал менамоянд, ё бо суҳанони дигар, меъёрҳои коллизсионӣ муносибатҳои молумулкиро байни субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба танзим медиароранд. Набояд таъиноти меъёрҳои коллизсиониро танҳо дар ташкили алоқа байни субъектҳои муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ донист. Функсияи ташкилӣ ва танзими меъёрҳои коллизсионӣ бо ҳам таъсири мутақобила дошта, яққоя таъсири заруриро ба субъектҳои ҳуқуқ – шаҳрвандон ва шахсонӣ ҳуқуқии кишварҳои гуногун мерасонанд.

Агар ин таъиноти меъёрҳои коллизсиониро аз ҳам ҷудо намоем, ин маъноӣ онро дорад, ки аҳамияти танзимномаи онҳоро инкор ва ё рад менамоем. Охириҳо ҳам дар танзими муносибатҳои хусусияти молумулкӣ дошта яққоя бо меъёрҳои моддӣ ва ҳам бевосита амал менамоянд.

8. Дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бояд масъалаи амали меъёрҳои коллизсионӣ аз категорияи татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ фарқ карда шавад, зеро ин ду мафҳумӣ аз ҳам фарқкунанда мебошанд. Амали меъёри коллизсионӣ муайянкунандаи он аст, ки дар ин, ё он муносибати байналмилалӣ хусусӣ ҳуқуқи кадом кишвар бояд татбиқ карда шавад. Амали меъёри коллизсионӣ дар асоси қонуни милли ё шартномаҳои байналмилалӣ ба роҳ монда мешавад. Амали меъёри коллизсионӣ бо истифодаи шаклҳои гуногуни мустақамномаӣ ва ҳалли масъалаҳои тарафайн, бандубасти мафҳумҳои ҳуқуқӣ, ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишварӣ сеҷум алоқаманд мебошад. Татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ мазмунаш дар он аст, ки мақомоти давлатӣ (суд, нотариати давлатӣ,

сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ) дар робита ба ин ё он муносибати ҳуқуқӣ-хусусии байналмилалӣ дар асоси меъёри коллизионӣ иҷозати татбиқи ҳуқуқи хориҷиро дар танзими онҳо ба роҳ мемонад.

1.3. Инкишофи меъёрҳои коллизионӣ дар қонунгузори

Ҷумҳурии Тоҷикистон

Яке аз механизм ва қисматҳои муҳимми муносибатҳо дар самти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ муносибатҳои маданӣ, оилавӣ ва меҳнатӣ мебошанд, ки дар байни субъектҳои баробарҳуқуқ дар соҳаи байналмилалӣ ба вуҷуд меоянд, яъне муносибат бо унсурҳои хориҷӣ. Муносибатҳои мазкур бо интиқоли ашё, хизматрасонӣ, иҷрои қарор, ҳаракати сармоя дар соҳаи байналмилалӣ зич алоқаманданд, бинобар ин баъзе аз муаллифон ин соҳаро ҳуқуқи байналмилалии маданӣ ном бурдаанд.

Ф.Ф. Мартенс муносибатҳои ҳуқуқи маданиро бо унсурҳои хориҷӣ «муносибатҳои мадании байналмилалӣ» номид. Аз ин рӯ, онҳо зеритаъсири ҳуқуқи маданӣ қарор намегиранд. Ҳуқуқи маданӣ метавонад ба муносибатҳои дар муомилоти байналмилалии мадании бавучудомада, агар меъёрҳои коллизионӣ ба он ишора кунанд, таъсири танзимкунанда дошта бошад.

Муносибатҳои, ки дар соҳаи муомилоти байналмилалии иқтисодӣ ба миён меоянд, ягонагии дохилӣ, хусусиятҳои ба худ ҳосе доранд, ки танзими мухторро бо усулҳои хоси худ талаб мекунанд.

«Ташаккули ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Тоҷикистон таърихи бой дорад. Сараввал меъёрҳои коллизионӣ дар амалияи қонунгузорӣ ва ҳуқуқтатбиқкунии давлати ИҶШС поягузорӣ шудаанд. Мутобиқи санадҳои қонунгузори ИҶШС, танҳо давлати Иттифок дар муносибатҳои байналмилалӣ, аз ҷумла муносибатҳои байналмилалии хусусӣ ҳуқуқи ширкат вазидан дошт. ҚШС Тоҷикистон монанди дигар ҷумҳуриҳои иттифок дар муносибатҳои хусусияти байналмилалидошта дар ибтидо тавассути намоёндагони худ дар сохторҳои дахлдори

иттифоқ, ки сиёсати байналмилалиро амалӣ мекарданд, баромад мекард» [109, с. 264].

Бо мурури замон, ҳуқуқҳои ҷумҳуриҳои иттифоқ дар бахши муносибатҳои байналмилалӣ васеъ ва мукаммал гардидан гирифт. Ин пеш аз ҳама бо он алоқаманд аст, ки равобити байниҳамдигарии ҷумҳуриҳои шуравӣ вусъат ёфтанд ва мувофиқан меъёрҳои ҳуқуқии танзимкунандаи чунин муносибатҳо низ ба таври низомнок рӯ ба рушд ниҳоданд.

Ҳамин тариқ, бавучудой ва рушди меъёрҳои коллизииро дар конунгузориҳои ҶТ шартан ба ду давра ҷудо намудан имконпазир аст: 1) давраи ҶШС Тоҷикистон; 2) давраи Тоҷикистони соҳибистиқлол.

Ҳар як давраи таърихӣ дар инкишофи меъёрҳои коллизииро нақши боризи худро гузоштааст. Дар замони шуравӣ, ҷумҳуриҳои иттифоқӣ, аз ҷумла ҶТ, дар ташаккули низоми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо роҳи иштироки фаъол дар қори мақомоти марказии Иттиҳоди Шуравӣ саҳм мегузоштанд. Ин иштирок тавассути мақомоти намояндагӣ ва сохторҳои махсус, ки ҳар ҷумҳуриро намояндаи худро дар онҳо дошт, таъмин карда мешуд. Минбаъд бо вусъат ёфтани давлатдорӣ шуравӣ ҳаҷми ҳуқуқҳои ҷумҳуриҳои иттифоқӣ низ торафт васеъ гардид, ки муқаррароти конститутсияҳои Иттиҳоди Шуравӣ ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ далели ин гуфтаҳо мебошанд.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар Иттиҳоди Шуравӣ соҳаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун як соҳаи мустақили давлати ягона ташаккул ёфтааст, ки манфиатҳои умумии иттифоқ ва ҷумҳуриҳои иттифоқии таркиби онро баробар ифода мекард. Бинобар ин дар ҶТ соҳаи мазкур аслан ҳамчун як соҳаи мустақили ҳуқуқ эътироф ва ҳамчун фанни таълимӣ таълим дода намешуд.

Меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, ки дар собиқ Иттиҳоди Шуравӣ бо онҳо муносибатҳои ҳуқуқии муайян танзим карда мешуданд, онҳо меъёрҳои ҳуқуқи Шуравӣ буданд.

Меъёрҳои коллизии шуравӣ, ки баҳри ҳалли коллизия дар байни қонунҳои ҷумҳуриҳои иттифоқӣ муқаррар шуда буданд, наметавонианд ба ҳалли коллизия дар байни қонунҳои шуравӣ ва қонунҳои хориҷӣ татбиқ карда шаванд.

Дар низоми ҳуқуқи шуравӣ маҳдудиятҳои қобилияти амалкунӣ, ки дар қонунҳои хориҷӣ дарҷ шуда буданд ва ба асосҳои ҳуқуқи шуравӣ муҳолифат мекарданд, ба амал бароварда намешуданд.

Дар муносибат бо ҳуқуқҳои ашёӣ таҷрибаи шуравӣ аз принципи *lex rei sitae* истифода мекард.

а) ҳуқуқи хориҷиён ба моликияти шахсӣ дар ҳудуди Иттиҳоди Шуравӣ, дар ҳаҷми пурра ба қонунҳои шуравӣ муайян карда мешуд.

б) консулҳои шуравӣ чунин ҳуқуқҳои молумулкӣ, махсусан ҳуқуқҳои ашёии шахрвандони шуравиро дар хориҷа ба объектҳои дар он ҷо қарордошта ҳифз менамуданд, гарчанде чунин ҳуқуқҳо (масалан, ҳуқуқи моликият ба замин) наметавонианд тибқи ҳуқуқи шуравӣ эътироф карда шаванд.

Қонуни маҳалли ҷойгиршавии ашё шартҳои бавучудой, қатъгардӣ, гузариш ё тағйири ҳуқуқҳои ашёиро муайян мекард. Зимнан агар ҳуқуқҳои ашёӣ ба вучуд меомаданд, пас дар натиҷаи таҳвили объект ба дигар кишвар қатъ намегардиданд, гарчанде дар он ҷо тибқи меъёрҳои дигари амалкунанда наметавонианд ба ҳамон тартиб ба вучуд оянд.

Вобаста ба аҳдҳои савдои берунӣ, ки дар Иттиҳоди Шуравӣ баста мешуданд, ҳуқуқи шуравӣ татбиқ мешуд. Иддаҳо аз зараррасонӣ, ки дар хориҷа содир шуда буданд, ҳамчун асос барои ҷуброни зарар хизмат мекарданд, агар ин иддаҳо тибқи маҳалли анҷоми ҳуқуқвайронкунӣ ва ҳуқуқи шуравӣ асоснок мебуд.

Дар муносибат бо меросгузорӣ пас аз марги хориҷиён, ки дар хориҷа истиқомат мекарданд (азбаски предмети мерос бино ё ҳуқуқи меросии иморат дар Иттиҳоди Шуравӣ намебуд), ҳуқуқи шуравӣ ҳамеша

ҳуқуқеро, ки ба қонунҳои хориҷӣ асос меёфт эътироф мекард, дар дигар ҳолатҳо ҳуқуқи шуравӣ татбиқ карда мешуд.

Шакли аҳд тибқи принципи *locus regit actus* муайян карда мешавад, аммо агар аҳде, ки дар хориҷа баста шуда, талаботи қонунҳои шуравиро оид ба шакл вайрон намекард, беътибор эътироф карда шавад.

Эътирофи амали қонуни хориҷӣ, ки ба он меъёрҳои коллизсионӣ ҳавола мекард, наметавонист ҷой дошта бошад, вақте ки чунин эътироф ба қонунҳои манъкунандаи хориҷӣ истисно карда мешуд, ё ба асосҳои ҳуқуқии шуравӣ ё қоидаҳои ҳамзистии сотсиалистӣ мухолифат мекард.

Дар таҷрибаи ҳуқуқтатбиқкунии Иттиҳоди Шуравӣ ҳангоми ҳалли баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқӣ масъалае ба вучуд меомад, ки меъёри ҳуқуқи кадом ҷумҳурии иттифоқӣ дар мавриди ҳаракати шахсон аз қаламрави як ҷумҳурӣ ба дигараш татбиқ карда мешавад. Соли 1931 таҷрибаи судиро ҷамъоварӣ карда, Пленуми Суди Олии Иттиҳоди Шуравӣ Қарор “Дар бораи тартиби татбиқи қонунҳои мазмунан гуногуни ҷумҳуриҳои алоҳидаи иттифоқӣ, ки муносибатҳои молу мулкиро танзим мекунанд, қабул кард.

Дар банди 1-и он чунин омада буд: “беътибории аҳдҳо ва активҳо дар муносибат бо шакли онҳо ва қобилияти ҳуқуқдорӣ амалкунии иштирокдорон дар асоси қонунҳои он ҷумҳуриё, ки дар ҳудуди он содир карда шудаанд, муайян карда мешавад”.

Мувофиқи банди 2-и он “баҳсҳои молу мулкӣ оид ба амалигардонии ҳуқуқҳои ашъй (гарав) тибқи қонунҳои ҷойи ҷойгиршавии ашъё ҳал карда мешаванд” [175, с. 279]. Аксари тавсияҳои коллизсионии Қарори мазкур минбаъд чун муқаррароти коллизсионии Асосҳои қонунгузори Иттиҳоди Шуравӣ ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ гардиданд. Дар моддаи 18-и Асосҳо чунин дарҷ гардида буд:

Қонунгузори граждании як ҷумҳурии иттифоқӣ дар дигар ҷумҳурии иттифоқӣ бо чунин қоидаҳо татбиқ карда мешавад:

1. Ба муносибатҳое, ки аз ҳуқуқи моликиятӣ ба вучуд меоянд, қонуни ҷойи ҷойгиршавии моликият татбиқ карда мешавад;

2. Ҳангоми содир кардани аҳдҳо қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунӣ тибқи қонуни маҳалли содир кардани аҳд муайян карда мешавад;

3. Ба шакли аҳдҳо қонуни ҷойи содир кардани аҳд татбиқ карда мешавад.

4. Ба уҳдадорихо аз расонидани зарар қонуни маҳалли баррасии баҳс, тибқи иддаои ҷабрдида қонуни ҷойи расонидани зарар татбиқ карда мешавад [55, с. 29].

Ҳамин тариқ, санадҳои меъёрии ҳуқуқии даврони шуравӣ оид ба ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ пароканда буда, ба низом дароварда нашуда буданд ва дар ҚТ таҳқиқоти ҷиддии илмие, ки ба проблемаҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бахшида шуда бошанд, вучуд надошт. Бо вучуди ин, ҚТ дар ҳаёти байналмилалӣ иштирок дошт.

Ба даст овардани истиқлолият дар ташаккул ва рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусии ҚТ нақши бориз дорад. Шуруъ аз солҳои аввали мустақилияти давлатӣ дар қаламрави кишвар инкишофи васеъ ва бонизоми фаъолияти савдоии беруна, ҳамгироии пайдарпайи иқтисодиёти Тоҷикистон ба иқтисоди ҷаҳонӣ, ширкати ҚТ дар шартномаҳои зиёди байналмилалии дутарафа ва бисёртарафа ошкоро мушоҳида мегардад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади қонеъ гардонидани талаботҳои худ ва халқи худ, дар муносибатҳои гуногуни байналмилалии хусусӣ ширкат варзида, бо роҳи амалигардонии ваколатҳои худ уҳдадорихояшро ба амал мебарорад [160, с. 122].

Дар ин замина ҳамчунин ҷалби сармоягузори хориҷӣ дар намуди таъсиси корхонаҳои муштарак бо иштироки шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ва шаҳрвандон бомаром идома дорад [143, с. 45].

Дар миёни ҳамаи сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мавқеи марказиро Конститутсияи ҚТ касб мекунад. Қонунҳо ва дигар

санадҳои ҳуқуқӣ набояд хилофи Конститутсия бошанд. Ҳарчанд дар Конститутсияи ҚТ меъёрҳои коллизсионӣ мавҷуд набошанд ҳам, аммо меъёрҳои мустақкам карда шудаанд, ки асосҳои бевоситаи бунёди ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро ташкил медиҳанд, мисли меъёрҳо дар бораи дахлнопазирии ҳуқуқҳои фитрии инсон, эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд аз ҷониби давлат ҳамчун меъёри бунёдӣ барои тамоми соҳаҳои ҳуқуқи ҚТ ба ҳисоб мераванд. Меъёрҳои мазкур мазмун ва моҳияти фаъолияти мақомоти қонунгузор ва ҳифзи ҳуқуқро муайян мекунанд.

Дуюм, барои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ муқаррароти боби 2 Конститутсияи ҚТ «Ҳуқуқ, озодӣ, вазифаҳои асосии инсон ва шахрванд» аҳаммияти муҳим дорад. Давлат ба ҳар кас, қатъи назар аз миллат, нажод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ, таҳсил ва молу мулк, ҳуқуқи озодихоро кафолат медиҳад [1].

Сеюм, Конститутсияи ҚТ мавқеи санадҳои ҳуқуқии умумиэътирофшудаи байналмилалӣ дар низоми ҳуқуқии Тоҷикистон муайян мекунанд. Онҳо қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Мутобиқи меъёри мазкур тамоми санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, ба сифати сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ баромад мекунанд. Муқаррар шудааст, ки агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшуда мутобиқат накунад, меъёрҳои санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ амал мекунанд [1].

Дар заминаи меъёри моддаи 12-и Конститутсияи ҚТ, ки фаъолияти озоди иқтисодии хориҷиро муқаррар намудааст, аз як ҷониб дар ҷумҳурӣ маҷмуи қонунгузорӣ дар ин ҷода қабул намуда, аз ҷониби дигар ҳамкорихоро бо субъектони хоҷагидори хориҷӣ ривож додааст [147, с. 99].

Меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқии никоҳию оилавӣ ҚО ҚТ фаро гирифтааст, ки 12 ноябри соли 1998 қабул карда шудааст. Шумораи меъёрҳои коллизсионӣ, ки барои танзими

муносибатҳои оилавӣ пешбинӣ шудаанд, хеле зиёд гардидааст, бахусус дар фасли мазкур як қатор меъёрҳо вобаста ба ҳуқуқ ва уҳдадорихои шахсӣ ва молумулкии ҳамсарон (м. 172), муқаррар намудан ва рад кардани падархондӣ (модархондӣ) (м. 173), ҳуқуқ ва уҳдадорихои падару модар ва фарзандон (м. 174), уҳдадорихои алиментдиҳии онҳо (м. 175) илова карда шудааст. Қоидаҳои муҳим доир ба муқаррар намудани мазмуни меъёрҳои ҳуқуқи оилавии хориҷӣ дар м. 176-и КО ҚТ мустаҳкам шудааст. Умуман, меъёрҳои КО ҚТ дар танзими муносибатҳои никоҳӣ-оилавӣ бо иштироқи шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрвандӣ пурра талаботҳои ҷомеаи муосири Тоҷикистонро инъикос менамоянд [7].

Дар Кодекси мувофиқи иқтисодии ҚТ фасли 5 ба истехсолот аз рӯйи парвандаҳо бо иштироқи шахсони хориҷӣ бахшида шуда, масъалаҳои салоҳияти судҳои иқтисодии ҚТ аз рӯйи баррасии парвандаҳо бо иштироқи шахсони хориҷӣ, хусусиятҳои баррасии парвандаҳо бо иштироқи шахсони хориҷӣ ва истехсолоти парвандаҳо бо иштироқи давлати хориҷӣ мавриди танзим дар доираи бобҳои алоҳида қарор дода шудааст, ки масъалаҳои таҳлилшаванда аз муқаррароти меъёрии Кодекси мазкур низ сарчашма мегирад [5].

Ба ғайр аз сарчашмаҳои асосии номбаршуда инчунин санадҳои алоҳидаи меъёрии зиёде мавҷуд аст, ки муносибатҳоро бо унсури хориҷӣ танзим менамоянд. «Ба қатори қонунҳои алоҳидае, ки меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар бар мегиранд, Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти савдои хориҷӣ» аз 3 июли соли 2012, №846 [10], Қонуни ҚТ «Дар бораи арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ» аз 18 марти соли 2015, №1183 [8], Қонуни ҚТ «Дар бораи нотариати давлатӣ» аз 16 апрели соли 2012, №810 [9], Қонуни ҚТ «Дар бораи шарикии давлат ва бахши хусусӣ» 28 декабри соли 2012, №907 [12], Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти иқтисодии хориҷии ҚТ» 27 декабри соли 1993 [11] ва дигар қонунҳо мансуб доништа мешаванд».

Ба сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчунин фармонҳои Президенти ҚТ ва қарорҳои Ҳукумати ҚТ, ки меъёрҳои ҳуқуқӣ-моддии ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар бар мегиранд, дохил мешаванд.

Вобаста ба масъалаҳои муҳимми ҳаёти байналмилалӣ фармону қарорҳо қабул карда мешаванд, ки асоси дигар санадҳои зерқонунии ҚТ дар соҳаи танзими муносибатҳо бо унсури хориҷӣ ба ҳисоб мераванд.

Кодекси меҳнат аз 17 майи соли 1997 аввалин кодексест, ки меъёрҳои танзими муносибатҳои меҳнатиро бо унсури хориҷӣ дар бар мегирифт. Дуруст аст, ки кодекс шумораи ками муносибатҳои меҳнатиро бо унсури хориҷӣ танзим мекард, аз ҷумла: манъи таъйин дар муносибатҳои меҳнатӣ, ки ба ҳама бе истисно, аз ҷумла ба хориҷиён дахл дорад (моддаи 7), татбиқи қонунгузори меҳнат нисбати шахрвандони хориҷӣ, шахсони бешаҳрвандӣ ва корхонаҳои хориҷӣ (моддаи 12), бартарияти татбиқи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ҚТ онҳоро эътироф кардааст (моддаи 2) [4].

Мутаассифона дар Кодекси нави меҳнати ҚТ аз 23 июли соли 2016 ҳеҷ гуна меъёри коллизсионӣ ва ишорае ба танзими муносибатҳои меҳнатӣ бо унсури хориҷӣ вуҷуд надорад. Бинобар ин пешниҳод карда мешавад, ки ба сархати 3 қисми 2 моддаи 9 Кодекси меҳнати ҚТ меъёри зерин бо мазмуни зайл ворид карда шавад. “Дар ҳолатҳои иҷозатдодашудаи меъёрҳои коллизсионии ҚТ ба муносибатҳои меҳнатӣ бо иштироки шахсони воқеию ҳуқуқии хориҷӣ метавонад ҳуқуқи хориҷӣ татбиқ карда шавад”.

Санаи 1 марти соли 2005 қисми сеюми КГ ҚТ қабул карда шуд, ки қисми 3-и он ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ ном дошт, аз ду боб ва 9 параграф иборат буд. Бори аввал дар он меъёрҳо оид ба муайян кардани ҳуқуқе, ки бояд дар муносибатҳо бо унсури хориҷӣ татбиқ шавад, муқаррар намудани мазмуни меъёри ҳуқуқи хориҷӣ ва ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюм дохил карда шуд. Навгонии муҳим

мустаҳкам намудани принципҳои истифодаи мутақобила ва маҳдудиятҳои ҷавобӣ (реторсияҳо), инчунин татбиқи ҳуқуқи кишвари дорои ҳуқуқи бисёрнизомӣ ба ҳисоб мерафт. Меъёрҳои номбаршуда принципҳои умумии татбиқи истифодаи ҳуқуқро барои танзими муносибатҳои байналмилалии ҳуқуқӣ-хусусӣ мустаҳкам намуданд [2].

Меъёрҳои коллизсионӣ оид ба аҳдҳо, намояндагӣҳо, оид ба муҳлати даъво ифодаи дақиқ пайдо карданд. Диққати махсусро дар ин масъала меъёрҳои ҳуқуқи ашъӣ сазоворанд, ки мутобиқи онҳо мазмуни ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқи дигари ашъ ба моликияти манқул ва ғайриманқул ва ҳамчунин татбиқи онҳо бо ҳуқуқи кишваре, ки ин моликият дар он ҷо воқеъ гардидааст, тобеъ карда шуд. Навгонии муҳимро қоидаҳои соҳиббуданд, ки уҳдадорҳои шартномавиро танзим менамуданд. Муқаррар карда шуд, ки муносибатҳои шартномавӣ бо ҳуқуқи кишвари бо созишномаи тарафҳо интихобшуда танзим карда шавад [73, с. 236].

Муносибатҳои хусусии ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ дар ҚТ тавассути меъёрҳои коллизсионӣ танзим карда мешаванд ва парвандаи №3-943/24, ки аз ҷониби Суди ноҳияи Синои шаҳри Душанбе баррасӣ шудааст, намунаи равшани татбиқи ин меъёрҳо дар танзими мақоми гурезагӣ мебошад. Дар ин парванда, шаҳрвандони Афғонистон Гул Муҳаммад Вафот Азимӣ ва Азими Шаҳноз барои барқарорсозии мақоми гурезагӣ муроҷиат намуда, унсури хориҷӣ дар шакли шаҳрвандии хориҷӣ, воқеаи ҳуқуқии дар хориҷа бавучудомада (вазъияти ноустувори Афғонистон) ва зарурати татбиқи ҳуқуқи байналмилалӣ зоҳир гардид. Суд дар асоси пайванди коллизсионии “ҳуқуқи маҳалли муроғия” (lex fori) ва моддаи 8, қисми 1, сарҳати 1-и Қонуни “Дар бораи гурезаҳо” дархости аризадиҳандагонро беасос шуморида, рад намуд. Аммо, мушкилоти мушоҳидашуда, аз қабилӣ норасоии далелҳои пешниҳодшуда, нодурустии огоҳиномаи маъмурӣ ва набудани механизми дақиқи санҷиши таҳдидҳо, камбудии низоми татбиқи меъёрҳои коллизсиониро ошкор карданд. Барои такмили ин низом, пешниҳод мешавад, ки дар ҚТ

ҚТ (Фасли 8) пайвандҳои коллизсионӣ, ба мисли “ҳуқуқи кишвари шаҳрвандӣ” (*lex patriae*), дақиқтар муайян карда шаванд, механизми санҷиши далелҳо такмил ёбад ва тартиботи маъмурӣ барои пешгирии низоъҳои ҳуқуқӣ беҳтар гардад. Ин тадбирҳо метавонанд ба ҳифзи беҳтари ҳуқуқи шаҳрвандони хориҷӣ мусоидат намоянд.

Гуфтаҳои боло аз он шаҳодат медиҳанд, ки:

1) Ба воситаи меъёрҳои коллизсионӣ имкони барқарор намудани мувозинат миёни ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи хориҷӣ дар танзими муносибатҳои молумулкӣ ва ғайримолумулкӣ ба даст омадааст. Ин меъёрҳо ба судҳо ва дигар мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда имкон медиҳанд, ки дар мавриди мавҷуд будани унсури хориҷӣ, ҳуқуқи татбиқшавандаро бо дарназардошти манфиатҳои тарафайн ва принципҳои адолат муайян намоянд. Дар муқоиса бо Асосҳои қонунгузории граждани, КГ ҚТ дорои шумораи бештар ва сохтори мукамалтари меъёрҳои коллизсионӣ буд. Маҳз ба шарофати ин меъёрҳо муайянсозии ҳуқуқи давлати дахлдор, ки бояд нисбат ба муносибати мушаххас татбиқ гардад, осонтар ва дақиқтар анҷом дода мешавад. Дар низоми ҳуқуқи миллии Тоҷикистон ва таҷрибаи қонунгузории он тамоюли афзоиши меъёрҳои коллизсионии дутарафа ба мушоҳида мерасад, ки ҳамзамон боиси коҳиши шумораи меъёрҳои яктарафа гардидааст. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки қонунгузор ба баробарии ҳуқуқҳои тарафайн дар муносибатҳои дорои унсури хориҷӣ аҳаммияти бештар медиҳад. Дар натиҷа, низоми меъёрҳои коллизсионӣ дар қонунгузории миллӣ шакли муназзам ва устувор касб намудааст.

Зикр кардан бамаврид аст, ки бо назардошти инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ, бахусус муносибатҳои бо унсури хориҷӣ мураккабгардида, КГ ҚТ аз санаи 1 июли соли 2023 аз нав бо таҳрири ҷадид қабул карда шуда, номи он ба КМ ҚТ иваз карда шуд.

КМ ҚТ “дар низоми қонунгузории мамлакат санади ҳуқуқии нав буда, танзимкунандаи доираи васеи муносибатҳои ҷамъиятӣ, заминаи ворид шудани ҳуқуқи маданияи мамлакат ба марҳилаи сифатани нави рушд мебошад” [98, с. 73].

Яке аз тағйироти асосӣ дар муносибатҳои мазкур, ки дигар масъалаҳо аз он сарчашма мегиранд, ин иваз шудани номи Кодекси граждани ба маданияи мебошад [174]. Тибқи ақидаи Ш.К. Гаюрзода “яке аз ҳадафҳои дар таҳрири нав омода намудани КГ ҚТ номи тоҷикӣ гирифтани ин қонун буд. Номгузори тоҷикӣ дар забони қонун хеле муҳим аст. Зеро номи муносиб муайянкунандаи моҳияти қонун буда, он дар шаклгирии мазмуни санади қонунгузорӣ таъсир мерасонад” [125, с. 147].

Дар ин қисмат Ҷ. Саъдизода ва Ҳ.Н. Ҳимматов низ нуқтаҳои назари ҷонибдоркунанда иброз намуда, механизми танзими муносибатҳоро дар доираи Кодеки маданияи муҳим арзёбӣ кардаанд [95, с. 60; 134, с. 4].

Акнун фасли VIII-и Кодекси нав ба масъалаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бахшида шуда, номи фасл аз “ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ” ба “ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ” иваз карда шуд. Моддаҳои 1306, 1307, 1308, 1309, 1310, 1311, 1312, 1313, 1314-и КМ ҚТ бо чанде аз тағйироти лафзӣ ва грамматикӣ мутаносибан такрори меъёрҳои моддаҳои 1191, 1192, 1193, 1194, 1195, 1196, 1197, 1198, 1199-и Кодекси граждании қаблан амалкунанда мебошанд. Ба меъёрҳои коллизсионӣ дар КМ ҚТ боби 75 бахшида шудааст, ки аз моддаи 1315 шуруъ мегардад [3].

Дар моддаи 1316-и КМ ҚТ дар фарқият аз Кодекси граждании қаблӣ дар б. 1 ҷумлаи нав бо мазмуни зайл ворид карда шудааст: “Зимнан шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд дар ҚТ дар баробари шаҳрвандони ҚТ аз қобилияти ҳуқуқдорӣ истифода мекунанд, ба истиснои ҳолатҳои муқарраркардаи қонунгузори ҚТ ё санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф

намудааст” [3]. Боқимонда бандҳои моддаи мазкур бо каме тағйироти лафзӣ такрори бандҳои моддаи 1201-и Кодекси граждании қаблӣ мебошанд.

Моддаи 1317, 1318, 1319, 1320 бо тағйироти имлоӣ мутаносибан муқаррароти моддаҳои 1202, 1203, 1204, 1205-и Кодекси граждании қаблӣ буда, моддаи 1321 такрори моддаи 1206 Кодекси граждании қаблӣ мебошад. Моддаи 1322 тағйироти имлоӣ дар моддаи 1207-и Кодекси граждании қаблӣ, ба моддаи 1323 (Иштироқи давлатҳо дар муносибатҳои ҳуқуқии мадании дорои унсурҳои хориҷӣ) бандҳои 2 ва 3 бо муқаррароти зайл илова карда шудаанд:

2. Давлат дар муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ, ки унсурҳои хориҷӣ доранд, метавонад аз имтиёзҳои судӣ, юрисдиксионӣ ва моликият истифода намояд, ба шарте ки аз ин имтиёзҳо даст накашида бошад.

Моддаи 1324, 1325 тағйироти имлоӣ аз моддаҳои 1209 ва 1210-и Кодекси граждании қаблӣ буда, моддаи 1326 бе тағйирот мазмуни моддаи 1211-и Кодекси граждании қаблӣ буда, моддаи 1327, 1328 тағйироти лафзӣ меъёри моддаҳои 1212 ва 1213-и Кодекси граждании қаблӣ мебошад. Дар моддаи 1329 (моддаи 1214-и Кодекси граждании қаблӣ) банди 4 бо мазмуни зайл илова карда шудааст:

Моддаи 1330, 1331, 1332, 1333 бо каме тағйироти имлоӣ мутаносибан такрори моддаҳои 1215, 1216, 1217, 1218-и Кодекси граждании қаблӣ мебошанд.

Банди 1 моддаи 1334 КМ ҚТ ба ҷойи банди 1 - и моддаи 1219-и Кодекси граждании қаблӣ ифода ёфтааст, ки аз Кодекси қаблӣ бо ворид намудани иловаҳои нав фарқ менамояд:

Дигар бандҳои моддаи мазкур бо тағйиру иловаҳо боқӣ мондаанд.

Моддаи 1335, 1336, 1337, 1338, 1339, 1340 тағйироти имлоӣ мутаносибан аз муқаррароти моддаҳои 1220, 1221, 1222, 1223, 1224, 1225 Кодекси граждании қаблӣ буда, дар моддаи 1341 (моддаи 1226-и Кодекси граждании қаблӣ) банди нав бо мазмуни «- асосҳои ҷавобгарӣ»

ворид карда шудааст. Моддаи 1342, 1343, 1344, 1345, 1346, 1347, 1348, 1349 бо тағйироти имлоӣ бо мазмуни мувофиқ ба моддаҳои 1227, 1228, 1229, 1230, 1231, 1232, 1233, 1234-и Кодекси граждани қаблӣ қабул карда шудаанд.

Бояд қайд намуд, ки “истилоҳи «коллизия» аз калимаи лотинӣ «collisio» гирифта шуда, мазмуни «бархурӣ»-ро ифода менамояд. “Меъёрҳои коллизии дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дорои хусусиятҳои махсус мебошанд” [41, с. 47].

Меъёрҳои коллизии танзимнамоии муносибатҳои ҳуқуқиро ба ҳуқуқи моддии кишвар ҳавола менамояд. Аммо тавре дар адабиётҳо қайд мешавад, ки “меъри коллизии якҷоя бо меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ, ки ба он ҳавола менамояд, қоидаҳои рафтори иштирокчиёни муомилоти маданиро танзим менамояд” [109, с. 129]. “Меъёрҳои коллизии дар ҳуқуқи миллӣ мустаҳкам карда шудаанд, ки қоидаҳои рафтори субъектҳои ин муносибатҳоро танзим намуда, сарчашмаи асосии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ қонунҳои миллӣ мебошанд. Меъёрҳои коллизии хусусияти оммавӣ-ҳуқуқӣ доранд, ки аз нигоҳи хусусият байналмилалӣ мебошанд, зеро ба ҳокимияти оммавии дигар кишвар мувофиқат мекунад” [109, с. 129].

Доир ба таҳлилу баррасии масъалаҳои инкишофи меъёрҳои коллизии дар қонунгузори ҚТ ба сифати хулоса чунин натиҷаҳоро иброз намудан мувофиқи мақсад мебошад.

1. Бавучудой ва рушди меъёрҳои коллизии дар қонунгузори ҚТ шартан ба ду давра чудо намудан имконпазир аст: 1) давраи ҚШС Тоҷикистон; 2) давраи Тоҷикистони соҳибистиклол. Ҳар як давраи таърихӣ дар инкишофи меъёрҳои коллизии нақши боризи худро гузоштааст. Дар замони Шуравӣ, ҷумҳуриҳои иттифоқӣ, аз ҷумла ҚТ, дар ташаккули низоми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо роҳи иштироки ғайбӣ дар қори мақомоти марказии Иттиҳоди Шуравӣ саҳм

мегузоштанд. Ин иштирок тавассути мақомоти намояндагӣ ва сохторҳои махсус, ки ҳар ҷумҳури намояндаи худро дар онҳо дошт, таъмин карда мешуд. Минбаъд низ бо вусъат ёфтани давлатдории шуравӣ ҳаҷми ҳуқуқҳои ҷумҳуриҳои иттифоқӣ низ торафт васеъ гардид, ки муқаррароти конститутсияҳои Иттиҳоди Шуравӣ ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ далели ин гуфтаҳо мебошанд.

2. Хусусиятҳои танзими коллизии қонунгузори маданияи ҶТ чандин ҷиҳати муҳим доранд. Меъёрҳои коллизии имкон медиҳанд, ки дар доираи муносибатҳои дорои унсури хориҷӣ байни қонуни миллӣ ва қонуни хориҷӣ тавозуни муносиб барқарор карда шавад. Кодекси граждании ҶТ дорои шумори зиёди меъёрҳои коллизии мебошад, ки барои муайянсозии дақиқ ва содаи қонуни татбиқшаванда ба ҳар муносибати мушаххас мусоидат мекунанд. Дар таҳрири навтарини қонунгузори шумораи меъёрҳои коллизии дучониба (муттасил) ба таври назаррас аз меъёрҳои якҷониба (яктарафа) зиёд аст. Инчунин, дар сохтори умумӣ мунтазамӣ ва мантиқияти баланди ҷойгиркунонии меъёрҳои коллизии мушоҳида мешавад, ки ба муайян кардани қонуни дахлдор ба таври низомнок кумак мерасонад.

3. Шаклгирии меъёрҳои коллизии дар ҶТ аз замони давлати шуравӣ (дар шакли маҳдуд) оғоз ёфта, дар замони истиқлолияти давлатӣ ба таври пурра мукамал карда шуда, мавриди истифода ва татбиқи васеъ қарор гирифтаанд. Дар шаклгирии ҳар як соҳаи ҳуқуқ ва мукамалгардонии меъёрҳои он маҳз давлат бо мақсади ба роҳ мондани сиёсати дурусти дохиливу хориҷӣ ва танзими муносибатҳои бавучудоянда, бахусус муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии дорои унсури хориҷӣ талош менамояд. Истиқлолияти давлатии ҶТ заминаи мусоид ва асоси воқеӣ баҳри инкишофи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳамчун яке аз соҳаҳои муҳими ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи кишвар ва рушди меъёрҳои коллизии, ки асоси бунёди онро ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқи ҶТ ташкил медиҳанд, гардид.

4. Бо мақсади таъмини инкишофи муътадили меъёрҳои коллизсионӣ ва амали онҳо дар ҚТ пешниҳод карда мешавад, ки дар КМ ҚТ, КО ҚТ, Кодекси меҳнати ҚТ ва Кодекси муҳофизати маданияти ҚТ боби алоҳида бо номи “Амал ва татбиқи меъёрҳои коллизсионӣ” таҳия карда шуда, дар он тартиби мавриди амал қарор додан ва татбиқи меъёрҳои коллизсионӣ дар ҚТ нишон дода шавад, то ин ки баҳри ба таври мақсаднок ва низомнок танзим кардани муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ мусоидат кунад ва дар амалу татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ духурагӣ ба вучуд наояд.

5. Барои таъмини самараноки амали меъёрҳои коллизсионӣ дар ҚТ фаъолияти мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда – Суд, Мақомоти нотариалӣ, САҲШ, Арбитражи байналмилалӣ тиҷоратӣ назди Палатаи савдо ва саноати ҚТ ҳамроҳанг гардонидани шавад.

БОБИ 2. ПРОБЛЕМАҲОИ АМАЛИ МЕЪЁРҲОИ КОЛЛИЗИОНӢ ДАР ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ МАДАНИӢ БО УНСУРИ ХОРИЧӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

2.1. Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои ашёӣ бо унсури хориҷӣ

Ҳуқуқи ашёӣ яке аз институтҳои марказии ҳар як низоми ҳуқуқӣ буда, хусусияти дигар институтҳои ҳуқуқии кишвари мушаххасро муайян мекунад. Меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқие, ки ба танзими муносибатҳои ашёӣ нигаронида шудаанд, дар созишномаҳо оид ба ҳифзи сармоягузорӣ, созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот ва оинномаҳои ташкилотҳои байналмилалӣ, ки баъзе аз масъалаҳоро оид ба соҳибӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдории моликияти ташкилот новобаста аз қонунгузорию кишвари ҷойгиршавии ашё муайян мекунанд, мустаҳкам карда шудаанд.

Ҳуқуқи ашёӣ «маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ буда, муносибатҳои молумулкиеро ба танзим мебарорад, ки шахсони ваколатдор метавонанд ҳуқуқҳои худро ба молу мулк (ашё) бидуни эҳтиёҷи амали мусбати шахсони дигар амалӣ намоянд» [2, с. 47].

«Дар моддаи 1 Протоколи №1 ба Конвенсияи Аврупоӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон аз соли 1950 гуфта мешавад:

1) Ҳар як шахси воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҳуқуқ дорад то ба моликияти ӯ эҳтиром гузошта шавад;

2) Ҳеҷ кас ба таври дигар ба манфиати ҷомеа ва принципҳои ҳуқуқӣ аз ҳуқуқи моликият маҳрум карда намешавад;

3) Муқаррароти мазкур ҳуқуқи давлатро аз татбиқи чунин қонунҳое, ки ба назорат аз болои истифодабарии амвол ба манфиати ҷамъият ва таъмини ситонидани андозҳо ва дигар пардохту ҷаримаҳо нигаронида шудаанд, маҳдуд намекунад» [168].

Илова бар ин, меъёрҳои ҳифзи ҳуқуқи моликӣ дар Конвенсияи ИДМ

«Оид ба ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд» аз соли 1995 низ муайян карда шудаанд, ки дар он бевосита эълон гардидааст: ҳар шахси воқеӣ ва ҳар шахси ҳуқуқӣ ҳуқуқи доштани моликиятро дорад. Ҳеч кас наметавонад аз моликияти худ маҳрум карда шавад, магар ин ки ба манфиати ҷамъият бо тартиби судӣ ва бо риояи шартҳои пешбиниамудаи қонунгузори миллӣ ва принсипҳои умумии ҳуқуқи байналмилалӣ.

Бо расидани ашёи хориҷӣ дар қаламрави давлат масоили зерин ба миён меоянд:

1) Оё ашёи мазкур объекти ҳуқуқи моликиятӣ шуда метавонад?

2) Оё ҳуқуқи моликиятӣ ба ин ашё барои шахсони хориҷӣ эътироф шудааст?

3) Мазмуни ҳуқуқи моликияти ашёро чӣ ташкил медиҳад?

Қайд намудан зарур аст, ки дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳуқуқҳои ашёӣ бар замми он, ки дорои хусусиятҳои умумие, ки дар илми ҳуқуқи маданӣ коркард карда шудаанд, инчунин дорои як қатор хусусиятҳои дигар низ мебошад. Аз ҷумла, ба сифати яке аз чунин хусусиятҳо ин дар ҳолати бархӯрди (коллизияи) меъёрҳои коллизионӣ дар соҳаи ҳуқуқи ашё ва дар соҳаи аҳдҳои иқтисодӣ, бартарият ба меъёрҳои коллизионӣ дар соҳаи аҳдҳои иқтисодӣ дода мешавад. Зикр мегардад, ки “дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ нисбати муносибатҳое, ки ба сифати предмети танзимнамоии меъёрҳои ҳуқуқи ашёӣ баромад менамоянд, пайванди коллизионии маҳалли ҷойгиршавии ашё (*lex rei sitae*) амал менамояд” [109, с. 101]. Меъёри мазкур дар қонунгузори аксари кишварҳои ҷаҳон ва бахусус дар КМ ҚТ мустаҳкам гардидааст, чунончи: “Мазмуни ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқҳои дигари ашё ба молу мулкӣ манқул ва ғайриманқул, ҳамчунин амалисозии онҳо бо ҳуқуқи кишваре, ки ин молу мулк дар он ҷо ҷойгир шудааст, муайян карда мешавад” (қ. 1 м. 1328 КМ ҚТ) [3].

Зери мафҳуми «мазмуни ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқҳои ашёӣ» бояд

он салоҳиятҳое дар назар дошта шаванд, ки қонунгузор ба дорандаи ин ҳуқуқҳо додааст. Ба унвони мисол, мувофиқи қонунгузори амалкунандаи ҚТ, ҳуқуқи моликият ҳуқуқи бо қонун эътирофшуда ва ҳифзшавандаи субъект аст, ки ба ӯ имкон медиҳад молу мулки худро мувофиқи хоҳиши худ соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намояд (қ. 1 м. 279-и КМ ҚТ). Ин гуна салоҳиятҳои соҳибмулк дар қонунгузори аксари кишварҳое, ки дорои низоми ҳуқуқи континенталӣ мебошанд, пешбинӣ шудаанд [3].

Мувофиқи КМ ҚТ, ҳуқуқи соҳибӣ имкони бо санадҳои ҳуқуқӣ таъминшудаи доштани воқеии ашёро ифода мекунад. Ҳуқуқи истифодаи ашё имкони бо қонун таъминшудаи истифодаи хусусиятҳои табиӣ фоидаовари ашё ва ба даст овардани манфиат аз он мебошад. Манфиат метавонад дар шакли даромад, афзоиши миқдор, самара, насл ё дигар шаклҳо зоҳир гардад. Ҳуқуқи ихтиёрдорӣ имкони бо санадҳои ҳуқуқӣ мустақкамшудаи муайян кардани сарнавишти ҳуқуқи ашёро дар бар мегирад (қ. 2, 3, 4, 5-и м. 279-и КМ ҚТ) [3].

Аммо, дар низоми ҳуқуқи англосаксонӣ ваколатҳои соҳибмулкони дорои хусусиятҳои худ мебошад. Бо ин назардошт, амали меъёри коллизии «қонуни маҳалли воқеъгардии ашё» бар он нигаронида шудааст, ки хангоми муайян намудани ваколатҳои дорандагони ҳуқуқи ашёӣ, новобаста аз намуди он, бояд ҳуқуқи кишваре, ки ашё дар он ҷо воқеъ гардидааст, ба назар гирифта шавад. Бо ин тарз, инчунин, татбиқи ҳуқуқи ашёӣ, яъне баамалбарории ваколатҳои пешбинишуда аз тарафи субъектон, муқаррар карда мешавад [109, с. 101].

“Қонуни маҳалли воқеъгардии ашё (*lex rei sitae*) ба сифати асоси умумӣ барои ҳуқуқи моликияти дар асрҳои миёна дар доктринаи италиявӣ таҳия гардида, дар қонунгузори Фаронса, Италия, Австрия, Венгрия ва Полша бевосита истифода гардидааст” [87, с. 125].

Масъалаи дигаре, ки дар он пайванди коллизии «қонуни маҳалли ҷойгиршавии ашё» татбиқ мешавад, ба муайян кардани

мансубияти молу мулк ба категорияи манқул ё ғайриманқул марбут аст. Мувофиқи қонунгузории ҚТ, мансубияти молу мулк ба ашёи манқул ё ғайриманқул, инчунин дигар бандубастҳои ҳуқуқии марбут ба он, бо қонунгузории кишваре, ки он молу мулк дар он ҷойгир аст, муайян карда мешавад (қ. 2 м. 1328 КМ ҚТ) [3].

Баҳри ба таври дахлдор ба танзим даровардани муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ вобаста ба ҳуқуқҳои ашёи речаи ашёро, ки ба сифати объекти ин муносибатҳо баромад менамояд, (аз ҷумла манқул ва ғайриманқул эътироф гардидан) муқаррар намудан зарур мебошад [101, с. 88].

Бандубасти ашё ба манқул ва ғайриманқул дар танзими муносибатҳои молумулкӣ аҳамияти калон дорад. Зеро вобаста ба он, ки ашё ба кадом категория – манқул, ғайриманқул ё дигар намудҳо мансуб доништа мешавад, меъёрҳои дахлдори қонунгузорӣ татбиқ гардида, речаи ҳуқуқии он муайян мегардад. Пас, дар ҳолати баррасии ин ё он масъала оид ба бандубасти ашё, мақомоти дахлдори ҳуқуқтатбиқкунанда бояд бо дар назардошти ин меъёрҳои коллизсионӣ масъалаи бамиёномадаро ба танзим дарорад [109, с. 101].

Мувофиқи қонун, “пайдоиш ва қатъи ҳуқуқҳои ашёи ба молу мулк бо қонунгузории кишваре муайян карда мешавад, ки молу мулк дар лаҳзаи амали муайян ё ҳолате, ки барои ба миён омадан ё қатъ гардидани ҳуқуқҳои ашёи асос шудааст, дар он ҷойгир буд” (қ. 1 м. 1329 КМ ҚТ) [3].

Дар танзими муносибатҳои ашёи инчунин масъалаи муайян кардани асосҳо ва ҳолатҳои ба вучуд омадан ва қатъ гардидани ҳуқуқҳои ашёи муҳим мебошад. Мусаллам аст, ки “ҳуқуқҳои субъективии ашёи, вобаста аз заминаҳо ва асосҳои бавучудой ва қатъгардӣ дорои як қатор хусусиятҳо мегарданд, ки онҳо таъсири бевоситаи худро дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ-хусусии ашёи мерасонанд” [109, с. 102].

Дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ асосҳои бавучудой ва қатъгардӣ

ҳуқуқҳои ашёӣ дар асоси меъёри коллизии «қонуни маҳалли воқеъгардии ашё» муқаррар карда мешавад (қ. 1-и м. 1329-и КМ ҚТ).

Маҷмуи шартҳо ва талаботҳои, ки дар қонунгузори давлатҳо ба сифати асосҳои бавучудой ва қатъгардии ҳуқуқҳои ашёӣ муқаррар карда шудаанд, заминаи асосии ҳуқуқӣ баҳри ба амал баровардани ҳуқуқҳои ашёӣ буда, ба соҳибҳуқуқи худ тамоми вақолатҳои дахлдорро баҳри амалӣ намудани он пешниҳод менамоянд.

Мутобиқи қонунгузори давлатҳои алоҳида асосҳои бавучудой ва қатъгардии ҳуқуқи ашёӣ гуногун мешаванд. Масалан, дар ҚТ асосҳои бавучудой ва қатъгардии ҳуқуқи моликият дар Кодекси маданӣ дарҷ карда шуда, намудҳои гуногунро дар бар мегирад, аз қабилӣ, аҳдҳои гуногун, бозёфт, ганчина ва ғайраҳо. Мутаносибан, ба сифати ҳуқуқи татбиқшаванда эътироф гардидани ҳуқуқи ҚТ ин асосҳо ба сифати асосҳои бавучудои ҳуқуқи моликиятӣ нисбати ин ё он ашё мегарданд. Ба ҳамин тарз, агар қонунгузори кишвари дигар татбиқ гардад, масъалаҳои марбут ба пайдоиш ва қатъи ҳуқуқи моликият мувофиқи низоми ҳуқуқии он кишвар муайян карда мешаванд [109, с. 103].

Аз ин рӯ, дар сурати татбиқи қонунгузори ҚТ, ин асосҳо ҳамчун замина барои ба вуҷуд омадани ҳуқуқи моликият нисбат ба ашёи муайян хизмат мекунанд. Ба ҳамин тарз, агар қонунгузори кишвари дигар татбиқ гардад, масъалаҳои марбут ба пайдоиш ва қатъи ҳуқуқи моликият мувофиқи низоми ҳуқуқии он кишвар муайян карда мешаванд (қ. 1 м. 1332 КМ ҚТ) [3].

Ҳуқуқҳои ашёӣ ба монанди дигар ҳуқуқҳои маданияи субъективӣ бо тартиби муқарраркардаи қонунгузорӣ, мавриди ҳифз қарор дода мешаванд. Нисбат ба масъалаи ҳифзи ҳуқуқҳои ашёӣ, аз ҷумла ҳуқуқи моликият меъёри коллизии «қонуни маҳалли воқеъгардии ашё» ё «қонуни кишвари суд» вобаста аз моҳият ва мазмуни муносибати бавучудомада мавриди амал қарор дода мешавад [109, с. 102].

Тибқи қонунгузори ҷорӣ ҚТ воситаи асосии ҳифзи ҳуқуқҳои ашёӣ

ин истифодаи даъвои виндикатсионӣ ва ё даъвои негаторӣ мебошад. Инчунин, ҳуқуқҳои ашёӣ, аз ҷумла ҳуқуқҳои моликиятӣ мутобиқи дигар воситаҳои ҳифзи ҳуқуқҳои субъективӣ, ки дар м. 11-и КМ ҚТ пешбинӣ карда шудаанд, ҳифз карда мешаванд. Масалан, ба сифати яке аз чунин воситаҳои ҳифзи ҳуқуқҳои ашёӣ эътирофи ҳуқуқи моликиятӣ баромад менамояд.

Ба сифати ҳуқуқи татбиқшаванда ба ҳифзи ҳуқуқҳои ашёӣ, аз ҷумла ҳуқуқҳои моликиятӣ, нисбати ашёи ғайриманқул, ҳуқуқи кишваре доништа мешавад, ки ашё дар он ҷой воқеъ гардидааст [109, с. 107].

Ҳолати мазкур бо он асоснок карда мешавад, ки азбаски бештари ашёи ғайриманқул (ашёи ғайриманқули табиӣ) бо замин алоқамандии зич доранд, пас ҷойивазкунии онҳо номумкин мебошад. Аз ин рӯ, тибқи ҳуқуқи кишвари ҷойи воқеъгардии онҳо муқаррар намудани масоили марбут ба ҳуқуқи моликиятӣ ва дигар ҳуқуқҳои ашёӣ, аз ҷумла масоили ҳифзи ин ҳуқуқҳо ба мақсад мувофиқ мебошад.

Як қатор ашёҳо дар ҚТ, ба мисоли воситаҳои нақлиёт, ашёҳои ғайриманқул, баъзе аз ашёҳои манқул ба феҳристи дахлдори давлатӣ ворид карда мешаванд, ки масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқи моликиятӣ ва дигар ҳуқуқҳои ашёӣ нисбати чунин ашёҳо мутобиқи ҳуқуқи ҚТ баррасӣ карда мешавад.

Ба гуфтаи Г.К. Дмитриева, “принсипи зиддияти қонунҳо дар якҷоягӣ бо қонуни шахсӣ ва қонуни маҳалли муомила барои он маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ асос гузошт, ки онро коллизияи ҳуқуқ меномиданд” [43, с. 189]. Олими итолиёвӣ М.И. Болд яке аз аввалин шакли ин принсипро ҳанӯз дар асри XIV дар таълимоти худ дарҷ намуда буд [32, с. 51].

Ба андешаи Г.К. Дмитриева “дар асри XIX бо пайдоиши намудҳои нави молу мулки манқул ва афзоиши босуръати арзиши онҳо (масалан, коғазҳои қиматнок, киштиҳо ва ғ.), давлатҳо хоҳиши ба тобеияти худ ворид кардани молу мулки манқулро нишон доданд” [43, с. 189]. Бояд гуфт, ки “Кодекси граждани Юнон татбиқи қонуни давлати маҳалли

ҷойгиршавии ашёро нисбати ҳуқуқи моликият ба молу мулки ғайриманқул ва манқул пешбинӣ мекунад” [27, с. 145].

Г. Федосеева қайд мекунад, ки “монсаи ҷиддӣ дар интиҳоби ҳуқуқи татбиқшаванда ин мушкилоти таҳассуси чунин мафҳумҳои ҳуқуқӣ ба монанди “интиқоли моликият”, “молу мулки ғайриманқул ва манқул” ва ғайра мебошад” [106, с. 142].

Ба гуфтаи Н.Ю. Эрпилева, “қонуни мухторияти ирода дар тамоми низомҳои миллии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мавқеи марказиро ишғол мекунад ва ҳамаи дигар пайвандҳои коллизсионӣ табиати ёрирасон доранд ва танҳо дар сурати мавҷуд набудани интиҳоби ҳуқуқи татбиқшаванда аз ҷониби тарафҳои созишнома истифода бурда мешаванд” [44, с. 146].

Чи тавре ки дар боло қайд намудем, вобаста ба тамоми масъалаҳои ҳуқуқи ашёӣ нисбати ашёи ғайриманқул ба сифати ҳуқуқи татбиқшаванда муқаррар намудани ҳуқуқи кишвари ҷойи воқеъгардии ин ашё асосҳои худро дорад. Зеро, азбаски бештари ашёи ғайриманқул (асёи ғайриманқули табиӣ) бо замин алоқамандии зич доранд, пас ҷойивазкунии онҳо номумкин мебошад.

Аз ин рӯ, муайян кардани тамоми масъалаҳои марбут ба ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои ашёӣ, аз ҷумла масъалаҳои ҳифзи ин ҳуқуқҳо, мувофиқи қонунгузори кишваре, ки ашё дар он ҷойгир аст, амали дуруст ва мантиқӣ мебошад, зеро аксар вақт чунин ашё маҳз дар қаламрави ҳамаи давлат дар муомилоти граждани-ҳуқуқӣ иштирок мекунанд ва давлате, ки ашё дар он воқеъ аст, ба танзими муносибати ин муомилот манфиатдор аст.

Илова бар ин, масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои ашёӣ нисбат ба ашёе, ки дар феҳристи давлатии ҚТ ба қайд гирифта шудаанд, бояд мувофиқи қонунгузори ҚТ баррасӣ гарданд. Дар ҚТ як қатор ашёҳо бо сабабҳои мухталиф ба феҳристи давлатӣ

ворид карда мешаванд. Ба унвони мисол, воситаҳои нақлиёт, ашёи ғайриманқул ва бархе аз ашёи манқул низ дар феҳристҳои дахлдори давлатӣ сабт мегарданд. Бинобар ин, масъалаи ҳифзи ҳуқуқҳои ашёи нисбат ба чунин ашё мувофиқи қонунгузори ҚТ муқаррар карда мешавад.

Зикр кардан бамаврид аст, ки меъёри коллизионии “қонуни маҳалли ҷойгиршавии ашё” тамоми масоили ҳуқуқи ашёро дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ фарогир буда наметавонад. Аз меъёри коллизионии маҳалли ҷойгиршавии ашё (*lex rei sitae*) якчанд истисно мавҷуд мебошад, аз ҷумла:

1. Пайдоиш ва қатъи ҳуқуқҳои ашё ба молу мулк, ки мавзуи аҳд аст, бо қонунгузори кишваре, ки он аҳд ба он тобеъ аст, муайян карда мешавад, магар ин ки созишномаи тарафҳо тартиби дигарро муқаррар накарда бошад (қ. 2 м. 1329 КМ ҚТ) [3]. Масалан, барои муқаррар намудани асосҳои бавучудӣ ва қатъгардии ҳуқуқи ашёи нисбати ашёе, ки шартномаи хариду фурӯш буда, шартнома тобеи ҳуқуқи Англия мебошад, бояд маҳз ҳуқуқи Англия ба роҳбарӣ гирифта шавад. Моҳияти чунин меъёр аз он бармеояд, ки азбаски ашёи дахлдор ба сифати предмети аҳд баромад менамояд, пас ба фоидаи қор мебошад, агар ҳам худ аҳд ва ҳам асосҳои бавучудӣ ва тағйирёбии ҳуқуқи ашё дар асоси як ҳуқуқ – ҳуқуқи кишваре, ки аҳд ба он тобеъ мебошад, ба танзим дароварда шавад.

2. Ба вучуд омадани ҳуқуқи моликият ба молу мулк вобаста ба давомнокии муҳлати бадастovarӣ мувофиқи қонунгузори кишваре муайян мегардад, ки дар лаҳзаи ба охир расидани муҳлати бадастovarӣ молу мулк дар он ҷойгир буд (қ. 3 м. 1329 КМ ҚТ) [3].

Муҳлати бадастovarӣ яке аз асосҳои бавучудоии ҳуқуқи ашёи мебошад. Масалан, мутобиқи моддаи 305-и КМ ҚТ “шахсе, ки молики ашё намебошад, вале бовичдонона, ошкоро ва бефосила ба мисли молу мулки худ ашёи ғайриманқулро дар тули понздаҳ сол ё дигар ашёро дар

тули панҷ сол соҳибӣ кардааст, ба ин ашё ҳуқуқи моликият пайдо мекунад (давомнокии муҳлати бадасторӣ)” [3]. Вобаста ба муҳлати бадасторӣ ҳамчун асоси бавучудоии ҳуқуқҳои ашёӣ муқаррароти умумии меъёри коллизии «ҷойи воқеъгардии ашё» татбиқ карда мешавад.

3. Ҳуқуқҳои ашёӣ ба воситаҳои нақлиёт ва дигар молу мулк, ки бояд ба феҳристи давлатӣ ворид карда шаванд, бо қонунгузори кишваре, ки он воситаҳои нақлиёт, ё молу мулк дар феҳристи давлатии он сабт шудаанд, муайян карда мешавад (м. 1330 КМ ҚТ) [3].

Масъалаи танзими ҳуқуқҳои ашёӣ ба воситаҳои нақлиёт ва дигар молу мулк, ки бояд дар феҳристи давлатӣ ба қайд гирифта шаванд, мувофиқи қонунгузори кишваре, ки он воситаҳои нақлиёт, ё молу мулк дар феҳристи давлатии он ба қайд гирифта шудаанд, муайян мегардад (м. 1330-и КМ ҚТ) [3]. Мутобиқи қонунгузори ҚТ воситаҳои нақлиёт баҳри иҷозати онҳо дар ҳаракати роҳҳои кишвари мазкур дар мақомоти дахлдори давлатӣ ба қайд гирифта мешаванд. Дар ҚТ ба сифати мақомоти мазкур мақомоти бозрасии давлатӣ баромад менамояд. Ба феҳристи давлатӣ ворид намудани воситаи нақлиёт ин худ ба худ ба ҳуқуқи моликиятӣ ба ашё ва дигар ҳуқуқҳои ашёӣ ба он таъсире намерасонад, зеро масъалаи ворид намудани воситаи нақлиёт ба феҳристи давлатӣ баҳри иҷозати ҳаракати воситаи нақлиёт дар роҳҳои ин давлат мебошад, яъне танҳо хусусияти маъмуриро доро мебошад.

Дар КМ ҚТ (м. 1330) ба ғайр аз воситаҳои нақлиёт инчунин оид ба дигар ашё сухан меравад, ки ба сифати он асосан ашёи ғайриманқул эътироф карда мешавад. Мутобиқи қонунгузори кишварҳо тамоми ашёи ғайриманқул дар феҳристи дахлдори давлатӣ бояд ба қайд гирифта шуда, ҳуқуқ ба онҳо ва аҳдҳо бо онҳо низ дар ин феҳрист дарҷ карда мешаванд. Чунин талабот баҳри ба таври дахлдор ба роҳ мондани муомилоти маданӣ-ҳуқуқии ашёи ғайриманқул мебошад.

Инчунин, ба сифати ашёҳое, ки дар феҳристи давлатӣ ба қайд гирифта мешавад, киштиҳои ҳавоӣ ва кайҳонӣ баромад менамоянд.

Масалан, мутобиқи қ. 2 м. 138-и КМ ҚТ “ба ашёи ғайриманқул инчунин киштиҳои ҳавоӣ ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар шинокунанда, киштиҳои кайҳонӣ, истгоҳҳои кайҳонӣ, радифҳои маснуъ ва объектҳои дигари кайҳонӣ, ки бояд ба қайди давлатӣ гирифта шаванд, баробар эътироф карда мешаванд. Мувофиқи қонун ашёи дигарро низ ба ҷумлаи молу мулки ғайриманқул нисбат додан мумкин аст” [3]. Нисбати ашёҳои ғайриманқул ва бақайдгирии онҳо қайд намудан зарур аст, ки маҳз бақайдгирии давлатии онҳо бавучудоии ҳуқуқи моликиятӣ ва дигар ҳуқуқҳои ашёиро вобаста ба онҳо муқаррар намуда, бо ин речаи ҳуқуқии ин ашёҳо аз воситаҳои нақлиёт фарқ мекунанд.

Ҳуқуқи ашёӣ ба ашёе, ки ба сифати предмети аҳд баромад намуда, дар роҳ қарор дорад, аз лиҳози амалӣ ва назариявӣ яке аз масъалаҳои муҳим мебошад. Зеро, имрӯзҳо аҳдҳои зиёди иқтисодии хориҷӣ баста шуда, мутобиқи онҳо ба ҚТ молу маҳсулот ворид ва аз ҚТ ба хориҷи кишвар содир карда мешаванд, ки то расидан ба сарҳади ҚТ қаламрави чандин кишварро убур менамоянд.

Дар ҳолате ки ашё ҷисман дар қаламрави дигар давлат муваққатан, то расидан ба қаламрави давлати ирсолгардида, қарор дошта бошад ҳам, ҳуқуқи ашёӣ, аз ҷумла ҳуқуқи моликиятӣ, нисбати он мутобиқи ҳуқуқи кишвари ирсолгардида муқаррар карда мешавад.

Барои татбиқ намудани қоидаи мазкур бояд шартҳои зерин ба назар гирифта шаванд: а) қоидаи мазкур дар муқаррар намудани ҳуқуқи ашёӣ нисбати ашёе, ки дар роҳ мебошад, татбиқ карда мешавад; б) ин ашё бояд ба сифати предмети ягон аҳди басташуда баромад намояд; в) масъалаи муқаррар намудани ҳуқуқи ашёӣ ҳангоми дар роҳ будани ашё ба вучуд ояд. Танҳо дар ҳолати мавҷуд будани шартҳои мазкур, меъри коллизии мазкур татбиқ карда мешавад [109, с. 106].

Инчунин, қайд намудан лозим аст, ки дар қоидаи мазкур истисно низ пешбинӣ карда шудааст, аз ҷумла мутобиқи он тарафҳои аҳд ҳуқуқдоранд, қоидаи дигарро нисбат ба ин қоида вобаста ба ҳуқуқи ашёӣ

нисбати ашѐи дарроҳбуда муқаррар намоянд ва дар ин ҳолат мақомоти ҳуқуктатбиққунанда уҳдадор мешавад, ки мутобиқи қоидаҳои фасли VIII-и КМ ҚТ ин ҳуқуқро татбиқ намояд.

Дар парвандаи *Winkworth v Christie, Manson and Woods Ltd* (1980), ки аз ҷониби Суди Англия баррасӣ карда шуд, асарҳои санъат марбут ба даъвогар аз вай дар Англия дуздида шуданд ва ба Италия оварда шуданд, ки аз тарафи ҷавобгари дувум – бадастоварандаи бовичдон харида шуданд. Дертар охирин онҳоро ба Англия бозпас фиристод, то ин ки аз ҷониби ҷавобгари якум дар музоядаи “Кристи” фурӯхта шаванд. Даъвогар ба муқобили ҷавобгар даъво ба Суди Англия бо талаботи эътирофи ҳуқуқҳои молумулкии вай ба асари санъат пешниҳод кард.

Қонун кардани даъво аз он вобаста буд, ки кадом ҳуқуқ – итолиявӣ ва ё англисӣ бояд татбиқ карда шавад, нисбат ба масъалаи муайян кардани он, ки оё титул ба моликияти баҳснок ба ҷавобгари дувум дар натиҷаи фурӯхтан ба ӯ дар Италия гузаштааст ё не. Агар ҳуқуқи татбиқшаванда ҳуқуқи Англия бошад титул ногузашта ҳисоб мешавад. Баръакс ҳангоми татбиқи ҳуқуқи Италия титул гузашта ҳисоб мешавад, зеро ҳангоми интиқоли ашѐ харидор бовичдон буд. Суд бо ҳавола ба амсолияи соли 1960 қарор кард, ки ҳуқуқи татбиқшаванда бояд ҳуқуқи Италия ҳамчун ҳуқуқи кишваре, ки дар он ашѐҳо дар вақти интиқол қарор доштанд, ҳисобида шавад. Ҳамин тариқ, маҳз қонуни ҷойи ҷойгиршавии ашѐ мавриди амал қарор гирифт.

Чи тавре ки А. Левонтин қайд мекунад одатан статуси моликият, ки замоне бо ҳуқуқи ин ё он давлат ба даст оварда шуд, бо ҳуқуқи кишвари дигар эътироф карда мешавад. Дар ин ҳолат идеяи “эҳтироми ҳуқуқҳои бадастоварда” ҳукмрон аст. Дар робита бо ин муаллиф оид ба ду масъалаи имконпазир, ки дар алоҳидагӣ аз ҳам ҳал карда мешаванд, сухан мекунад: оё бадастории қонунии ҳуқуқи моликият тибқи ҳуқуқи хориҷӣ ҷой дошт, замоне ки шахс ё ашѐ таҳти амали он қарор дошт, агар ҳа, оё ҳуқуқи мо ҳуқуқи мазкурро эътироф мекунад, бидуни ягон

тағйирот. Ба саволи якум ҳуқуқи хориҷӣ ва ба саволи дувум ҳуқуқи миллӣ ҷавоб мегӯяд [119, с. 29].

Тамоми масоили марбут ба амволи ғайриманқул (ба истиснои қобилияти амалкунии тарафҳо) – вазъи ҳуқуқӣ, шартномаҳо дар ҷамъбасти ниҳой ба қонуни ҷойи ҷойгиршавии амвол (маҳалли бақайдгирӣ) тобеъ мебошад.

Дар ин маврид, инчунин метавонад масоили квалификатсия ба вучуд ояд. Чи тавре ки А. Джеффи қайд мекунад, одатан баҳсҳо оид ба он, ки амвол манқул аст ё ғайриманқул ба вучуд намеояд, зеро ин фарқият воқеӣ аст. Бо вучуди ин, дар ҳолатҳои алоҳида сарҳади қонунҳои гуногун метавонанд мавқеъҳои гуногунро оид ба масъалаи манқул ё ғайриманқул будани амвол ишғол намоянд. Судяҳо равишero дастгирӣ мекунанд, ки квалификатсия тибқи *lex situs* амалӣ карда шавад.

Аз ин ҷо “агар амвол, ки дар кишвари X ҷойгир аст, тибқи ҳуқуқи Англия ғайриманқул бошад, пас Суди Англия бояд онро манқул эътироф кунад, агар он тибқи ҳуқуқи кишвари X манқул бошад ва ё баръакс” [118, с. 191].

Масоили амали меъёрҳои коллизсионӣ дар муносибатҳои молумулкӣ дар ҳудуди ҚТ, инчунин бо шартномаҳои байналмилалӣ ҚТ, ки дар онҳо қоидаҳои ягонаи коллизсионӣ оид ба речаи моликият мавҷуд аст, танзим гардидааст. Тибқи моддаи 11 Созишнома дар бораи тартиби баррасии баҳсҳо марбут ба фаъолияти хоҷагидорӣ аз соли 1992 муайян шудааст, ки ба муносибатҳои аз ҳуқуқи моликияти бароянда, қонуни маҳали ҷойгиршавии амвол татбиқ карда мешавад.

Яке аз масоили дигари ҳуқуқи ашӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ин масъалаи милликунонӣ мебошад. Милликунонӣ санади ҳуқуқӣ мебошад, ки гузариши ҳуқуқи моликиятиро ба давлат мефаҳмонад. Ҳар як кишвар ҳуқуқ дорад ҳам моликияти шахсонӣ ҷисмонӣ ва ҳуқуқии худ ва ҳам моликияти шахрвандон ва ташкилотҳои хориҷиро миллӣ кунонад. Ин ҳуқуқ аз принципи соҳибхитиёрии давлат бармеояд, ки дар

як қатор резолютсиятҳои Асамблеяи Генералии СММ мустаҳкам карда шудааст. Милликунонӣ тибқи ҳуқуқи байналмилалии муосир бо риояи ду шарт қонунӣ эътироф карда мешавад:

- 1) Бояд ба манфиати ҷамъият амалӣ карда шавад;
- 2) Бояд бо ҷубронпулӣ сурат гирад;

Дар масъалаи мазкур таҷрибаи Россия ниҳоят бой аст. Аз нуқтаи назари Ҷ. Уайт Россияи Шуравӣ аввалин давлате буд, ки на танҳо ба муомилот истилоҳи ношинос “натсионализатсия-милликунонӣ”-ро баровард, балки дар амал ба тамоми кишварҳо нишон дод, ки он чист [124, с. 3].

Аввалан тибқи декрет аз соли 1918 тамоми корхонаҳо дар кишвар, аз ҷумла онҳое, ки ба сармояи хориҷӣ тааллуқ доштанд, миллӣ кунонида шуданд. Мавҷи дувуми милликунонӣ дар солҳои 30-40-уми асри XX ба вуқӯъ пайваст, вақте ки хориҷиён бо кишвари Шуравӣ созишномаҳои консессионӣ баста буданд. Бо вучуди қарори Арбитражҳои байналмилалии бонуфуз оид ба зарурати ҷуброни консессионерҳои хориҷӣ Иттиҳоди Шуравӣ аз иҷрои онҳо даст кашид. Дар парвандаи *Re Russian Bank of Foreign Trade (1933)* Суди Англия қайд кард, ки қонуни милликунонии Шуравӣ нисбати моликияти, ки дар Англия қарор дорад, амал намекунад, гарчанде ки соҳибмулк дар лаҳзаи милликунонӣ субъекти Шуравӣ бошад [117, с. 122].

Ҳимояи ҳуқуқҳои моликиятӣ ва дигар ҳуқуқҳои ашъӣ бо ёрии даъвоҳои виндикатсионӣ ва негаторӣ амалӣ карда мешавад. Виндикатсионӣ – даъвои соҳибмулк дар бораи талаби моликияти худ аз соҳибии ғайриқонунӣ ғайресоҳибмулк мебошад. Негаторӣ – даъво дар бораи бартараф кардани монеаҳо ба соҳибмулк дар амалигардонии ваколатҳои истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ моликият ва даъво дар бораи эътирофи ҳуқуқи моликият мебошад. Дар низоми ҳуқуқи бисёр кишварҳо, аз ҷумла романо-олмонӣ барои ҳимояи ҳуқуқи моликият ин

намуди даъвоҳо истифода бурда мешаванд.

Дар баробари ин, дар қонунгузорию маданияи давлатҳои алоҳида пешниҳод кардани даъво оид ба эътироф кардани ҳуқуқи моликият (м. 912 КГ Квебек) пешбинӣ шудааст, ки моҳияташ дар бартараф кардани номуайяни ҷиҳати мансубияти амвол зоҳир мегардад. Тартиботи ҳуқуқии кишварҳо аҳаммияти махсусро ба манфиатҳои бадастоварандагони бовичдон медиҳанд. Принципи умумӣ талаботи амвол аз ҷониби соҳибмӯлк аз соҳибикунандаи бевичдон мебошад. Дар охир гуфтан мумкин аст, ки асосҳои умумии ҳимояи ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқҳои дигари ашъӣ асосан дар низомҳои ҳуқуқӣ монанд мебошад. Дар онҳо пайванди коллизии генералӣ қонуни ҷойи ҷойгиршавии моликият пешбинӣ карда мешавад, ки дар асоси он тарзи ҳимояи ҳуқуқҳои моликияти ва дигар ҳуқуқҳои ашъӣ муайян карда мешавад.

Бояд гуфт, ки ба андешаи Ч. Чешир ва П. Норт “дар низомҳои миллии ҳуқуқии кишварҳои гуногун рӯйхати объектҳои, ки ба гурӯҳи амволи ғайриманқул дохил мешаванд, хеле фарқ мекунад. Ҳатман ба ин категория қитъаҳои замин ва иншооти ба онҳо саҳт васлшуда (биноҳо, сохторҳо) дохил карда мешаванд” [111, с. 145].

Дар қаламрави давлатҳои аъзои ИДМ масъалаҳои коллизии марбут ба ҳуқуқи молумӯлкӣ ба тарзи воҳид танзим меёбанд. Ин низом бо он фарқ мекунад, ки қоидаҳои коллизии дар ин мамлакатҳо асосан мувофиқи талабот ва сохтори Кодекси граждании намунавӣ (моделӣ) барои кишварҳои ИДМ, ки 17 феввали соли 1996 [172] пазируфта шудааст, ташаккул ёфтаанд.

Таҳлилу баррасии масъалаҳои амали меъёрҳои коллизии дар танзими муносибатҳои ашъӣ бо унсурҳои хориҷӣ ҷиҳати пешниҳоди хулосаи зерин асос мегардад:

Дар танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ-ашъӣ бо унсурҳои хориҷӣ мураккабгардида пайванди коллизии маҳалли ҷойгиршавии ашъ (*lex rei sitae*) ба таври генералӣ (умумӣ) амал менамояд, ки фазои амали он

фарогири масоили зерин мебошад: мазмуни ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои вобаста ба ашё; муайян кардани он, ки молу мулк ба амволи ғайриманқул мансуб аст ё ба амволи манқул; тартибу асосҳои пайдоиш ва аз байн рафтани ҳуқуқҳои ашёӣ; роҳу усулҳои ҳифзи ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқҳои дигари ашёӣ; инчунин тамоми масъалаҳои марбут ба ҳуқуқи ашёӣ нисбат ба амволи ғайриманқул.

2.2. Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои меросӣ бо унсури хориҷӣ

Ҳар як инсон ҳангоми машғул шудан ба фаъолияти соҳибкорӣ, ё дигар намуди фаъолияти хоҷагидорӣ дар натиҷа соҳибмулки ин ё он моликият мегардад. Баъд аз гузаштани вақти муайян масъалаи ба кӣ ва бо кадом тартиб гузаштани моликият пайдо мешавад [109, с. 162].

Ҳуқуқи моликиятӣ аз ҷумлаи ҳуқуқҳои асосии инсон ба шумор меравад ва дар сурате мукамал мегардад, ки имконияти меросгузори он мавҷуд бошад. Конститутсияи ҚТ ҳуқуқ ба моликият ва ҳуқуқ ба мерос доштани ҳар шахсро муқаррар намудааст (м. 32). Имрӯз дар амалияи ҚТ масъалаҳои қабул, тартиби ба расмият даровардан ва ҳифзи ҳуқуқҳои меросӣ мубрам гардида, дар таҷрибаи судӣ ба таври гуногун ҳал гардида истодаанд [141, с. 85].

Ҳуқуқи мерос – институти анъанавии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ мебошад, ки дар он масоили ҳуқуқҳои меросии шахрвандони хориҷӣ дар ҚТ ва шахрвандони ҚТ дар хориҷа, инчунин масъалаҳои мерос дар ҳолате ки меросгузор ва меросхӯр дар кишварҳои гуногун ё дар як давлат истиқомат мекунанд, вале моликияти меросӣ дар хориҷа қарор дорад, мавриди танзим қарор дода мешавад.

КМ ҚТ робитаи ногустастани ҳуқуқи байни ворисӣ ва категорияи асосии ҳуқуқӣ чун қобилияти ҳуқуқдории шахсони воқеиро муқаррар кардааст.

Меросгирӣ тибқи қонун дар кишварҳои хориҷӣ тибқи навбатгузори муқарраркардаи қонун амалӣ карда мешавад. Махсусияти асосии муносибатҳои меросӣ ба он маънидод мегардад, ки дар ин муносибатҳо танҳо меъёрҳои коллизсионӣ амал мекунанд, зеро тафовут дар байни низомҳои ҳуқуқӣ ниҳоят баланд аст (доираи меросхӯрон, талабот ба шакли васиятнома ва ғ. ба таври гуногун муайян карда мешаванд).

Танҳо як Конвенсия оид ба қонуни ягона дар бораи васияткунӣ байналмилалӣ мебошад, ки дар Вашингтон соли 1973 қабул шуда, вале ба қувваи амал надаромадааст. Давлатҳо созишномаҳои байналмилалӣ марбут ба унификатсияи меъёрҳои коллизсионӣ оид ба мерос ба имзо мерасонанд. Аввалин чунин созишнома ин конвенсия оид ба тартиби ҳалли коллизияҳо дар соҳаи мерос аз соли 1900 мебошад, ки ба қувваи амал надаромадааст. Давлатҳои хориҷӣ дар якчанд конвенсия, ки ба масоили мерос дахл дорад, ширкат меварзанд [38, с. 247; 39, с. 396]: Конвенсия оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шакли супоришҳои васиятӣ аз соли 1961, Конвенсия дар бораи ҳуқуқи татбиқшаванда ба моликияти, ки ихтиёрдорӣ он дар асосҳои моликияти бо боварӣ асосёфта амалӣ мешавад ва эътирофи он аз соли 1985; Конвенсия дар бораи ҳуқуқи татбиқшаванда ба меросгузори амволи ғайри манқул аз соли 1989.

Меъёрҳои марбут ба мерос статуси меросро ташкил медиҳанд. Дар Кодекси маданияи ҚТ доираи масъалаҳое, ки ба статисти мерос дохил мешаванд, муайян карда нашудааст, вале одатан ба он дохил мешавад:

1. Шартҳои қушодани мерос;
2. Таркиби мерос;
3. Доираи меросгирон, қоида оид ба меросхӯрони нолоиқ;
4. Тартиби навбат ба мерос;
5. Андозаи ҳисса дар моликияти меросӣ.

Тибқи қонунгузории баъзе кишварҳо, чун ИМА, Британияи Кабир, ФР статуси мерос бо қонуни шахсии меросгузор (қонуни шахрвандӣ ё истиқомат) муайян карда мешавад.

Нисбати ашёи ғайриманқул қонуни ҷойи ҷойгиршавии он амал менамояд. Бисёре аз давлатҳо ҳам мероси манқул ва ҳам мероси ғайриманқулро ба ҳамон як қонун тобеъ мегардонанд.

Дар баъзе кишварҳо қоидаи коллизии алоҳида нисбати васиятнома муқаррар карда мешавад. Масалан, дар Англия ҳуқуқи татбиқшаванда ба васиятнома одатан ҳуқуқи кишваре мебошад, ки васияткунанда домитсели худро дар вақти тартиб додани васиятнома дошт, зеро чунин гумоштан мумкин аст, ки ӯ васиятномаи худро бо роҳи ҳавола ба ҳуқуқи кишвари худ тартиб дод. Чунончи, дар парвандаи *Re Cunnington* (1924) васияткунанда, ки дар Англия аз рӯйи таваллуд домитсил шудааст, домитсели нав дар Фаронса пайдо кард. Ӯ дар Англия васиятнома мутобиқи шакл ва забони ин давлат тартиб дод, моликияти худро ба даҳ меросхӯр – шахрвандони Англия васият кард. Ду меросхӯр қабл аз марги васияткунанда фавтиданд. Тибқи ҳуқуқи Англия ҳиссаи онҳо мебоист бо тартиби навбат байни тамоми меросхӯрон тақсим карда шавад, дар ҳоле ки тибқи ҳуқуқи Фаронса ин ҳиссаҳо бояд байни меросхӯрон тибқи васият тақсим карда мешуданд. Суд ба хулосае омад, ки ҳуқуқи Фаронса татбиқ карда мешавад [118, с. 199].

Тибқи конвенсияи Гаага оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шакли супоришҳои васиятӣ аз соли 1961 шакли васиятнома бозътибор эътироф карда мешавад, агар он мутобиқат кунад:

- 1) Ба ҳуқуқи маҳалли тартиб додани васиятнома;
- 2) Ҳуқуқи ҷойи зист ё шахрвандии васияткунанда;
- 3) Ҳуқуқи ҷойи ҷойгиршавии моликияти ғайриманқул.

Масоили амали меъёрҳои коллизсионӣ ба васиятнома аз масоили мерос алоҳида баррасӣ карда мешавад. Ин дар навбати худ зарурати ҳалли коллизсияҳои мустақили қонунҳоро дар муносибат бо чунин масоил ба монанди шакли васиятнома ва қобилияти ҳуқуқдории васияткунанда ба вуҷуд меорад.

Дар Эрон тибқи Кодекси маданӣ се навбати меросгирӣ аз рӯи ҳешовандони хунӣ муқаррар шудааст.

Тибқи ҳуқуқи исломӣ ҳиссаи мард дар мерос ду баробар зиёдтар аз ҳиссаи зан мебошад [131, с. 5-8].

Шаҳрвандони хориҷӣ дар ҚТ пурра дар ҳуқуқҳои меросии худ ба шаҳрвандони Тоҷикистон баробар карда мешаванд. Шаҳрвандони ҚТ низ ҳангоми меросгирӣ дар хориҷа аз речаи миллӣ истифода менамоянд.

Дар гузашта судҳои давлатҳои хориҷӣ мудом қарор на ба фоида меросгирони ИҚШС қабул мекарданд, ки ин ҳамчун дискриминатсия ҳисоб мешуд.

Бештар монеа барои ба даст овардани мерос аз ҷониби шаҳрвандони шуравӣ талаботи қонунгузории хориҷӣ (масалан, ИМА) оид ба ҳузури шахсии меросгир ҳангоми қабули мерос буд, ки дар шароити Иттиҳоди Шуравӣ маҳдудиятҳои баромадан ба хориҷа қабули меросро ғайриимкон мекард [22, с. 28-29].

Дар шароити ҳозира амалан тамоми кишварҳо ба меросхӯрони хориҷӣ речаи миллиро пешниҳод мекунанд. Амалан тамоми кишварҳо барои қабули мерос муҳлат пешбинӣ мекунанд. Қонунгузории ҚТ 6 моҳро муқаррар кардааст. Чи тавре М.М. Богуславский қайд мекунад, дар таҷрибаи судӣ муҳлат барои қабули мерос аз ҷониби хориҷиён бо асосҳои умумие, ки барои шаҳрвандони Россия пешбинӣ шудааст, тамдид карда мешавад, на бинобар сабаби истиқомати доимии меросгузор дар хориҷа, ё ҳуди факти шаҳрвандии хориҷии меросгир [30, с. 419; 92, с. 356; 93, с. 240].

Тибқи қонунгузори маданияи ҚТ ба вуқӯ пайвастанӣ як фақти ҳуқуқӣ, яъне марғ боиси пайдо шудани ду оқибати ҳуқуқӣ мегардад: аввал, қатъ гардидани қобилияти ҳуқуқдорӣ шахсони воқеӣ; дувум, оғози ворисӣ. Қобилияти ҳуқуқдорӣ шахрванд аз лаҳзаи таваллуд ба миён омада, ҳангоми вафоташ қатъ мегардад (қ. 2 м. 18 КМ ҚТ). Меросгирӣ интиқоли молу мулки шахси ғавтида (меросгузор)-ро ба шахсони дигар (меросгир ё меросгирон) дар шакли як маҷмуи яғона ва бетағйир дар як лаҳзаи муайян бо тартиби ворисии қонунӣ (универсалӣ) ифода менамояд (м. 1252-и КМ ҚТ).

Яке аз масъалаҳои амалӣ доир ба муносибатҳои меросӣ бо унсури хориҷиро дар парвандаи оилавӣ №4-218/25, ки аз ҷониби суди ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе баррасӣ гардидааст, мушоҳида намудан мумкин аст [179].

Аз ҷониби суди ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе дар маҷлиси ошкорои судӣ парвандаи оилавӣ бо даъвои Р.Р.Ж., Ф.М..М. ва Ф.М.М. дар намояндагии Х.Н.А. бо ҷавобгарии Ф.М.М. ва вориси ҳуқуқии Ф.Т.М. – Ф.М.М., ҳамҷавобгарии Д.Ш.Я. ва шахси сеюм Муассисаи давлатии “Маркази баҳисобгирӣ ва идораи фонди манзил”-и Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе дар бораи ворид намудани ислоҳот ба манзилнома, моликияти умумӣ эътироф намудани манзили истиқоматӣ, муайян намудани ҳиссаи моликӣ ва меросӣ, тариқи пулӣ руёнидани он, кӯчонидан аз манзили истиқоматӣ бидуни додани дигар манзили истиқоматӣ ва талаб карда гирифтани ҳуҷҷатҳои аслии манзили истиқоматӣ ва аризаи даъвогии муқобили даъвои Ф.М.М., намояндаи ваколатдораш С.С. ва вориси ҳуқуқӣ (васӣ)-и Ф.Т.М. – Ф..М.М., бо ҷавобгарии Р.Р.Ж., Ф.М.М., Ф.М.М. ва шуъба-хонаи ақди никоҳи шаҳри Душанбе дар бораи рад намудани аризаи даъвоӣ, безътибор эътироф намудани ақди никоҳ, қисман безътибор эътироф намудани манзилнома (ордер), моликияти умумӣ эътироф намудани манзили

истиқоматӣ ва тақсими амволи меросӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Чуноне ки аз мазмуну моҳияти парвандаи мазкур бармеояд, дар баробари дигар масъалаҳову даъво ва ваҷҳои пешбинигардида яке аз масъалаҳои онро ин тақсими мерос ташкил менамояд.

Парвандаи оилавии мазкур чунин асосро дар бар мегирад, ки Ф.М.А. моҳи сентябри соли 1977 бо Р.О.Р. тариқи расмӣ оиладор шуда, аз зиндагонии якҷояшон соҳиби се фарзанд гардидаанд. Соли 1992 бинобар сабаби номувофиқии хислатҳояшон онҳо аз ҳам ҷудо шудаанд ва ду фарзандашон бо модараш ва як фарзанди дигарашон бошад бо падару бобояшон мондаанд. Ф.М.А. баъди аз Р.О.Р. ҷудо шуданаш тариқи расмӣ дубора бо ваколатдиҳандаи ӯ Р.Р.Ж. оиладор шуда, ақди никоҳашонро санаи 18 августи соли 1992, таҳти № 1097 дар Хонаи ақди никоҳи шаҳри Душанбе ба қайди давлатӣ гирифтаанд ва аз зиндагонии якҷояшон соҳиби ду фарзанд гардидаанд. Онҳо дар аввал дар манзили истиқоматии падарии Ф.М.А. зиндагонӣ мекардаанд ва дар давраи зиндагонии якҷояшон як фарзанди дигараш низ аз назди модараш ба назди падараш Ф.М.А. омада, бо онҳо зиндагониашро давом додааст.

Дар давоми зиндагонии якҷояшон ба Ф.М.А. бо назардошти аъзои оилааш иборат аз ҳамсараш ва се фарзандаш манзили истиқоматӣ санаи 22 майи соли 2009, дар асоси манзилномаи № 018357 хусусӣ гардонида дода шудааст. Аз манзилномаи болозикр баромадааст, ки манзили истиқоматии баҳсӣ ба Ф.М.А., ҳамсараш ва се фарзандаш пурра хусусӣ гардонида дода шудааст. Бо ҳамин асосҳо ин манзили истиқоматӣ моликияти умумии ҳиссагии панҷ нафар бо ҳиссаҳои баробар 1/5 эътироф гардидааст.

Ваколатдиҳандаҳои ӯ ҳамчун аъзои оилаи Ф.М.А. дар ин манзили истиқоматӣ дар аввал доимӣ зиндагонӣ намуда, баъди хусусӣ гадонидан ба Ҷумҳурии Узбекистон рафта, дар он ҷо низ зиндагонӣ намуда, давоми

ҳар сол тахминан ҳар моҳ ва се моҳ пас ба ҚТ омада, ҳамроҳи Ф.М.А. дар ин манзили истиқоматӣ зиндагонӣ мекардаанд.

Соли 2020 аз ҳолати бемор будани Ф.М.А. ва набудани ваколатдиҳандаҳои ӯ Ф.М.М. истифода намуда, бе розигии дигар соҳибмулкони яъне ваколатдиҳандаҳои ӯ бо ҳамроҳии ҳамсараш худсарона ба ин манзили истиқомати баҳсӣ даромада, ҳуқуқҳои соҳибмулкони ваколатдиҳандаҳои ӯро вайрон карда, ба онҳо ҷиҳати соҳибӣ ва истифодабарии ин манзили истиқоматӣ бо ҳар баҳонаҳои беасос монеагӣ эҷод намуда, аз ҳамон лаҳза кӯшиши аз онҳо худ кардани ин манзили истиқоматиро кардааст.

Бо амри тақдир Ф.М.А. санаи 04 феввали соли 2024 вафот кардааст. Баъди вафоти Ф.М.А. духтараш Ф.М.М. худро бе ягон асосҳои ҳуқуқӣ соҳибмулки мутлақи ин манзили истиқоматӣ ҳисоб намуда, бо ҳамроҳии холаҳояш қасди ба номаш хуччатгузори намудани ин манзили истиқоматиро менамояд. Аз сабабе ки хуччатҳои тасдиқкунандаи молики ҳиссаҳои ваколатдиҳандаҳои ӯро дар ин манзили истиқоматӣ тасдиқ менамояд, Ф.М.М. ин равандро иҷро карда наметавонад.

Баъди мууроҷиат кардан ба суд яке аз моликони ин манзили истиқоматӣ яъне Ф.Т.М. низ вафот менамояд ва ба ҳиссаи меросӣ ва моликии вай низ боз мерос кушода мешавад. Ваколатдиҳандаҳои ӯ пурра розӣ мебошанд, ки ҳиссаи молики ва меросии марҳум Ф.Т.М.-ро апааш Ф.М.М. гирад.

Дар навбати худ суд ҳангоми баррасии парванда мустақилият, беғаразӣ ва холисии худро нигоҳ дошта, бо дарназардошти далелҳои дар парванда мавҷудбуда ва баёнотҳои иштирокчиёни маҷлиси судӣ, хулосаи прокурор, ки қонеъ намудани аризаи даъвогӣ ва рад намудани аризаи муқобили даъворо пурсон шуд ва истифодаи дурусти меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ ва муурофиавиро таъмин намуда, баҳси мазкурро дар қисмати ҳуқуқ ба мерос чунин ҳал намуд.

Дар маҷлиси судӣ муайян шуд, ки Р.Р.Ж. ва Ф.М.М. шахрванди Ҷумҳурии Узбекистон мебошанд ва ҳамчун аъзои оила ба Ф.М.А. манзили истиқоматии баҳсӣ барои зиндагонӣ намудан дода шудааст ва зимни хусусигардонии ин манзили истиқоматӣ низ ҳамчун аъзои оилаи молик ба назар гирифта шудаанд ва баъди хусусигардонии ин манзили истиқоматӣ низ дар ин манзили истиқоматӣ зиндагонӣ намудаанд.

Бо дарназардошти асоснокии талаботи сархати 2 моддаи 115 Кодекси манзили ҶТ (таҳрири соли 1997) ва мувофиқи талаботи сархати 2 ин модда агар судя муайян намуд, ки намояндаи ваколатдори ҷавобгар С.С. меъёрҳои Кодекси манзил ва дигар қонунҳоро дар соҳаи манзил иқтибос оварда, онҳоро нодуруст маънидода карда, дар ҳамин замина аз суд хоҳиш кардааст, ки аризаи даъвогӣ рад карда шавад. Бо ҳамин асосҳо судя ин вачҳои намояндаи ваколатдори ҷавобгар С.С.-ро беасос ҳисоб намудааст.

Бо назардошти ҳолатҳои болозикр муайян шудааст, ки манзили истиқоматии баҳсӣ бо ҳиссаҳои баробар $1/5$ ҳисса моликияти умумии ҳисагии Ф,М.А., ҳамсараш ва се фарзандаш мебошад. Бо ҳамин асосҳо судя ба хулоса омад, ки талаби даъвогаронро дар қисми моликияти умумии шахсони болозикр эътироф намудан бо ҳиссаҳои баробар қонунию асоснок ҳисоб намояду қонеъ гардонад ва бо ҳамин талаби муқобили даъворо дар қисми қисман безътибор эътироф намудани манзилнома ва моликияти умумии се нафар эътироф намудани манзили истиқоматии баҳсӣ беасос ҳисоб намояду рад кунад.

Мувофиқ ба асосгирии қ. 1 ва 2 м. 1255 КМ ҶТ, талаботи қ. 1 м. 1257 КМ ҶТ, қ. 2 м. 1273 КМ ҶТ, қ. 1 м. 1274 КМ ҶТ, қ. 1 м. 1284 КМ ҶТ, қ. 1 м. 1275 КМ ҶТ суд муайян намудааст, ки дар манзили истиқоматии баҳсӣ ҳиссаи Р.Р.Ж. ва фарзандонаш тариқи баробар аз ҳар кадомаш $6/25$ ҳисса ва аз Ф.М.М. бошад $7/25$ ҳиссаро ташкил медиҳад. Бо назардошти ҳиссаҳои моликӣ ва меросии муайяншуда суд муайян намуд, ки дар

манзили истиқомати баҳсӣ ҳиссаи Р.Р.Ж. (шаҳрванди Ҷумҳурии Узбекистон) ва фарзандонаш тариқи пулӣ 157200 (яксаду панчову ҳафт ҳазору дусад) сомонӣ аз ҳар кадомаш чамъ, 471600 (чорсаду ҳафтоду як ҳазору шашсад) сомонӣ ва аз Ф.М.М. бошад 183400 (яксаду ҳаштоду се ҳазору чорсад) сомони ро ташкил медиҳад [179].

Бо дарназардошти муқаррароти қонунгузори мадании кишвар муносибатҳои меросӣ дар шакли ҳиссагӣ аз моликияти мавҷуда муайян ва тақсими он ҳал карда шудааст, ки дар ин маврид амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои меросӣ бо унсури хориҷиро мушоҳида намудан имконпазир аст.

Муносибатҳои ворисӣ ба он соҳаи ҳаёти ҷамъиятӣ шомиланд, зеро таъсири омилҳои таърихӣ, этникӣ, динӣ ва дигар омилҳо қарор мегиранд ва бинобар ин фарқиятҳои гуногун дар низомҳои ҳуқуқии кишварҳо ба миён меоянд, ки ин танзими коллизсионӣ-ҳуқуқиро ногузир мегардонад. Чуноне ки В. Риринг қайд мекунад, «ҳуқуқи меросӣ бо худ ба тарзи ба худ хос материяи ҳуқуқии миллиро ташкил медиҳад» [138, с. 20]. «Ба ин монанд Д.И. Майер гуфта буд, ки: «Ҳуқуқи ворисӣ дар ҳар як халқият (миллат) махсус аст, муқаррароти як қонунгузорӣ ба дигараш татбиқ карда намешавад» [72, с. 331].

Дар баробари ин имконияти «берун баромадан»-и муносибатҳои меросӣ аз сарҳади як давлат хоси муомилоти мадании муосир мебошад. Муҳочирати аҳоли, бастанӣ ақди никоҳ байни хориҷиён, фарзандхондӣ байналмилалӣ ва ғ. ин ҳама мушкилии танзимномаи ҳуқуқии якхелаи муносибатҳои ҷамъиятиро дар шароити интернационализатсия ба миён меорад.

Чунончи, “пас аз марги Форго – шаҳрванди (табаияти) Бовария, ки тамоми умр дар Фаронса зиндагӣ кард, моликият боқӣ монд, ки ба он ақрабони бавариягии Форго талош карданд. Тибқи меъёри коллизсионии фаронсавӣ он замон меросгирӣ бо қонуни шаҳрвандии меросгузор, яъне ҳуқуқи Бовария муайян карда мешуд. Аммо дар ҳуқуқи Бовария инчунин

меъёри коллизии вучуд дошт, ки мувофиқи он мерос бо қонуни домитсил (чойи зист)-и меросгузор тобеъ буд, яъне ба ҳуқуқи Фаронса” [104, с. 383].

Дар назди Суди Фаронса проблема ба вучуд омад: ҳуқуқи моддии Бовария татбиқ карда шавад, ё тибқи меъёри коллизии Бовария ҳаволаи бозгаштро татбиқ карда, қонуни Фаронсаро татбиқ кунад. Суди Фаронса ҳаволаи бозгаштро қабул карда, ҳуқуқи Фаронсаро татбиқ кард, ки дар натиҷа ҳешовандони бовариягии Форго аз мерос маҳрум шуданд, зеро дар фарқият аз ҳуқуқи Бовария ҳуқуқи Фаронса меросро пас аз кӯдакони беникоҳ эътироф намекард, Форго бошад, кӯдаки аз никоҳ таваллудшуда набуд [52, с. 105].

«Вобаста ба муносибати кишварҳо ба масъалаи меросхӯрӣ (ворисӣ) онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст: 1) Кишварҳое, ки дар онҳо меросхӯрӣ (ворисӣ) ҳамчун гузариши универсалии аз як шахс ба шахси дигар гузаштани ҳуқуқ ба шумор меравад. Чунин муайянкунии меросхӯрӣ (ворисӣ) аз ҳуқуқи классикии римӣ бармеояд, ки дар он ба сифати меросхӯр идомаи шахсияти ҳуқуқии меросдиҳандаро медиданд [90, с. 544]. Ин низом дар тамоми кишварҳои низоми ҳуқуқии континенталӣ амал мекунад. 2) Кишварҳое, ки дар он меросхӯрӣ (ворисӣ) ҳамчун тақсим намудани моликияти шахси вафоткарда байни шахсони дар қонун ва ё васиятнома нишондодашуда фаҳмида мешавад. Равиши мазкур дар кишварҳои «низоми ҳуқуқии умумидошта» амал менамояд.

«Мувофиқи равиши яқум ворис дар вақти қабули мерос дар маҷмуъ барандаи ҳуқуқ ва уҳдадорҳои меросдиҳанда мегардад ва ӯ наметавонад як қисми онро қабул ва қисми боқимондашро рад намояд. Дар ин ҳолат моликияти меросӣ ҳамчун маҷмуи ҳамаи актив ва пасивҳои шахси вафоткарда ба шумор меравад. К.Ф. Савини масоили мазкурро таҳқиқ карда, чунин хулоса кард: «моликияти меросӣ ҳамчун ҷузъи том бояд фаҳмида шавад ва асосҳои онро дар шахсияти нафари

вафоткарда бояд дарёфт кард, худи ворисӣ бошад ҳамчун гузаштани универсалии ҳуқуқ баҳогузорӣ карда мешавад» [123, с. 383].

Доктрина ва амалияи муосири ҳуқуқи Аврупо дар ин соҳа далели эътироф ва собит гардидани андешаҳои К.Ф. Савини мебошад. Тибқи м. 598 КГ Венгрия бо вафоти шахс моликияти вай дар маҷмӯъ ба меросхӯрон мегузарад» (м. 598 КГ Венгрия).

Тибқи м. 1922 Уложенияи маданияи Олмон бо вафоти шахс моликият (мерос)-и он ҳамчун ҷузъи том ба як ё якчанд шахсони дигар (меросхӯрон) мегузарад». КГФ муқаррар мекунад, ки ба ворис ва ҳамсари он, дар доираи қонун, моликият, ҳуқуқ ва даъвоҳои шахси вафоткарда бо вогузоштани иҷрои ҳамаи уҳдадориҳои он ва ташвишҳои мерос мегузарад (моддаи 724).

Г.Ф. Шершеневич навишта буд: «маҷмуи муносибатҳои ҳуқуқӣ, ки дар он шахс худро гузоштааст, бо вафоти он қатъ намеёбад, аммо ба шахси нав мегузарад. Шахси нав авваларо иваз мекунад ва дар муносибатҳои ҳуқуқии он ҳолати ғайрифаъолиро дар он вазъияте, ки шахси вафоткарда қарор дошт, ишғол мекунад. Вай субъекти ҳуқуқи моликиятӣ, сервитут, гарав, ҳуқуқи талабкунӣ ба шумор меравад; ба ӯ уҳдадориҳо оид ба ҳамаи қарзҳои шахси вафоткарда мегузарад» [113, с. 462].

Дар низоми ҳуқуқи умумӣ ворисӣ ҳамчун аз байн рафтани шахсияти ҳуқуқии вафоткарда ва барҳамдиҳии моликияти вай фаҳмида мешавад. Дар ин ҳолат ҷамъоварии маълумотҳо доир ба қарзҳои он, пардохти қарзҳои вай, адо кардани уҳдадориҳои андозӣ ва дигар уҳдадориҳои он амалӣ карда мешавад. Раванди мазкур маъмуриятчигӣ («administration») ном бурда мешавад ва зери назорати суд қарор мегирад. Ворисон бошанд, ҳуқуқ ба бақияи тоза (residual estate) пайдо мекунад [57, с. 110]. Чи хеле ки Ч. Чешир ва П. Норт қайд кардаанд: «уҳдадориҳои маъмуриятчӣ аз тақсимномаҳои моликият байни онҳое, ки моликият ба онҳо дар асоси ҳуқуқи ғайрибадастдоранда тааллуқ дорад, иборат аст» [136, с. 107; 117, с. 833].

Меъёрҳои ҳуқуқие, ки “масъалаҳои марбут ба меросро ба танзим мебароранд, одатан дар кодексҳои миллии граждани ё қонунгузори махсуси дигар мураттаб гардидаанд. Барои мисол, ба масъалаҳои ворисӣ бобҳои алоҳидаи Кодекси граждани Фаронса (титули 1 «Дар бораи ворисӣ» ва титули 2 «Дар бораи ҳадяи якумра ва васиятнома» дар китоби 3 «Дар бораи роҳҳои гуногуни ба даст овардани моликият»), Олмон (китоби 5 «Ҳуқуқи меросӣ» дар Уложениҳои маданияи Олмон), Швейтсария (китоби 3 «Дар бораи мерос» дар Кодекси граждани Швейтсария) ва ғайра бахшида шудаанд” [142].

Мутобиқи моддаи 1346-и КМ ҚТ муносибатҳо оид ба меросгирӣ бо ҳуқуқи кишваре, ки дар он меросгузор охири маҳалли истиқомати доимӣ дошт, муайян карда мешавад, агар меросгузор дар васиятнома ҳуқуқи кишвареро, ки шаҳрванди он мебошад, интихоб накарда бошад [3]. Аз қоидаи мазкур истисное вучуд дорад, ки дар ҳуди КМ ҚТ зикр шудааст ва он ҳам масъалаи меросгирии молу мулки ғайриманқул ва молу мулке, ки бояд ба фехристи давлатӣ ворид карда шаванд, мебошад [3].

Мувофиқи моддаи 1348-и КМ ҚТ меросгирии молу мулки ғайриманқул бо ҳуқуқи кишваре, ки дар он ҷойгир шудааст ва молу мулке, ки ба фехристи давлатии ҚТ дохил карда шуда бошад, бо ҳуқуқи ҚТ муайян карда мешавад. Бо ҳамин ҳуқуқ қобилияти шахс оид ба тартиб додан ва бекор кардани васиятнома, инчунин шакли васиятнома муайян карда мешаванд, агар молу мулки мазкур васият карда шавад [3].

Амалан қариб ҳамаи низомҳои ҳуқуқӣ ду тартиби асосии ворисиро мебароранд, якум дар асоси қонун, дуюм дар асоси дар шакли муайяни ифодаёфтаи иродаи меросгузор.

Меросгирӣ дар асоси қонун ҳангоми мавҷуд набудани васиятнома ба миён меояд. Он ҳам бошад бо навбат меросгирии наздикону пайвандони ҳуди меросгузоро дар бар мегирад. Бо назардошти ин

шаҳрвандоне меросхӯр ҳисобида мешаванд, ки баъди марги меросгузор дар ҳаётанд ва ё ин ки ҳангоми зинда будани меросгузор дар батни модар пайдо гардида, баъди марги ӯ зинда ба дунё омада бошанд [75, с. 122]. Мутобиқи қонун «меросхӯрон шахсонеанд, ки ҳешовандони наздики меросгузор мебошанд. Ҳангоми меросгирии қонунӣ фарзандхондшуда ва наслҳои он, аз як тараф ва фарзандхонда ва ҳешовандони ӯ, аз дигар тараф бо ҳешони хунӣ баробар ҳисоб карда мешаванд» [2].

Таърихан ду низоми асосии муайян намудани ҳешовандии хунии меросгузор ва меросгирон – римӣ ва олмонӣ мавҷуд буд. Якумин, чи хеле ки аз номаш маълум аст, аз давраи ҳуқуқи римии классикӣ бармеояд ва ба санаи таваллуд, ки меросгузор ва меросдиҳандаро ҷудо мекунад, асос ёфтааст. Пайдарҳамии дараҷа хатро ташкил медиҳад. Хатҳо метавонанд рост, муттаҳидкунандаи шахсони аз якдигар бароянда (камшаванда – аз меросгузор ба наслҳои он ва ё тулуъкунанда – аз меросгузор то ба бобоён) ва паҳлуӣ, муттаҳидкунандаи шахсони бобои умумӣ дошта. Ин низом, алалхусус, дар ФР ва Фаронса қобили қабул аст. Низоми ақрабии олмонӣ наздикии наҷодиро бо хати ҳешовандие, ки аз саравлодии умумӣ бармеояд, ба инобат мегирад. Мисол, писари набера (абера) ба наҷоди шахсии меросгузор тааллуқ ҳисобида шавад, ҷиян – ба падарӣ, амак – ба бобогӣ. Низоми мазкур дар Олмон ва Швейтсария татбиқ карда мешавад.

Дар ҳуқуқи Фаронса меросгирӣ бо низоми гурӯҳӣ (қаторӣ) муайян карда шудааст. Ба гурӯҳи яқум фарзандони меросгузор ва камшавандаи онҳо, ба гурӯҳи дуҷум – падару модари меросгузор, бародар ва хоҳарони вай ва камшавандаи охирон, ба гурӯҳи сеҷум – тулуъкунандаи меросгузор, ба ғайр аз падару модари меросгузор, ба гурӯҳи чорум – ақраби паҳлуии меросгузор то дараҷаи шашуми ҳешутаборӣ ҳамчунин, ба ғайр аз бародар ва хоҳарони вай ва камшавандагони онҳо. Дар дохили ҳар як гурӯҳ ҳешовандони аз ҳама наздиктари дараҷаи ақраби дурашро бартараф мекунад, вале ҳешовандони яқхелаи дараҷавӣ

меросро байни худ баробар тақсим менамоянд (моддаи 744 КГФ). Инчунин ҳуқуқи пешниҳодро низ ба инобат мегиранд (моддаҳои 751-755 КГФ).

Дар Олмон ва Швейтсария категорияи меросгирон ва бо навбати мавқеи онҳо ба меросгирӣ бо парантелла муқаррар карда мешавад. Парантелла – гурӯҳи хешовандони хунӣ, ки аз авлоди умумӣ оғоз ёфта, то хешовандони камшавандаи вай тул мекашад. Дар ҳуқуқи Олмон меросхӯрон ба навбат – парантелла ба тариқи зерин тақсим мешаванд (№ 1924-1931 Уложенияи савдоии Олмон): парантеллаи якум – наслҳои меросгузор; парантеллаи дуюм – падару модари меросгузор ва наслҳои онҳо; парантеллаи сеюм – бобо ва бибии меросгузор ва ақрабони камшавандаи онҳо; парантеллаи чорум – бобокалон ва модаркалони меросгузор ва ақрабони камшавандаи онҳо; парантеллаи панҷум ва оянда – бобои бобокалон ва момои модаркалони меросгузор ва ақрабони камшавандаи онҳо. Қонун ягон маҳдудият барои ташкил ва шумораи парантеллаҳои оянда намегузарад. Ҳар як парантелла барои меросгирӣ танҳо дар ҳолати мавҷуд набудани парантеллаҳои пешина даъват карда мешаванд.

Тибқи қонунгузори Швейтсария ақрабони меросдиҳанда ба се парантелла ҷудо карда шудаанд. Ба гурӯҳи якум наслҳои шахси вафоткарда ва фарзандон дар ҳиссаи баробар мерос мегиранд. Ба камшавандаи онҳо моликият бо ҳуқуқи пешниҳод мегузарад (м. 457 Кодекси мадания Швейтсария).

Ба андешаи муаллифони воситаи таълимии “Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ” “ҳамсаре, ки ҳангоми зинда будани меросгузор ақди никоҳашон бекор гардида, буд ҳуқуқ ба меросро надорад. Ҳамчунин агар ворисе, ки аз ҷониби суд вориси ношоиста эътироф гардида бошад вай тамоман дар ягон навбат ҳуқуқ ба меросро надорад. Агар ворисони қонунии навбати аввал набошанд ва ё бошанд аз гирифтани он даст кашанд, инчунин агар вориси навбати аввал вориси ношоиста доништа шуда бошад, пас

ворисони навбати дуҷум ба гирифтани мерос даъват карда мешаванд” [109, с. 169].

Ворисони навбати сеҷум бошад мувофиқи м. 1276-и КМ ҚТ инҳо мебошанд: Ҳангоми набудани меросгирони навбатҳои якум ва дуҷум ҳуқуқи меросгирии қонуниро дар навбати сеҷум бо ҳиссаи баробар бародару хоҳарони падару модарӣ (тағо, амак, хола ва амма) меросгузор мегиранд. Духтару писарони амма, хола, тағо ва амаки меросгузор бо ҳуқуқи пешниҳод ба мерос ҳуқуқ доранд. Меросхӯрони қонунӣ дар се навбати дар боло номбурда дар чунин ҳолатҳо ҳуқуқ ба мерос пайдо мекунанд, агар: а) меросгузор васиятнома нагузошта аз олам гузарад; б) қисме аз молу мулки меросгузор васият нокарда монда бошад; в) шахсони ҳуқуқ ба ҳиссаи ҳатмии меросдошта мавҷуд бошанд; г) васиятномаи гузоштаи меросгузор бо сабаби ба талаботҳои қонун ҷавобгӯ набуданаш безътибор доништа шуда бошад [37, с. 119].

Таҳти мафҳуми меросгирӣ бо васиятнома гузаштани ҳуқуқ ва уҳдадорихои молумулкӣ, инчунин баъзе ҳуқуқ ва уҳдадорихои ғайримолумулкии меросдиҳанда ба шахсони дигар мувофиқи дастурҳои васиятии шахси вафоткарда фаҳмида мешавад.

Тақдири муносибатҳои маданӣ, ки дар он шахси вафоткарда қарор дошт, мувофиқи меъёрҳои ҳуқуқи меросӣ, ки тартиби гузаштани ҳуқуқ ва уҳдадорихоро аз меросдиҳанда ба меросгиранда муайян мекунад, ба танзим дароварда мешавад. Муносибатҳои меросгирӣ бо васиятнома танҳо дар ҳолати мавҷудияти фактҳои юридикӣ зерин метавонад ҷой дошта бошад: 1) вафоти меросдиҳанда (кушодани мерос); 2) мавҷудияти васиятномаи ба таври дахлдор тартибдодашуда; 3) мавҷудияти иродаи меросгир барои қабули моликият [109, с. 171].

Ҳамчун як аҳди расмӣ васиятнома бояд дар шакли бо қонун муқарраркардашуда, яъне дар шакли хаттӣ бо нишон додани вақт ва ҷойи тартиб дода шудани он таҳия карда шавад. Риоя накардани шакли хаттӣ боиси безътибории он мегардад (қ. 1 м. 1262 КМ ҚТ).

Дигар унсури васиятнома ҳамчун аҳд ин иродаи васиятгар, ки дар мазмуни он зоҳир меёбад, ба шумор меравад. Ҳамин тавр, мувофиқи қ.5 м. 1260 ҚМ ҚТ озодии васиятнома эълон карда шудааст.

Дар асоси принсипи озодии васиятнома, шахси воқеӣ метавонад тамоми молу мулки худ (аз ҷумла молу мулке, ки дар оянда ба даст меорад) ё қисме аз онро ба як ё якчанд шахси воқеӣ, новобаста аз дохил будан ё набудани онҳо дар гурӯҳи меросгирони қонунӣ, инчунин ба шахсони ҳуқуқӣ ва давлат васият кунад, ҳиссаи онҳоро дар мерос мувофиқи хоҳиши худ муайян намояд ва мувофиқи шартҳои муқарраршуда дастурҳои дигарро дар васиятнома пешбинӣ созад. Шумораи васиятномаҳо бо ягон маҳдудият муайян карда намешавад. Шаҳрванд ҳақ дорад тамоми амволи худ ё қисме аз онро ба як ё чанд шахс, ки метавонанд ба гурӯҳи ворисони қонунӣ дохил бошанд ё набошанд, ҳамчунин ба шахсони ҳуқуқӣ ва давлат васият намояд.

Васиятгузор ҳуқуқ дорад бидуни шарҳ додани сабабҳо як ё якчанд вориси қонуниро ё ҳамаи онҳоро аз мерос маҳрум кунад, инчунин метавонад васиятномаи таҳиякардаи худро дар ҳар лаҳзаи дилхоҳ пас аз таҳияи он бекор созад ё тағйир диҳад ва дар ин ҳолат ӯ уҳдадор нест, ки сабабҳои бекор кардан ё тағйир додани васиятномаро баён кунад.

Васиятнома дар ду нусха тартиб дода мешавад, ки ҳар дуи онҳо қувваи якхелаи юридикӣ доранд ва яке аз онҳо дар васиятгар, дигараш бошад дар ниғаҳдории нотариус мемонад (моддаи 47 Қонуни ҚТ «Дар бораи нотариати давлатӣ») [9].

Дар идораҳои нотариалӣ васиятнома ба феҳристи амалиётҳои нотариалӣ дохил карда мешавад ва нусхаи якум дар қорҳои идораи нотариалӣ барои ниғаҳдории доимӣ мемонад. Дигар мақомотҳое, ки ҳуқуқи тасдиқ намудани васиятномаро доранд, одатан нусхаи васиятномаро ба идораи нотариалии ҷойи истиқомати доимии васиятгар барои ниғаҳдории доимӣ равон мекунанд. Нусхаи дуюм ба васиятгар ва ё бо хоҳиши вай ба шахсони нишондодаи он равон карда мешаванд.

Васиятнома аз лаҳзаи вафоти васиятгар ва ё аз рӯзи ба қувваи қонунӣ даромадани қарори суд оид ба вафоткарда эълон намудани ӯ мавриди амал қарор мегирад. Ҳуқуқ ба тартиб додани васиятнома ин яке аз зуҳуроти соҳибҳуқуқии маданияи умумии шахс, унсури мақоми ҳуқуқии он ва ҳуқуқи субъективии шахс мебошад. Дар бораи ҳуқуқи васият кардани моликият дар м. 19 КМ ҚТ, ки муайянкунандаи мазмуни қобилияти ҳуқуқдорӣ шаҳрванд аст, гуфта шудааст.

Ҳар як шахс бо соҳиб шудан ба қобилияти пурраи амалкунӣ қобилияти васияткуниро низ ба даст меорад. Яъне, васиятномаро метавонад танҳо шаҳрванди дорои қобилияти пурраи амалкунидошта, тартиб диҳад, ки бо вазъи саломатӣ ва синну сол моҳияти ҳаракатҳои худро дарк мекунад ва дар асоси он имконият дорад мустақилона ҳаракатҳои ҳуқуқиро ба амал барорад – ҳуқуқхоро ба даст орад, уҳдадорихоро иҷро намояд, барои ҳаракатҳои худ ҷавобгар бошад.

Чунин хулосабарорӣ намудан имконпазир аст, ки ҳангоми танзими муносибатҳои меросӣ, ки дорои унсури хориҷӣ мебошанд, қоидаи асосии коллизии он кишварро нишон медиҳад, ки меросгузор дар он ҷо охири ҷойи истиқомати доимии худро доштааст. Маҳз ҳуқуқи ҳамин давлат барои ҳалли чунин масъалаҳо татбиқ мегардад. Ба ҳайси пайвандҳои иловагии коллизии “ҳуқуқи кишвари шаҳрвандии меросгузор”, “ҳуқуқи кишвари ҷойгиршавии молу мулк”, “ҳуқуқи маҳалли тартиб додани васиятнома” мавриди амал қарор дода мешаванд.

2.3. Амали меъёрҳои коллизии дар танзими муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ

Танзими муносибатҳои шартномавӣ яке аз масъалаҳои асосӣ ва муҳими ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба ҳисоб меравад.

Танзими муносибатҳои шартномавӣ яке аз масъалаҳои марказии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба шумор меравад. Ҳузури омили байналмилалӣ дар робитаҳои шартномавӣ имкон медиҳад, ки як шартномаи ягона ба якчанд низоми ҳуқуқӣ пайваст бошад, аз қабилӣ: ҳуқуқи давлати иқомати (қароргоҳи) ҷониби аввал; ҳуқуқи давлати иқомати (қароргоҳи) ҷониби дуюм; ҳуқуқи кишваре, ки дар он мавзӯи (объекти) шартнома ҷойгир шудааст; ҳуқуқи кишваре, ки дар ҳудудаш аҳд баста шудааст. Аз ин хотир, дар чунин муносибатҳо ба миён омадани зарурати муайян ё муқаррар намудани ҳуқуқи татбиқшаванда ногузир мебошад.

Қайд кардан зарур аст, ки танзими ҳуқуқии муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ хусусиятҳои хоси худро дорад. Яқум, ин ки дар муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ дар фарқият муносибатҳои шартномавии маданӣ масъалаи татбиқи амали меъёрҳои коллизсионӣ ба вуҷуд меояд. Дувум, ин ки баҳсҳо аз рӯи чунин шартномаҳо аксар вақт аз ҷониби арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ баррасӣ карда мешаванд. Савум, ин ки муносибатҳои мазкур бештар бо интиқоли мол, кор ё хизматрасонӣ аз кишвар ба кишвари дигар алоқаманд мебошанд. Чорум, нисбат ба муносибатҳои мазкур дар баробари ҳуқуқи моддии кишвари муайян, ки бо меъёрҳои коллизсионӣ муайян шудааст, инчунин амали бевоситаи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ имконпазир аст.

Масоили бозътибории шартнома ва умуман басташуда эътироф кардан ё накардани он, ҳаҷм ва ҳудуди ҷавобгарӣ тибқи шартнома ва монанди инҳо аз ҷумлаи масъалаҳои мебошанд, ки дар ҳар кишвар ба таври гуногун ҳал карда мешаванд.

Нишон додани ҳуқуқи татбиқшаванда дар шартнома, ё ба он ҳавола намудани меъёрҳои коллизсионӣ бояд ҳамчун ҳавола ба ҳуқуқи моддии кишвари дахлдор, ки он аз қонунгузори маданӣ, дигар қонунҳо ва

санадҳои қонунгузори танзимкунандаи муносибатҳои маданий-ҳуқуқӣ иборат мебошад, фаҳмида шавад (мазмун қ. 1-и м. 1309-и КМ ҚТ).

Масъалаи таъсири меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими шартномаҳои дорои унсури хориҷӣ дар як қатор санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ба ягонагардонии чунин меъёрҳо бахшида шудаанд, инъикос ёфтааст: Аз ҷумла, Конвенсия оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартномаҳои хариду фурӯши байналмилалии молҳо аз 22 декабри соли 1986 [167], Конвенсияи байниамрикоӣ оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартномаҳои байналмилалӣ аз соли 1994 ва ҳамчунин Конвенсияи Рим оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба уҳдадорихои шартномавӣ аз соли 1980 [170] ва ғ.

Дар баробари санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ масъалаи мазкур бо қонунгузори миллии кишварҳои алоҳида, аз ҷумла ҚТ низ фаро гирифта шудааст. Аз ҷумла, моддаҳои 1333-1339-и КМ ҚТ, ки ба уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бахшида шудаанд, тартиби амали меъёрҳои коллизсиониро дар танзими чунин муносибатҳо муқаррар менамоянд.

Дар қонунгузори мадании ҚТ (м. 1333-и КМ ҚТ) дар танзими муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ “қонуни мухторияти ирода” ҳамчун меъёри асосии коллизсионӣ амал менамояд. Дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки қонуни мухторияти ирода (*lex voluntatis*)-ро дар худ мустақкам намудаанд, оид ба санади интихоби ҳуқуқи татбиқшаванда чун «интихоб» ва гоҳҳо «нишондод» зикр карда мешавад. Қонунгузори аксари кишварҳои ҷаҳон низ истилоҳи дар шартномаҳои байналмилалӣ овардашударо дастгирӣ намуда, ба ҳуди созиши тарафҳо ном намегузоранд ва амали шахсони онро зикр менамоянд: «ҳуқуқе, ки ба он тарафҳо тобеъ гардониданд» (Куба, Эрон, Юнон), «ҳуқуқ тибқи ирода ва нияти тарафҳо» (Кореяи Ҷанубӣ, Тайланд) ва ғ. Ба истилоҳи «созишнома» қонунгузори ИМА, Италия, кишварҳои ИДМ, аз ҷумла, ҚТ ва ғ. таъяс менамоянд. Дар ҳар сурат, новобаста аз он ки категорияи мазкур чи гуна ном бурда мешавад, онро

хамчун созиши тарафҳо дар мавриди ҳуқуқи татбиқшаванда доништан мумкин аст [145, с. 154].

Созиш оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда мумкин аст бо мувофиқаи тарафҳо ҳамчун яке аз шартҳо дар шартнома ҷой дода шавад, вале ҷой додани муқаррарот дар бораи ҳуқуқи татбиқшаванда дар шартнома ҳатмӣ намебошад. Зеро дар мавриди набудани созиши тарафҳо ҷиҳати муқаррар намудани ҳуқуқи татбиқшаванда шартнома басташуда буда, боэътибор ҳисобида мешавад ва ба чунин созиш ҳатто пас аз бастанӣ шартнома низ омадан мумкин аст (қ. 5 -и м. 1333-и КМ ҚТ).

Бояд қайд кард, ки қонуни мухторияти ирода ҳамчун яке аз принципҳои асосӣ ҳам дар соҳаи муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ (аз рӯи хусусияташон милли) ва ҳам дар соҳаи муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, аз ҷумла муносибатҳои шартномавӣ, ки бо унсури хориҷӣ таркиб ёфтаанд, истифода бурда мешавад.

Бори нахуст дар таърихи ҳуқуқи байналмилалӣ имконияти мустақилона интиҳоб кардани қонуни татбиқшаванда ба уҳдадорҳои шартномавӣ дар санади универсалии ягонасоз (унификатсионӣ) – Конвенсияи Гаага оид ба қонуни татбиқшаванда ба шартномаи хариду фурӯши байналмилалии молҳо аз соли 1955 мустаҳкам гардид. Конвенсияи Гаага аз соли 1986 низ дар моддаи 7-и худ қонуни мухторияти иродаи тарафҳоро дарҷ намуда, ҳеҷ гуна «робитаи бохирадона»-ро байни ҳуқуқи интиҳобшуда ва шартнома талаб наменамояд.

Маънои асосӣ ва моҳияти моддаи 7-уми Конвенсияи мазкур ба эътирофи умумии қонуни мухторияти ирода ва таъмини озодии номаҳдуди интиҳоби қонуни татбиқшаванда барои иштирокчиёни шартнома така мекунад. Конвенсияи Гаага аз 14 марти соли 1978 оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартномаҳо бо миёнарав ва оид ба намояндагӣ (шартномаҳои агентӣ) принципи мухторияти иродаи тарафҳоро мустаҳкам кардааст. Конвенсияҳои минтақавӣ оид ба

масоили ҳуқуқи татбиқшаванда низ озодии интихоби ҳуқуқро мустаҳкам кардаанд, масалан Конвенсияи Рим аз соли 1980.

Принсипи мазкур дар Конвенсияҳои ИДМ низ ҷой гирифтааст. Чунончи, қисман дар м. 41-и Конвенсияи Минск аз соли 1993 имконияти интихоби ҳуқуқ аз ҷониби тарафҳо пешбинӣ карда шудааст. Ба ин монанд, дар м. 44-и Конвенсияи Кишинёв аз соли 2002 ва ҳамчунин м. 11-и Созишнома оид ба тартиби ҳалли баҳсҳо марбут ба амалигардони фаъолияти хочагидорӣ аз 20 март соли 1992 [173] қоидаҳои дахлдор вобаста ба масъалаи мазкур ҷой дорад.

Таҳлилу омӯзиши таҷрибаи амалӣ доир ба самти мазкурро дар парвандаи №1-188/2025, ки бо ҳалномаи Суди иқтисодии шаҳри Душанбе баррасӣ ва ҳал гардидааст, мушоҳида кардан мумкин аст [178]. Дар асоси далелҳои ба сифати асос пешниҳодгардидаи парванда даъвогар ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин дар шахсияти намояндаи ваколатдор Р.С.Р., бо ариза ба суди иқтисодии шаҳри Душанбе муроҷиат намуда, аризаашро чунин асоснок намудааст, ки ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин соли 2000 дар Ҷумҳурии мардумии Чин ташкил ёфта, фаъолияти асосиаш истеҳсоли воситаҳои техникӣ ҳисобкунакҳо ба ҳисоб меравад. Баъди соли 2011 ширкати номбурда фаъолиятро дар ҳудуди ҚТ ба роҳ монда, зери тамғаи молии “Хуабанг” ҳисобкунакҳои электрикиро ба роҳ монда буд. Дар ин миён, намояндаи патентии ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин Ш.П.Х., ба ҳисоб мерафт. Ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин тавассути намояндаи худ соли 2011 ба Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҚТ муроҷиат намуда, дар хусуси ба қайд гирифта шудани тамғаи молии “Хуабанг” ариза пешниҳод намуда будааст. Дар ин замина, дар асоси фармоишҳо ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин ҳисобкунакҳои барқии якфазагӣ ва сефазагии намуди

DDS228 HUABANG 220 В 1000 А, DTS (X) 866 таъмин менамуд. Аз соли 2025 сар карда, ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин ба ҚТ ягон намуди молу маҳсулот ворид наменамодааст. Аммо, дар ин миён Ш.П.Х., воридот ва фурӯши ҳисобкунакҳои барқии пастсифати ширкатҳои бегоноро зери тамғаи “Хуабанг” ба тариқи ғайриқонунӣ ба роҳ мондааст. Чунин амали ғайриқонунии Ш.П.Х., ба эътибори кории ширкат зарар расонида, ҳамзамон ба ҚТ низ зарари беандоза дорад.

Дар навбати дигар суд воқеан муайян кардааст, ки дар соли 2023 дар асоси аризаи шаҳрванди ҚТ Ш.П.Х., тамғаи молии “Хуабанг” истехсоли ҳисобкунакҳои электрикӣ, ки аз ҷониби ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин истехсоли он ба роҳ монда шудааст, ба фехристи тамғаи молӣ ворид карда шуда, шаҳодатномаи тамғаи молӣ дода шудааст. Ҳолати мазкур бараъло ғайриқонунӣ буда, асоси ҳуқуқӣ ва воқеӣ надорад. Суд дар навбати дигар ба Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҚТ муроҷиат намуда, муайян намуд, ки воқеан аз ҷониби муассисаи мазкур ба Ш.П.Х., шаҳодатнома ба тамғаи молӣ №ТJ 15546 аз 12 июни соли 2023 дода шудааст. Баъдан ҷавобгар Ш.П.Х., ба муассисаи болозикр муроҷиат намуда, ҳуқуқ ба тамғаи молиро ба ҷавобгар С.С.М., вогузор намуда, минбаъд аз ҷониби Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҚТ қарор дар бораи бақайдгирии шартномаи вогузори ҳуқуқ ба тамғаи молӣ аз Ш.П.Х., ба С.С.М., ба қайд гирифта шуда, ба С.С.М., шаҳодатнома ба тамғаи молӣ № ТJ 15546 (а) аз санаи аз 12 июни соли 2023 дода шудааст.

Ҳамчунин, ба ҳолати мазкур розӣ нашуда, ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин ба унвонии Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҚТ муроҷиат намуда будааст, аммо он пурра

ҷонибдорӣ нагардида, талаби мазкурро муассисаи болозикр ба салоҳияти суд вогузор намудааст.

Бо дарназардошти асосҳои мазкур ва тибқи талаботи муқаррарнамудаи қонунгузори ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин аз суд хоҳиш намудааст, ки шаҳодатнома ба тамғаи молӣ №ТJ 15546 аз 12 июни соли 2023, ки аз ҷониби Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҚТ ба шахрванди ҚТ Ш.П.Х., дода шудааст, безътибор доништа шуда, қарор дар бораи бақайдгирии шартномаи вогузори ҳуқуқ ба тамғаи молӣ ба Ш.П.Х. ва С.С.М., ки аз ҷониби муассисаи мазкур қабул карда шудааст, бинобар беасос ва ғайриқонунӣ буданаш бекор карда шуда, шаҳодатнома ба тамғаи молӣ №ТJ 15546 аз 12 июни соли 2023, ки аз ҷониби муассисаи давлатии Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҚТ ба ному насаби С.С.М., дода шудааст, безътибор доништа шуда, истехсол, ба фурӯш баровардан ва насби ҳисобкунакҳои барқии зери тамғаи молии “Хуабанг” дар ҳудуди ҚТ аз ҷониби Ш.П.Х. ва шахсони сеюм манъ карда шавад.

Бо асосҳои пешниҳодгардида намояндаи ваколатдори ширкати мазкур Р.С.Р. пурра розӣ ва онро асоснок шуморидааст, аммо ҷавобгар С.С.М. ва намояндаҳои ваколатдори Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҚТ Ҳ.З.Р. ва Б.А.Т., дар муурофияи судӣ аризаи даъвогиро эътироф накардаанд.

Дар заминаи ҳамин асосҳо суд маводҳои парвандаро омӯхта, дигар талаботҳои муурофиявиро гузаронид. Мувофиқи талаботи қ. 1 м. 4 Кодекси муурофиявии иқтисодии ҚТ оид ба ҳуқуқи мууроҷиати шахси манфиатдор ба суди иқтисодӣ барои ҳимояи ҳуқуқи вайронкардашуда, ё мавриди баҳс қарорёфта ва манфиатҳои қонунии худ, ҳамчунин

мувофиқи талаботи қ. 1 м. 70 Кодекси мазкур бо эътиқоди ботинӣ баҳо додани далелҳо аз ҷониби суди иқтисодӣ ба асос гирифта шуд.

Инчунин, талаботи қисмҳои 1 ва 2 моддаи 4 Қонуни ҚТ “Дар бораи тамғаҳои молӣ ва тамғаҳои хизматрасонӣ” дар самти ҳифзи ҳуқуқ ба тамғаи молӣ бо қонун, муқарароти моддаи 12 КМ ҚТ оид ба безътибор эътироф намудани санадҳо аз ҷониби суд ва талаботи бандҳои 2 ва 4 қисми 2 моддаи 22 Кодекси расмиёти маъмурии ҚТ доир ба безътибор доништани санади ҳуқуқии маъмури ҳамаҷун асос аз ҷониби суд истифода гардиданд.

Бо дарназардошти баасосгирии талаботи м. 6 Қонуни ҚТ “Дар бораи тамғаҳои молӣ ва тамғаҳои хизматрасонӣ”, ки ба соҳибҳуқуқ ҳуқуқ доир ба истифодаи тамғаи молӣ ва истифодабарии онро медиҳад ва дар навбати дигар соҳибҳуқуқ метавонад истифодабарии онро аз ҷониби шахсони дигар манъ намояд, суд асосҳои пешниҳодшударо баррасӣ ва ҳал намуд. Суд муайян намуд, ки талаботҳои қонунгузори болозикр гувоҳӣ аз он медиҳад, ки ҳеҷ гуна шахс (воқеӣ ва ӯ ҳуқуқӣ) ҳақ надорад, ки тамғаи моли дигар шахсро ки қонун ҳифз намудааст, бе розигӣ ва бе иҷозати ӯ истифода барад ва ӯ соҳибӣ намояд.

Инчунин, шаҳодатномаи бақайдгирии тамғаҳои молӣ эътибори ҳуқуқӣ дошта, ҳеҷ як фард ҳуқуқ надорад, ки то ба итмом расонидани муҳлати бақайдгирӣ ва ӯ қатъ гаштани фаъолияти он тамғаҳои молиро аз они худ намоянд. Аммо, муҳлати истифодабарии тамғаи молӣ ба охир нарасида, инчунин фаъолиятҳо қатъ нагардида, ҷавобгар Ш.П.Х., шаҳодатнома ба тамғаи молӣ №ТJ 15546 (а) аз 12 июни соли 2023 ба номи худ ба қайд гирифтааст, ки ҳуқуқу манфиатҳои даъвогар ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин оид ба тартиби истифодабарии тамғаҳои молӣ ва муҳлати онро вайрон намудааст, ки ин амали ҷавобгар ва Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҚТ хилофи қонунгузори мазкур ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ

мебошад. Зеро, ҷавобгар Ш.П.Ҳ., бе огоҳӣ ва бе иштироки даъвогар тамғаи молии даъвогар – ширкати “Хуабанг электрик технолоҷи”-и Ҷумҳурии мардумии Чинро ба номи худ хуччатгузорӣ намудааст.

Бархилофи талаботи меъёри қонун Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҶТ шаҳодатномаи ба тамғаи молӣ № ТҶ 15546 (а)-ро ба ҷавобгар Ш.П.Ҳ., додааст. Бо ин рақам ва ин санад ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин ба қайд гирифта шудааст, аммо такроран аз тарафи Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҶТ хилофи қонунҳои соҳавӣ шаҳодатнома ба тамғаи молӣ № ТҶ 15546 (а)-ро ба ҷавобгар Ш.П.Ҳ. дода шудааст.

Ҳамзамон, илова бар он ҷавобгар Ш.П.Ҳ., шаҳодатномаи ба тамғаи молӣ № ТҶ 15546 (а) аз санаи 12 июни соли 2023-ро ки бо номи худ ба қайд гирифта буд, такроран хилофи қонунҳои соҳавӣ ба номи ҷавобгари дигар С.С.М. ба қайд гирифтааст.

Бинобар ҳолатҳои болозикр суд ба хулоса омадааст, ки ҷавобгарон Ш.П.Ҳ. ва С.С.М., ҳуқуку манфиатҳои даъвогар ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин оид ба тартиби истифодабарии тамғаҳои молиро вайрон намудааст ва бо ин асос лозим шуморидааст, ки аризаи даъвогии ширкати “Хуабанг электрик технолоҷӣ”-и Ҷумҳурии мардумии Чин дар шахсияти намояндаи ваколатдор Р.С.Р., бо ҷавобгари Ш.П.Ҳ. ва С.С.М., ва шахси сеюм Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҶТ дар бораи бегуноҳӣ донишмандони шаҳодатномаи тамғаи молӣ, қарор дар бораи бақайдгирии шартномаи вогузори ҳуқуқ ба тамғаи молӣ ва манъ намудани бафурӯшбарории маҳсулот зери тамғаи молии “Хуабанг” қонунӣ намуда, шаҳодатнома ба тамғаи молӣ № ТҶ 15546, ки аз ҷониби Муассисаи давлатии “Маркази миллии патенту иттилоот”-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои ҶТ ба

шаҳрванди ҚТ С.С.М., дода шудааст, безътибор дониста, истехсол, ба фурӯш баровардан ва насби ҳисобкунакҳои барқии зери тамғаи молии “Хуабанг”-ро манъ намояд. Бо чунин мазмун парвандаи мазкур дар асоси ҳалнома ҷамъбаст гардид [178].

Қонунгузориҳои муосири ИДМ ва кишварҳои хориҷӣ мухторияти иродаро ҳамчун қонуни асосии ҳалли масоили коллизсионӣ дар соҳаи уҳдадорихои шартномавӣ мустаҳкам намудаанд. Чунончи, қонуни мухторияти ирода дар Кодекси маданияи Арманистон (м. 1124), Кодекси маданияи Қирғизистон (м. 1198), Кодекси маданияи Белоруссия (м. 1124) мустаҳкам гардидааст. Қонунгузориҳои ҚТ ва ФР низ мухторияти иродаи тарафҳоро ҳамчун принсипи асосии муқаррарномаҳои ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартнома эътироф намудаанд. Моддаи 1333-и КМ ҚТ ва м. 1210-и КГ ФР ба тарафҳои шартнома озодии пурраи интихоби ҳуқуқи татбиқшавандаро медиҳад. Дар ин маврид талабот оид ба зарурати робитаи шартнома бо ҳуқуқи интихобгардида вучуд надорад.

Табиати хусусӣ-ҳуқуқии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, пеш аз ҳама, дар эътирофномаҳои мухторияти иродаи тарафҳо ҳамчун яке аз асосҳои пешбарандаи ин соҳаи ҳуқуқ зоҳир мегардад. Амалигардонии мухторияти ирода дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ як қатор масоили амалиро ба вучуд меоварад. Муҳимтаринашон ин сарҳади озодии интихоби ҳуқуқ аз ҷониби тарафҳои шартнома мебошад. Доктринаи Олмон дар коркарди масъалаи мазкур сахми бузург гузоштааст. Таҷрибаи судӣ ва доктринаи Англия низ кӯшишҳои асоснок баҳри ҳал намудани масъалаи мазкур намудаанд. Аз соли 1786 инҷониб эътироф карда мешавад, ки дар лаҳзаи бастании шартнома тарафҳо метавонанд ҳуқуқеро, ки бо он шартнома бояд танзим карда шавад, интихоб намоянд.

Аммо қайд кардан зарур аст, ки интихоби ҳуқуқ ҳамон замон ҳақиқӣ мегардад, ки агар дар байни ҳуқуқи интихобшуда ва шартнома робитаи бохирадона ва ҳақиқӣ вучуд дошта бошад. Доктринаи мазкур ҳамчун кӯшиши объективӣ маънидод карда мешавад. Чунончи, байни шартнома

ва ҳуқуқи интихобшуда робитаи объективӣ вучуд дошта бошад, ки ин, пеш аз ҳама, бо мақсади пешгирӣ намудан аз интихоби низоми ҳуқуқие, ки ҳеҷ гуна робита бо шартнома надошта бошад ва танҳо хоҳиши аз қонун қанор гирифтани бошад, нигаронида шудааст.

Ин меъёр дар қонунгузориҳои якҷанд кишвар мавриди эътибор қарор гирифтааст. Тибқи параграфи 1 моддаи 15-и Қонуни Швейтсария ва параграфи 4 моддаи 4-и Қонуни Украина муқаррар шудааст, ки қонуни татбиқшаванда дар асоси нишондодҳои дахлдори қонун истифода намегардад, агар муносибати ҳуқуқӣ бо он қонун робитаи ночиз дошта бошад, вале бо қонуни дигар робитаи бештар зич дошта бошад. Назарияи робитаи зич дар ҳолатҳои татбиқ мешавад, ки интихоби қонуни татбиқшаванда сурат нагирифта бошад.

Дар таҷрибаи кишварҳои англо-американӣ дар мавриде ки агар иродаи тарафҳо ифода наёфта бошад ва ё ба таври кофӣ яқинан ифода наёфта бошад, баррасии масъалаи «иродаи фарзии тарафҳо» чой дорад, ки тибқи он мумкин аст ҳуқуқи татбиқшаванда муайян карда шавад.

Аммо, қонунгузориҳои ҚТ иродаи фарзии тарафҳоро иҷозат намедихад. Иштиёри тарафҳо дар бораи интихоби қонуни татбиқшаванда бояд ё ба таври ошкор ва бевосита ифода ёфта бошад, ё аз муҳтавои шартнома ва тамоми вазъияти парванда дар маҷмӯъ ба таври шубҳанок барояд. Ҳамин талабот дар Қонуни Федеративии Швейтсария «Дар бораи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ» аз соли 1987 низ сабт гардидааст: «Интихоби ҳуқуқ бояд муайян бошад ва ё аз шартнома ё ҳолати қор барояд» (б. 2 м. 116).

Масъалаи шакли интихоби ҳуқуқи татбиқшаванда низ дар таҷриба яке аз ҷабҳаҳои амалигардонии мухторияти иродаи тарафҳои шартнома мебошад. Қонунгузориҳои ҚТ вобаста ба масъалаи мазкур тартиби махсус дорад. Дар қ. 2-и м. 1333-и КМ ҚТ шакли созиши тарафҳо оид ба интихоби ҳуқуқ чунин мустаҳкам гардидааст: «Созишномаи тарафҳо оид ба интихоби ҳуқуқи татбиқшаванда бояд пурра баён шуда бошад, ё аз

шартҳои шартнома ва ҳолатҳои кории дар маҷмуъ баррасишаванда мустақиман барояд” [3].

Банди 4-и м. 1333-и КМ ҚТ амали қонуни мухторияти иродаи тарафҳоро дар вақт муайян менамояд. Сархати охирини он чунин пешбинӣ мекунад: “Тарафҳо метавонанд дар вақти дилхоҳ оид ба тағйир додани ҳуқуқи бо шартнома татбиқшаванда ба созиш оянд”.

Конвенсияи Гаага аз соли 1955 озодии пурраи интихоби ҳуқуқро мустаҳкам намудааст. Дар ин маврид ҳуқуқи интихоби тарафҳо бо ҳеҷ гуна доирае маҳдуд карда намешавад. Талаботи ягона ҳамин аст, ки иродаи тарафҳо дар шакли равшан ва аниқ ифода карда шавад, ё ин ки аз мазмуни шартнома дар шакле, ки шубҳаро ба миён наоварад, муқаррар карда шавад. Пар. 1 м. 2-и Конвенсия тобеияти аҳдро ба ҳуқуқи дохилидавлатӣ, ки тарафҳо интихоб намудаанд, мустаҳкам намудааст.

Конвенсияи Гаага аз соли 1986 чунин муқаррар мекунад: «Созишномаи тарафҳо оид ба чунин интихоб бояд ба таври возеҳ изҳор карда шавад, ё ин ки аз шартҳои шартнома ва рафтори тарафҳо дар маҷмуъ барояд». Ҳамин тавр, аз мазмуни м. 7-и Конвенсияи мазкур чунин бармеояд, ки қонуни мухторияти иродаи тарафҳо ва пешниҳод намудани озодии номаҳдуди интихоб ба иштирокчиёни шартнома пурра эътироф карда мешавад.

Қоидаҳои Конвенсияи Римӣ низ ба масъалаи мазкур диққати махсус зоҳир кардаанд. Моддаи 3-и Конвенсия се тарзи муайяннамоии ҳуқуқи татбиқшавандаро ҷудо менамояд:

1. Чунин интихоб бояд ба таври аниқ ифода карда шавад;
2. Он метавонад аз шартҳои шартнома барояд;
3. Он метавонад аз ҳолати кори мушаххас барояд.

Меъёри м. 3-и Конвенсия интихоби бевосита ва ҳамчунин интихоби дарназардошташудаи ҳуқуқро пешбинӣ менамояд, ки бешубҳа имконияти иштирокчиёни шартномаро оид ба амалигардонии ҳуқуқ ба озодии интихоби тартиботи ҳуқуқии салоҳиятнок васеъ мегардонад.

Пар. 2-и м. 3-и Конвенсия ҳуқуқи тарафҳоро ба интихоби ҳуқуқ ҳам хангоми бастани шартнома ва ҳам иваз намудани интихоби қаблан анҷомдода эътироф менамояд, аммо дар ин маврид интихоби минбаъдаи ҳуқуқ набояд боэътибории аҳд ва ҳуқуқи ашхоси сеюмро вайрон намояд. Хуллас, амалигардонии мухторияти иродаи тарафҳо дар таҷриба як қатор масоили хусусияти амалидоштаро ба миён меоварад, ба мисоли шакли интихоби ҳуқуқ, имконияти тағйир додани ҳуқуқи қаблан интихобгардида ва имконияти ба шартнома татбиқ кардани низомҳои гуногуни ҳуқуқӣ.

Истифодаи тарзи бавоситаи интихоби ҳуқуқ имконияти татбиқи мухторияти иродаро васеъ менамояд ва дар баробари ин масоили иловагиро ба пеш меоварад, ки аз ҳама муҳимтаринашон муайяннамоии мақсади тарафҳо мебошад. Омилҳои нишондиҳанда ба интихоби ҳуқуқ инҳо шуда метавонанд: ҳолати қор, шартҳои шартнома, ҷойи баррасии баҳс (дар маҷмӯъ бо дигар омилҳо), забони шартнома, истилоҳҳои истифодагардида ва як қатор меъёрҳои дигар. Қонунгузориҳои ҳам ҚТ ва ҳам ФР ҳар дуи ин тарзҳоро истифода мебаранд. Қонунгузориҳои ҚТ бошад оид ба масъалаи мазкур талаботи ҷиддитар дорад, ки он шартҳои шартнома ва ҳолати қорро дар маҷмӯъ пешбинӣ менамояд.

Дар баробари ин қонуне, ки аз ҷониби тарафҳо интихоб карда шудааст, татбиқ карда намешавад, агар татбиқи он ба «урфу одати ҷамъиятӣ», «ахлоқ», «хислати нек», «тартиботи оммавӣ», «асосҳои тартиботи ҳуқуқӣ» ва ғ. муҳолифат намояд, ё ба таври дигар тавзеҳот оид ба тартиботи оммавӣ ҳамчун маҳдудкунандаи объективии мухторияти ирода ва интихоби ҳуқуқи татбиқшаванда аз ҷониби тарафҳо мебошад. Ба ғайр аз ин соҳаи амали мухторияти иродаро меъёрҳои императивии ҳуқуқи миллӣ маҳдуд менамоянд. Хусусан, дар КМ ҚТ муқаррар карда шудааст, ки шакли аҳд ба қонуни ҷойи ба имзо расидани он тобеъ мебошад.

Нисбат ба ашёи ғайриманқул, инчунин воситаҳои нақлиёт ва дигар амволе, ки дар феҳристи давлатии ҚТ сабт шудаанд, қонунгузориҳои ҚТ

татбиқ мегардад. Аз ин лиҳоз, дар чунин мавридҳо гарчанде тарафҳои шартнома ба ҳайси ҳуқуқи татбиқшаванда ҳуқуқи хориҷиро интиҳоб карда бошанд ҳам, бояд ба ҳуқуқи ҚТ итоат намоянд, зеро меъёри мазкур хусусияти императивӣ дорад ва дар ин қисмат интиҳоби қонуни дахлдор ҳамчун маҳдудияти мухторияти ирода баҳогузори карда мешавад.

Агар тарафҳои шартнома мустақилона ҳуқуқи татбиқшавандаро интиҳоб накарда бошанд, он дар асоси меъёрҳои коллизии дар қонунгузори мустаҳкамгардида муқаррар карда мешавад. Хусусан, қ. 1-и м. 1334-и КМ ҚТ ҳуқуқи татбиқшавандаро барои як қатор шартномаҳо дар мавриди мавҷуд набудани интиҳоби ҳуқуқ аз ҷониби тарафҳо пешбинӣ намудааст, чунинчун, дар шартномаи хариду фурӯш – ҳуқуқи кишвари фурӯшанда; дар шартномаи ҳадя – ҳуқуқи кишвари ҳадякунанда; дар шартномаи иҷора – ҳуқуқи кишвари иҷорадеҳ ва ғ.

Аммо дар меъёри моддаи мазкур на ҳама шартномаҳо номбар гардидаанд ва мувофиқан нисбати дигар шартнома татбиқ намудани он ғайриимкон аст. Аз ин ҷо, агар ҳуқуқи татбиқшаванда муқаррар карда нашавад, танзими минбаъдаи муносибатҳои шартномавӣ низ номумкин мегардад. Барои ҳалли мушкилоти мазкур дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ принципи робитаи нисбатан зич ташаккул ёфтааст ва қонунгузори миллӣ низ онро дар худ мустаҳкам намудааст. Ҳамин тариқ, мувофиқи мазмуни қ. 2-и м. 1306-и КМ ҚТ “ҳангоми ғайриимкон будани муайяннамоии ҳуқуқи татбиқшаванда ба муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқии бо унсури хориҷӣ мураккабгардида меъёри коллизии «ҳуқуқи робитаи нисбатан зичдошта» татбиқ карда мешавад” [3].

Ин принцип дар муносибатҳои шартномавӣ, ки аз аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ сарчашма мегиранд, қонуни дорой робитаи нисбатан зичро муайян кардааст, ки он қонуни кишвари тарафе эътироф мешавад, ки дар он таъсис ёфтааст, маҳалли истиқомат ё ҷойи асосии фаъолиятҳо воқеъ аст ва иҷрои дорой аҳаммияти ҳалкунандаро барои чунин

шартнома анҷом медиҳад.

Масалан, агар тарафҳо шартномае банданд ва дар қатори номгӯе, ки қ. 1-и м. 1334-и КМ ҚТ муқаррар намудааст, вучуд надошта бошад, пас дар чунин ҳолат суд ё мақоми дигари ҳуқуқтатбиқкунандаро мебояд дар асоси қонуни «робитаи нисбатан зич» ҳуқуқи татбиқшавандаро муқаррар намоянд. Масалан, агар фаразан шартномаи лизинг бошад, амали лизингдех – ба даст овардани ашё аз харидор ва ба иҷроаи молиявӣ пешниҳод намудани он ба лизинггир барои иҷрои шартнома аҳаммияти ҳалкунандаро доро мебошад. Аз ин бармеояд, ки ҳуқуқи кишвари лизингдех ба муносибатҳои мазкур робитаи нисбатан зичтар дорад. Ҳамин тавр, ҳангоми набудани созиши тарафҳо оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ҳуқуқи кишвари лизингдех ҳамчун ҳуқуқи ба муносибатҳои мазкур татбиқшаванда муқаррар карда мешавад.

Бо муайян гардидани ҳуқуқи татбиқшаванда ҳамчунин соҳаи амали он низ муайян карда мешавад. Яъне соҳаи амали ҳуқуқи татбиқшаванда бояд ба саволе ҷавоб диҳад, ки ҳуқуқи интиҳобгардида ё муқарраршуда кадом масъалаҳои марбут ба муносибатҳои шартномавии тарафҳоро дар бар мегирад. Ба соҳаи амали ҳуқуқи татбиқшаванда масъалаҳои бо ҳам алоқамандии зичдошта оид ба ҳуқуқ ва уҳдадорихои тарафҳои шартнома ва иҷрои шартнома дохил карда шудаанд.

Ин шаҳодати он мебошад, ки соҳаи амали ҳуқуқи татбиқшаванда ба маҷмуи масоили гуногун паҳн карда мешавад, масалан муайян намудани муҳлат ва ҷойи иҷро гардидани уҳдадорӣ, имконияти қисм-қисм иҷро намудани уҳдадорӣ, танзими иҷрои уҳдадорихое, ки дар онҳо якчанд кредитор ва ё қарздорон иштирок менамоянд ва инчунин дигар масъалаҳое, ки ба қисми умумии ҳуқуқи уҳдадорӣ ва ё ба танзими ҳуқуқ ва уҳдадорихои тарафҳо тибқи шартномаи мушаххас дахл доранд.

Ворид намудани оқибати иҷро накардан ё иҷрои номатлуби шартнома ба ҳуқуқи татбиқшаванда тамоми маҷмуи масъалаҳои ҷавобгарӣ (асосҳои ҷавобгарӣ, ҳолатҳои озод кардан аз ҷавобгарӣ,

таносуби зарар ва чарима ва ғ.), инчунин оқибатҳое, ки шакли ҷавобгарӣ намебошанд, дар бар мегирад.

Дар м. 1337-и КМ ҚТ номгӯи масоиле, ки бо соҳаи амали ҳуқуқи татбиқшаванда фаро гирифта мешаванд, нишон дода шудаанд, ки он нисбати моддаҳои мушаххаси қисми сеюми КМ ҚТ муқаррар карда шудааст.

Соҳаи амали ҳуқуқи татбиқшаванда ҳамчунин бо назардошти таҳлили меъёрҳои дигари КМ ҚТ васеъ мегардад. Дар он ҳолатҳое, ки муносибатҳои дахлдор аз шартнома бармеоянд, ҳуқуқи татбиқшаванда ба муҳлати даъво (м. 1327), асосҳои ситонидан, шартҳо ва тартиби маблағгузаронӣ ва ҳамчунин андозаи фоизҳо оид ба уҳдадорихои пулӣ (м. 1339) паҳн мегардад.

Ҳамин тавр, мушкилоти амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои шартномавӣ яке аз масъалаҳои марказии институти мазкур буда, дарки дурусти он баҳри татбиқи дахлдори меъёрҳои қонун, ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои субъектон, инчунин дуруст ба амал баровардани фаъолияти мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда зарур мебошад.

Ҳангоми амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои шартномавӣ шаклҳои гуногуни вобастаномаии коллизсионӣ истифода мешаванд, ки дар миёни онҳо принципҳои асосии муайянкунандаи қонуни татбиқшаванда, аз қабилӣ мухторияти ирода ва принципи робитаи нисбатан зич, дар боло зикр гардиданд. Дар баробари инҳо, шаклҳои дигари вобастаномаии коллизсионӣ низ мавҷуданд, аз ҷумла:

– Қонуни кишвари фурӯшанда (*lex venditoris*). Яке аз ин шаклҳои вобастаномаии коллизсионӣ аст, ки ба шартномаҳои хариду фурӯши байналмилалӣ мол татбиқ мегардад ва маънои онро дорад, ки дар сурати набудани созиши тарафҳо оид ба қонуни татбиқшаванда, қонуни кишваре амал менамояд, ки дар он фурӯшанда таъсис ёфтааст, маҳалли зисти худро дорад ё ҷойи асосии фаъолияташ воқеъ аст;

– Қонуни макони бастанӣ шартнома (*lex loci contractus*). Яке аз шаклҳои вобастаҳои коллизии мебошад, ки тибқи Асосҳои қонунгузори соли 1961 ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои тарафҳоро мувофиқи аҳд ба ҳуқуқи ҷойи бастанӣ он тобеъ мегардонид ва Асосҳои қонунгузори соли 1991 муроҷиат ба ин вобастаҳои коллизии танҳо нисбати аҳдҳое, ки ба ҳайси аҳди иқтисодии хориҷӣ эътироф намешуданд, вале бо унсури хориҷӣ мураккаб гардида буданд, ҷоиз медонист. Аммо, қонунгузори имрӯзаи ҚТ аз ин вобастаҳои коллизии даст қашида, дар сурати набудани созиши тарафҳо принциби робитаи нисбатан зичро воҷиби татбиқ медонад;

– Қонуни макони иҷрои шартнома (*lex loci solutionis*). Дар як қатор кишварҳо ба шартнома ба таври умумӣ ё барои намудҳои муайяни онҳо, вобастаҳои коллизии қонуни маҳалли иҷрои шартнома пешбинӣ шудааст, ба монанди Ветнам, Португалия ва ҷандин кишвари дигар. Дар Асосҳои қонунгузори граждании соли 1991 нисбат ба қабули иҷрои шартнома дар сурати набудани созиши тарафҳо, қонуни маҳалли иҷрои чунин қабул ба эътибор гирифта мешуд (б. 6-и м. 166-и Асосҳо). Аммо қонунгузори граждании ҚТ аз ин шакли вобастаҳои коллизии қонуни маҳалли иҷрои шартнома ба таври маҳалли муносибатҳои шартномавӣ, тавре ки қаблан зикр гардид, низоми меъёрҳои коллизии бахшидааст, ки моҳияти онро дар сурати набудани созиши тарафҳо вобастаҳои ба қонуни кишваре, ки бо шартнома робитаи нисбатан зич дорад, ташкил медиҳад;

– Қонуни маҳалли бастанӣ шартнома, ки шакли онро муайян менамояд (*locus regit actum*). Нисбат ба қонуни татбиқшаванда ба шакли аҳд, дар моддаи 1325-и ҚМ ҚТ меъёрҳои коллизии дорои хусусияти умумӣ ва махсус мустақкам гардидаанд. Меъёри умумӣ, шакли аҳдро ба қонуни маҳалли бастанӣ он тобеъ мекунад, аммо аҳде, ки дар хориҷа ба даст шудааст, наметавонад аз сабаби риоя нашудани шакл бекор дониста шавад, агар талаботи қонунгузори ҚТ риоя гардида бошад (қ.

1-и м. 1325-и КМ ҶТ). Меъёри коллизии махсус дар моддаи 1325-и КМ ҶТ шакли аҳди иқтисодии хоричиро, ки яке аз тарафҳояш шахси ҳуқуқии ҶТ ё шахси воқеие аст, ки фаъолияти соҳибкориро амалӣ мекунад ва қонуни шахсиаш қонуни ҶТ мебошад, инчунин шакли аҳдҳои марбут ба амволи ғайриманқул, воситаҳои нақлиёт ва дигар амволе, ки дар феҳристи давлатии ҶТ сабт шудаанд, ба қонунгузориҳои ҶТ тобеъ мекунад.

Доир ба ин қисмат метавон хулоса намуд:

1. Дар танзими муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хоричӣ “қонуни мухторияти ирода” ҳамчун пайванди асосии коллизии амал менамояд. Ба сифати пайвандҳои коллизии иловагӣ “ҳуқуқи кишвари фурушанда (ба маънои васеъ)”, “ҳуқуқи робитаи нисбатан зичдошта” мавриди амал қарор мегиранд. Бо муайян гардидани ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартнома ҳамчунин соҳаи амали он низ муайян карда мешавад. Ба соҳаи амали ҳуқуқи татбиқшаванда масъалаҳои бо ҳам алоқамандии зичдошта оид ба ҳуқуқ ва уҳдадорихои тарафҳои шартнома ва иҷрои шартнома дохил карда мешаванд.

2. Қоидаи қисми 3 моддаи 1334 Кодекси маданияти ҶТ аз эътибор соқит карда шуда, аз нав бо мазмуни зайл қабул карда шавад: Ҳангоми набудани созиши тарафҳо оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартномаҳои, ки дар қисмҳои 1 ва 2 Кодекси мазкур пешбинӣ шудаанд ва инчунин шартномаҳои, ки дар он пешбинӣ нашудаанд, ҳуқуқи кишваре, ки ба он шартнома нисбатан зичтар алоқаманд аст, татбиқ карда мешавад.

Мувофиқан қисми 6-и меъёри моддаи 1334 КМ ҶТ хорич карда шуда, қисми 7 ҳамчун қисми 6 ва қисми 8 ҳамчун қисми 7 ҳисобида шавад.

3. Ба қисми 1 моддаи 1337 КМ ҶТ зербанди нави 5-ум бо мазмуни зайл ворид карда шавад:

– ворид намудани тағйиру иловаҳо ба шартнома.

2.4. Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими уҳдадориҳои ғайришартномавӣ бо унсури хориҷӣ

Танзими ҳуқуқии уҳдадориҳои ғайришартномавӣ яке аз масъалаҳои актуалӣ мебошад, зеро деликт (зараррасонӣ), ки боиси пайдо шудани уҳдадорӣ мегардад, метавонад дар қаламрави як кишвар ба вучуд омада, таъсири ноговори он дар қаламрави юрисдиксияи дигар ба миён ояд. Ё ин ки факти ба вучуд омадани уҳдадориҳои ғайришартномавӣ дар хориҷа чой дошта, тарафҳои он шахсони мутааллиқ ба як кишвар бошанд [109, с. 176].

«Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ уҳдадориҳои мазкур хусусиятҳои хоси танзимнамоии худро доранд. Чи тавре ки В.П. Звекон кайд менамояд, «махз ҳамин соҳаро баъзан ба «майдони муҳорибае» ба навъи худ муқоиса менамоянд, ки дар он тарзҳои нави таъсири коллизсионӣ ба муносибатҳои хусусии бо унсури хориҷӣ мураккабгардида мавриди озмоиш қарор дода мешаванд» [48, с. 114].

Дар батанзимдарории уҳдадориҳои ғайришартномавӣ дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ як қатор пайвандҳои коллизсионӣ мавриди амал қарор дода мешаванд, ба мисли *lex loci delicti* (қонуни маҳалли расонидани зарар), *proper law of the tort* (қонуни робитаи нисбатан зич), *lex fori* (қонуни суд) ва ғ.

Дар баробари ин, аз ҷумлаи равишҳои нави муайян кардани ҳуқуқ таҷрибаи истисно қардан аз қоидаи ҳаволанамой ба қонуни маҳалли ба вуқӯ омадани деликт дар танзими коллизсионии ҷавобгарӣ барои зарари дар натиҷаи ҳодисаҳои роҳу нақлиёт расонидашуда, рақобати бевичдонона, камомати мол, суиқасд ба шаъну шараф васеъ паҳн гаштааст [46, с. 92].

Принсипи асосии коллизсионӣ дар мавриди муайян намудани ҳуқуқи татбиқшаванда ба уҳдадориҳои деликтӣ тибқи Регламенти Иттиҳоди Аврупо оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба уҳдадориҳои ғайришартномавӣ (Рим II) аз 11 январи соли 2009 ҳуқуқи кишваре мебошад, ки дар он ҷо

зарар расонида шудааст. Аз принципи мазкур бо мавҷуд будани ҳолатҳои мушаххас истисно низ вучуд дорад:

«1) Дар сурате ки зараррасон ва ҷабрдида дар як давлат маҳалли зист дошта бошанд, пас қонуни маҳалли зисти умумии онҳо татбиқ карда мешавад;

2) Агар аз ҳолати қор чунин барояд, ки деликт робитаи нисбатан зичтар бо кишвари дигар дорад, пас ҳуқуқи ин кишвар татбиқ карда мешавад;

3) Агар уҳдадорҳои ғайришартномавӣ ба муносибатҳои дар байни тарафҳо мавҷудбуда дахл дошта бошад, масалан, муносибатҳои шартномавӣ ё муносибатҳои деликтӣ, ки бо ин уҳдадорҳои ғайришартномавӣ зич алоқаманданд, пас он бо ҳуқуқи кишваре танзим карда мешавад, ки ин муносибатҳоро ба танзим мебарорад» [139].

Дар фарқият аз низоми ҳуқуқи кишварҳои аврупоӣ дар низоми ҳуқуқи ИМА ба ҳайси қоидаи умумӣ дар муносибатҳои деликтӣ қонуни робитаи нисбатан зич амал менамояд. Ҳолатҳои зерин ҳамчун асос барои муайян кардани робитаи нисбатан зич истифода мегарданд: маҳалли расонидани зарар; маҳалли ба вуқӯъ пайвастании оқибатҳои ногувор; домитсил; шахрвандӣ; мавқеи инкорпоратсияи тарафҳо.

Қонунгузориҳои Австрия ва Лихтенштейн интиҳоби ҳуқуқро ба уҳдадорҳои ғайришартномавӣ иҷозат медиҳанд. Қонуни Швейтсария оид ба ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз соли 1987 ба тарафҳо иҷозат медиҳад, ки дар дилхоҳ маврид пас аз ба вуқӯъ пайвастании ҳодисае, ки боиси зараррасонӣ гардидааст, оид ба татбиқи ҳуқуқи кишвари суд ба мувофиқа оянд.

Дар таҷрибаи судии Англия *lex loci delicti* ба таври зайл амал менамояд: амале, ки дар кишвари хориҷӣ ба вуқӯъ пайваस्ताаст, ҳуқуқвайронкунӣ (*tort*) эътироф карда мешавад ва ҳуқуқ ба иддоро дар Англия пайдо менамояд, агар он, яқум, тибқи ҳуқуқи Англия *actionable* (ё бо суҳанони дигар ҳангоми дар Англия ба вучуд омаданаҳ ҳамчун *tort* эътироф карда шавад) ва дувум, тибқи ҳуқуқи кишвари хориҷие, ки дар

он чо ба вукуъ пайваस्ताаст «ғайриқонунӣ» not justifiable эътироф карда шавад.

Тибқи қонунгузори Италия, ки аз соли 1995 амал мекунад, масъулияти расонидани зарар мувофиқи меъёрҳои он давлате муайян мегардад, ки дар ҳудуди он зарар ба миён омадааст. Аммо ҷабрдида метавонад татбиқи ҳуқуқи кишвареро талаб намояд, ки дар қаламрави он амале ҷой дошт, ки боиси бавучудоии зарар гардидааст.

Дар низоми ҳуқуқии як қатор кишварҳо масоили коллизии ҷуброни зарар ба манфиати ҷабрдида ҳал карда мешавад: Масалан, мутобиқи Қонуни Италия аз соли 1995 ҷавобгарӣ аз расонидани зарар бо ҳуқуқи кишваре, ки дар қаламрави он зарар ба вучуд омадааст, ба танзим дароварда мешавад. Аммо ҷабрдида метавонад татбиқи ҳуқуқи кишвареро, ки дар қаламрави он амале, ки боиси бавучудоии зарар гардидааст ҷой дошт, талаб намояд.

Дар ҚТ принципи асосии коллизии муқаррарнамоии ҳуқуқи татбиқшаванда ба уҳдадорихои деликтӣ *lex loci delicti* мебошад. Қисми 1-и м. 167-и Асосҳои қонунгузори граждани аз соли 1991 ҳуқуқ ва уҳдадорихои тарафхоро оид ба уҳдадорихое, ки дар натиҷаи расонидани зарар ба вучуд меоянд, ба ҳуқуқи кишваре, ки амал ё ҳолати дигари асос барои пеш овардани талабот оид ба ҷуброни зарар дар он ҷой дошт, тобеъ мегардонид. Ин қоида меъёри қ. 1-и м. 1264-и Асосҳои қонунгузори граждани аз соли 1961-ро аз нав ба амал бароварда буд, ки нисбати он дар адабиёт чунин қайд шудааст: Масъала оид ба он, ки маҳалли расонидани зарар – маҳалли ба вукуъ пайвастании амале, ки зарарро ба вучуд овардааст, ё маҳалле, ки зарар ошкор карда шудааст, метавонад аз ҷониби суд бо дарназардошти ҳолатҳои мушаххаси кор ҳал карда шавад, зеро м. 1264-и Асосҳо ҳар ду имкониятро фароҳам меоварад [68, с. 336].

Дар асоси м. 1340-и КМ ҚТ ҳуқуқи уҳдадорихо оид ба уҳдадорихое, ки дар натиҷаи расонидани зарар ба миён меоянд, бо ҳуқуқи кишваре, ки

амал ё ҳолати дигар дар он чой дошт ва барои талаби ҷуброни зарар асос шуда буд, муайян карда мешаванд. Аз қоидаи мазкур як қатор истисноҳо вучуд дорад: Ҳукуку уҳдадорихо оид ба уҳдадорихое, ки дар натиҷаи расондани зарар дар хориҷа ба миён омадаанд: а) агар тарафҳо шахрванд ё шахсони ҳукуқии ҳамон як давлат бошанд; б) дар як давлат маҳалли истиқомат дошта бошанд, ҳукуқи ин давлат татбиқ карда мешавад (қ. 2 м. 1340 КМ ҚТ) [3].

Қоидаи мазкур танҳо ба уҳдадорихое, ки аз расонидани зарар дар хориҷа ба вучуд меоянд, татбиқ мегардад. Агар, масалан, зарар дар ҚТ аз ҷониби як шахрванди хориҷӣ ба шахрванди хориҷии дигар расонида шуда бошад ва ҳар дуи онҳо шахрванди ҳамон як давлат бошанд, пас мақомоти судии ҚТ ҳукукро дар асоси қоидаи умумии *lex loci delicti commissi* (м. 1340-и КМ ҚТ) татбиқ менамояд. Аммо мутобиқи Конвенсияи ИДМ аз соли 1993 меъёре мустаҳкам карда шудааст, ки тибқи он, агар ҳам зараррасон ва ҳам ҷабрдида шахрванди як давлати узви Конвенсия бошанд, маҳз қонунгузории ҳамон давлат ба талаби ҷуброни зарар татбиқ мегардад.

Бояд қайд кард, ки қоидаи мазкур бо эътироф намудани созиши мустақилонаи тарафҳо оид ба муайян намудани ҳукуқи татбиқшаванда ба уҳдадорихои деликтӣ бо ду «монеа» маҳдуд гардидааст: якум, созишномаи тарафҳо метавонад танҳо пас аз содир гардидани амал, ё пеш омадани ҳолати дигаре, ки дар натиҷа зарар расонида шудааст, баста шавад ва дувум ҳукуқи татбиқшаванда тибқи созиши тарафҳо фақат ҳукуқи кишвари суд буда метавонад.

Мувофиқи қ. 4-и м. 1340-и КМ ҚТ агар амал ё ҳолати дигар, ки барои талаби ҷуброни зарар асос шудааст, тибқи қонунгузории ҚТ зиддиҳуқуқӣ набошад, ҳукуқи хориҷӣ татбиқ намешавад. Яъне ҳангоми дар хориҷа расонидани зарар ҳукуқи кишвари хориҷӣ татбиқшаванда эътироф мегардад, вале агар асосҳои талаб намудани ҷуброни зарар мутобиқи қонунгузории ҚТ ғайриқонунӣ набошанд, пас дар ҷунин ҳолат

хукуки хориҷӣ татбиқ карда намешавад, ё ба таври дигар дар ҳолате ки ягон асоси ба вуҷуд омадани уҳдадорӣ аз расонидани зарар мутобиқи қонунгузори ҚТ ғайриқонунӣ эътироф карда нашавад, пас дар ин ҳолат бояд ҳукуки ҚТ татбиқ карда шавад [97, с. 567].

Соҳаи амали ҳукуки татбиқшаванда ба уҳдадориҳои деликтӣ статутҳои уҳдадориҳои деликтӣ ном дорад, ки он дорои аҳаммияти калони назариявӣ ва амалӣ мебошад.

«Доираи масъалаҳое, ки ба статутҳои уҳдадориҳои деликтӣ шомиланд, якранг намебошад. Дар як қатор кишварҳо мазмуни статут феҳристи мушаххасро дар бар мегирад. Масалан, Қонуни Руминия ба статутҳои уҳдадориҳои деликтӣ масоили зеринро дохил менамояд: қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунии деликтӣ, шартҳо ва ҳаҷми ҷавобгарӣ, асосҳои маҳдуд намудани ҷавобгарӣ ё озод намудан аз он ва тақсими ҷавобгарӣ байни зараррасон ва ҷабрдида, ҷавобгариҳои ваколатдоркунанда ба амалҳои вакил, хусусияти зарарҳое, ки метавонанд ҷаброн карда шаванд, тарзҳо ва андозаи ҷаброннамоӣ, имконпазирии гузашткунӣ ҳуқуқ ба ҷаброннамоӣ, шахсоне, ки ба ҷаброни зарарҳои расонидашуда ҳуқуқ доранд. Дар қонунгузори Швейтсария баръакс феҳристи чунин масоил ба таври кушода оварда нашудааст, балки тибқи Қонуни Швейтсария аз соли 1987 ба соҳаи амали статутҳои уҳдадориҳои деликтӣ дохил карда мешаванд, аз ҷумла қобилияти деликтӣ, шартҳо ва ҳаҷми ҷавобгарӣ, инчунин муайяннамоии шахси уҳдадор» [47, с. 267].

Масъалаи амалии татбиқ шудани меъёрҳои коллизсионӣ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсурҳои хориҷиро тибқи парвандаи оилавии таҳти №3-943\24, ки аз ҷониби Суди ноҳияи Синои шаҳри Душанбе баррасӣ шудааст, асос овардан ба мақсад мувофиқ аст. Мавзуи баҳси мазкурро даъвои шаҳрвандони Ҷумҳурии Ислонд Афғонистон М.В.А. ва А.Ш. нисбати шахси манфиатдор Комиссияи муштаракӣ доимамалкунандаи Вазорати корҳои дохилии ҚТ оид ба мавриди баҳс қарор додани Қарори Комиссияи муштаракӣ доимамалкунандаи

Вазорати корҳои дохилии ҚТ дар самти муайян намудани мақоми гуреза таҳти №10 аз санаи 26.09.2024 дар қисми бекор кардани мақоми гуреза ташкил медиҳад.

Далели пешниҳоднамудаи даъвогарон дар он аст, ки сабаби ба ҳудуди ҚТ ҳамчун паноҳҷӯянда паноҳ овардани онҳо он аст, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Исломии Афғонистон вазъияти сиёсӣ иҷтимоӣ номуътадил мебошад ва дар ватанашон ба ҳаёти онҳо хатари воқеӣ таҳдид менамоянд. Онҳо дар соли 2014 аз ҷониби Хадамоти шиносномавӣ бақайдгирии Вазорати корҳои дохилии ҚТ ҳамчун паноҳҷуяндагон пазируфта шуда, соҳиби шаҳодатномаи муваққатӣ гардидаанд ва баъдан боз бо дархост ҷиҳати гирифтани мақоми гурезагӣ ба Комиссияи Хадамоти шиносномавӣ бақайдгирии Вазорати корҳои дохилии ҚТ оид ба муайян намудани мақоми гуреза муроҷиат намудаанд. Дар асоси ҳалнома таҳти №02 аз 29.01.2014 ба онҳо мақоми гурезагӣ дода шудааст. Онҳо то ин муддат дар ҳудуди ҚТ зиндагӣ ва кору фаъолият намуда, яқумин бо шаҳрванди ҚТ О.М.С. оила барпо намудааст ва аз зиндагии якҷоя соҳиби се фарзанд гардидаанд. Даъвогарон дар ин муддат як маротиба ба Ҷумҳурии Исломии Афғонистон бо дарназардошти вазъи оилавӣ сафар намуда, дар он ҷо 40 рӯз мондаанд. Даъвогарон чунин зикр намудаанд, ки қарори бекор кардани мақоми гурезагии онҳо бармаҳал бароварда шуда, он ҳуқуқи манфиатҳои қонунии онҳоро поймол менамояд.

Тарафи дигар намояндаи ваколатдори Хадамоти шиносномавӣ бақайдгирии Вазорати корҳои дохилии ҚТ О.Х.С. дар муҳофизати судӣ аризаи пешниҳоднамудаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Исломии Афғонистон М.В.А. ва А.Ш.-ро эътироф накарда, қайд намуд, ки тибқи талаботи моддаи 8 банди 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи гурезаҳо» дархости аризадихандагон шаҳрвандони Ҷумҳурии Исломии Афғонистон М.В.А. ва А.Ш. барои гирифтани мақоми гуреза дар ҚТ дар асоси Қарори

Комиссияи муштаракӣ доимамалкунандаи Хадамоти шиносмавию бақайдгирии Вазорати корҳои дохилии ҚТ оид ба муайян намудани мақоми гуреза дар ҚТ таҳти №10 аз санаи 26.09.2014 бинобар беасос буданаш рад карда шудааст.

Суд аз нусхаи протоколи №10 ҷаласаи Комиссияи муштаракӣ доимамалкунандаи ВКД ҚТ оид ба муайян намудани мақоми гуреза аз санаи 26.09.2024 муайян намуд, ки дар ҷаласаи мазкур дархости аризадихандгон шаҳрванди Ҷумҳурии Исломии Афғонистон М.В.А. ва А.Ш. дар барои ҳамчун гуреза дар ҚТ эътироф намудан баррасӣ гардида, бинобар аз ҷониби аризадихандагон шаҳрванди Ҷумҳурии Исломии Афғонистон М.В.А. ва А.Ш. дархости комилан беасос пешниҳод карда шуданаш, дар асоси моддаи 8 қисми 1 сарҳати 1 Қонуни ҚТ “Дар бораи гурезаҳо” аз санаи 10.05.2002, таҳти №50 дархости ӯ ва аҳлу оилааш барои гирифтани мақоми гуреза дар ҚТ рад карда шудааст ва дар ин хусус ба онҳо огоҳинома фиристода шудааст.

Дар асоси нишондодҳои болозикр ва бо дастрасии моддаҳои 198-202 ва 258 Кодекси муҳофизатии маданияи ҚТ суд аризаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Исломии Афғонистон М.В.А. ва А.Ш. нисбати шахси манфиатдор Комиссияи муштаракӣ доимамалкунандаи ВКД ҚТ дар хусуси мавриди баҳс қарор додани Қарори Комиссияи муштаракӣ доимамалкунандаи ВКД ҚТ оид ба муайян намудани мақоми гуреза дар ҚТ таҳти №10 аз санаи 26.09.2024 дар қисми бекор кардани мақоми гуреза, бинобар беасос буданаш рад намуд [177].

Мувофиқи қонунгузори ҚТ соҳаи амал ва ё статутӣ уҳдадорӣҳои деликтӣ ҳолатҳои зеринро дар бар мегирад: “а) қобилияти шахс ҷиҳати ҷавобгар будан барои зарари расондашуда; б) вогузор намудани ҷавобгарӣ барои расондани зарар ба зиммаи шахсе, ки зараррасон нест; в) асосҳои ҷавобгарӣ; г) асосҳои маҳдудкунӣ ва озод намудан аз ҷавобгарӣ; ғ) тарзҳои ҷаброни зарар; д) ҳаҷм ва андозаи ҷаброни зарар” (м. 1341-и КМ ҚТ) [3].

Дар қонунгузории ҚТ қоидаҳои махсуси муайяннамоии ҳуқуқи татбиқшаванда барои ҳолатҳои зарари ба истеъмолкунанда расонидашуда мустаҳкам карда шудааст. Чунончи, мувофиқи м. 1342 КМ ҚТ “ба талаботи ҷуброни зарар, ки ба истеъмолкунанда вобаста ба хариди мол, иҷрои кор ё хизматрасонӣ расидааст, бо интихоби истеъмолкунанда ҳуқуқи зерин татбиқ карда мешавад: а) ҳуқуқи кишваре, ки маҳалли истиқомат ё ҷойи фаъолияти истеъмолкунанда ҷойгир аст; б) ҳуқуқи кишваре, ки маҳалли истиқомат ё ҷойи ҷойгиршавии истеҳсолкунанда ё шахсе, ки хизматро расондааст, ҷойгир аст; в) ҳуқуқи кишваре, ки истеъмолкунанда молро харидааст, дар он ҷо кор иҷро шудааст ё ба он хизмат расонда шудааст” [3].

Ба истеъмолкунанда пешниҳод кардани чунин имконият ҳифзи ҳуқуқи ӯро таъмин намуда, кафолатҳои иловагии ҳалли адолатнокро дар муносибатҳои мазкур ба вучуд меорад. Дар сурати истифода накардани чунин ҳуқуқ масъалаи мазкур тибқи қоидаҳои м. 1340-и КМ ҚТ баррасӣ карда мешавад.

Яке аз навъҳои дигари уҳдадорихои ғайришартномавӣ уҳдадорихое мебошанд, ки аз рақобати бевичдонона сарчашма мегиранд. Мувофиқи моддаи 3-и Қонуни ҚТ “Дар бораи рақобат ва маҳдудкунии фаъолияти инҳисорӣ дар бозорҳои мол” “рақобати бевичдонона ҳамчун ҳар гуна амали субъектҳои хоҷагидоре фаҳмида мешавад, ки ба ҳадафи ба даст овардани афзалият дар фаъолияти соҳибкорӣ нигаронида шуда, хилофи қонунгузории ҚТ буда, метавонад ба субъектҳои дигари хоҷагидор – рақибон зарар расонад ё расонидааст, ё обрӯи тиҷоратии онҳоро паст кунад” [12].

Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, новобаста аз он ки воқеаи расонидани зарар дар натиҷаи рақобати бевичдонона дар кадом кишвар ба амал омадааст, қонуни кишвареро, ки бозораш аз ин рақобат таъсир дидааст, ҳамчун қонуни татбиқшаванда ба уҳдадорихои мазкур эътироф мекунад. Тибқи моддаи 1343-и КМ ҚТ “ба уҳдадорихое, ки дар натиҷаи

рақобати бевичдонона ба миён меоянд, қонуни кишваре татбиқ мегардад, ки бозораш аз ин рақобат таъсир дидааст, магар ин ки аз қонунгузорӣ ё моҳияти уҳдадорӣ тартиби дигаре барнаояд” [97, с. 264].

Яке аз масъалаҳои дигари уҳдадорихои ғайришартномавӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ин масоили коллизии уҳдадорихо аз дорошавии беасос мебошад. Тибқи талаботи қонунгузори маданияи ҚТ ба уҳдадорихое, ки дар натиҷаи дорошавии беасос ба миён меоянд, ҳуқуқи кишваре, ки дорошавӣ ҷой дошт, татбиқ мешавад.

Ҳолати мазкурро дар муносибатҳои шартномавии бо унсури хориҷӣ мураккабгардида мушоҳида намудан мумкин аст:

Масалан, шахси ҳуқуқии ватании А тибқи шартнома ба шахси ҳуқуқии хориҷии Б барои молҳои аз ҷониби он расонидашуда маблағи дахлдорро интиқол меод, аммо дар натиҷаи муҳолифати байни тарафҳо шахси ҳуқуқии хориҷии Б аз идома додани уҳдадорихои шартномавӣ, минҷумла аз расонидани моле, ки аллакай маблағи он аз ҷониби шахси ҳуқуқии ватании А пардохт гардидааст, даст мекашад. Азбаски даст кашидан аз расонидани мол ба таври расмӣ-ҳуқуқӣ аллакай пас аз бекор намудани шартнома сурат гирифта буд, маблағҳои дар ҷониби шахси ҳуқуқии хориҷии Б ҷамъшударо ҳамчун дорошавии беасос мавриди иддао қарор додан мумкин аст. Дар ин маврид ба уҳдадорихо аз дорошавии беасос ҳуқуқи кишваре татбиқ карда мешавад, ки ба он уҳдадорихои шартномавии тарафҳо тобеъ гардонида шудаанд.

Дар заминаи таҳлил чунин метавон пешниҳод намуд, ки ба қисми 4 моддаи 1340 КМ ҚТ ибораҳои “ҳангоми баррасии баҳс дар судҳои ҚТ ворид карда шуда, дар шакли зайл қабул карда шавад: “Ҳангоми баррасии баҳс дар судҳои ҚТ агар амал ё ҳолати дигар, ки барои талаботи ҷуброни зарар асос шудааст, тибқи қонунгузори ҚТ зиддихуқуқӣ набошад, ҳуқуқи хориҷӣ татбиқ карда намешавад”.

БОБИ 3. ПРОБЛЕМАҲОИ АМАЛИ МЕЪЁРҲОИ КОЛЛИЗИОНӢ ДАР ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ АЛОҲИДАИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ

3.1. Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои оилавӣ бо унсури хориҷӣ

Муносибатҳои оилавиرو маҷмуи муносибатҳои дорои хусусияти шахсии ғайримолумулкӣ ва муносибатҳои ба молу мулк алоқаманд ташкил медиҳанд, ки ба робитаҳои хешутаборӣ асос ёфтаанд ва дар ҳолати ба ин ё он тарз бо кишвари хориҷӣ робита доштан, одатан муносибатҳои оилавӣ бо унсури хориҷӣ номида мешаванд. Робитаи муносибатҳои оилавӣ бо кишвари хориҷӣ дар тавсифоти хориҷии субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ ифода меёбад.

Ҳангоми мавҷуд будани унсури хориҷӣ дар парвандаҳои оилавӣ, суд бояд меъёрҳои коллизсиониро, ки нисбатан барои тарафи “заиф” дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ мусоидтар мебошанд, татбиқ намояд [161, с. 200].

Унсури хориҷӣ дар муносибатҳои оилавӣ бо чунин тарз ифода ёфта метавонад: 1) Шаҳрвандии хориҷӣ доштани ҳадди ақал яке аз иштирокчиёни он; 2) Мавҷуд набудани шаҳрвандии ҳатто яке аз иштирокчиён; 3) Дар хориҷи кишвар зиндагӣ кардани иштирокчиёни чунин муносибатҳои ҳуқуқӣ; 4) Ҷойгир шудани объекти ҳуқуқ дар хориҷи кишвар (масалан, ҷойгир будани амволи ғайриманқул дар хориҷа, ки он ба ҳамсарон тааллуқ дорад); 5) Локализатсияи факти ҳуқуқӣ дар хориҷа (масалан, бастанӣ ақди никоҳ дар хориҷи кишвар).

Мавҷуд будани унсури хориҷӣ дар муносибатҳои оилавӣ, робитаи он ҳадди ақал бо ду давлат (унсурҳои хориҷӣ метавонанд якҷандто бошанд) зарурати амали меъёрҳои коллизсиониро дар муносибатҳои оилавӣ ба вуҷуд меорад [109, с. 214].

Бинобар мавчуд набудани меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқии якхела ва ниҳоят гуногун будани меъёрҳои моддии давлатҳо (талаботи гуногун ба сину соли никоҳӣ), тартиб ва шакли бастанӣ ақди никоҳ, асосҳои гуногун барои бекор кардани ақди никоҳ ва ғайра дар танзими муносибатҳои оилавӣ бо унсури хориҷӣ бевосита меъёрҳои коллизсионӣ амал менамоянд. Меъёрҳои коллизсионии миллиӣ дар кодексҳои оилавӣ, маданӣ, қонунҳо дар бораи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дарҷ гардидаанд.

Ҳарчанд дар сатҳи универсалӣ як қатор санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ баҳри унификатсияи меъёрҳои амалкунандаи қонунгузори миллии кишварҳо дар соҳаи мазкур қабул гардида бошанд ҳам (аз ҷумла, Конвенсия оид ба эътироф намудани бекоркунии ақди никоҳ ва қарорҳо дар бораи ҷудо кардани ҳамсарон аз 1 июни соли 1970, Конвенсия оид ба бастан ва эътироф намудани боэътибории ақди никоҳ аз 14 март соли 1978, Конвенсия дар бораи рӯёнидани алимент дар хориҷа соли 1956, Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак аз 20 ноябри соли 1989 [166], Конвенсия оид ба розигӣ барои даромандан ба ақди никоҳ, синни никоҳӣ ва бақайдгирии никоҳҳо аз соли 1962, Конвенсия оид ба юрисдиксия дар муносибат бо фарзандхондӣ аз соли 1965, Конвенсия оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба реҷаи моликияти ҳамсарон аз соли 1978 ва ғ.), вале бо вучуди ин хусусиятҳои фарқкунандаи ҳуқуқи миллии давлатҳои алоҳида дар ин соҳа мавчуд мебошад.

Чи тавре ки профессор Л. Палсон қайд мекунад, принципи *lex loci celebrationis* бештар дар муносибатҳо байни кишварҳои, ки низомҳои ҳуқуқиашон ба таври кофӣ ба якдигар монанданд, нисбатан қобили қабул аст. Мисоли равшан муносибатҳои байни кишварҳои Скандинавӣ дар асоси Конвенсия оид ба ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, никоҳ, фарзандхондӣ ва парасторӣ аз соли 1931 мебошад. Ин қоида метавонад ба таври қаноатмандона дар ташкилотҳои сиёсии ягона чун ИМА, ки

дар он муносибатҳои байништатӣ нисбат ба байналмилалӣ нақши бештар доранд, амал намоянд [120, с. 60].

Тамоми заминаҳои бозътибории бастанӣ ақди никоҳ ба шартҳое, ки ба қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунии никоҳӣ дахл доранд (шартҳои моддӣ) ва ба шартҳое, ки ба шакли ақди никоҳ дахл доранд (шартҳои расмӣ) чудо карда мешаванд.

Шартҳои моддӣ ҳолатҳое мебошанд, ки бо мавҷуд будан ё набудани онҳо қонун масъалаи бозътибории бастанӣ ақди никоҳро алоқаманд менамояд. Шартҳои расмӣ бастанӣ ақди никоҳ бошанд, ин талаботе мебошанд, ки ба чараёни барасмиятдорӣ ақди никоҳ дахл доранд.

Мусаллам аст, ки муқаррароти марбут ба шартҳои моддӣ ва расмӣ барои бастанӣ ақди никоҳ дар кишварҳои алоҳида аз ҳамдигар фарқ менамоянд. Дар натиҷа дар танзими муносибатҳои оилавии бо унсури хориҷӣ мураккабгардида коллизия ба вуҷуд меояд, ки баҳри бартараф намудани он дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ як қатор пайвандҳои коллизионӣ мавриди амал қарор дода мешаванд. Аз ҷумла: қонуни шахсии ҳар дуи ҳамсарон; қонуни маҳалли бастанӣ ақди никоҳ; қонуни маҳалли зисти доимии кӯдак; қонуни шахсии фарзандхондкунанда; қонуни кишвари суд; қонуни кишвари зисти охиринаи муштараки ҳамсарон; қонуни маҳалли ҷойгиршавии моликияти умумии ҳамсарон ва ғ. [109, с. 219].

Шартҳои моддӣ бастанӣ ақди никоҳ дар асоси қонуни шахсии ақдиникоҳшавандагон муайян карда мешавад. Аз ҷумла, дар Олмон, Испания, Австрия, Белгия, Миср ва ғ. ҳамчун қонуни шаҳрвандӣ ва дар Австралия, Зеландияи Нав, Британияи Кабир ва ғ. ҳамчун қонуни маҳалли зист истифода бурда мешавад. Дар Булғория ва Фаронса ихтилоти пайвандҳои коллизионии қонуни шаҳрвандӣ ва қонуни маҳалли зист амал менамояд.

Шартҳои расмӣ бастанӣ ақди никоҳ тобеи қонуни маҳалли бастанӣ ақди никоҳ мебошанд. Меъёри коллизионии мазкур дар яке аз санадҳои муҳими таърихӣ – Кодекси Бустаманте бо чунин мазмун мустаҳкам

гардида буд: «Никоҳ дар ҳама ҷо нисбат ба шаклаш боэътибор ҳисобида мешавад, агар он бо шакле баста шуда бошад, ки бо қонунҳои кишвари маҳалли бастанаш боэътибор эътироф карда шавад. Аммо кишварҳое, ки иҷрои маросими диниро талаб менамоянд, метавонанд аз эътироф намудани никоҳҳое, ки аз ҷониби шаҳрвандони онҳо берун аз ҳудуди он кишвар бе риояи ҷунин расмиёт баста шудаанд, даст кашанд» (м. 41).

Пайванди коллизионии мазкур дар ИМА, кишварҳои Амрикои Лотинӣ амал менамояд ва қисми пайвандҳои нисбатан умумӣ – *locus regit formam actus* ва *lex loci actus / lex loci contractus* (қонуни ҷойи содир кардани амалиёт / қонуни ҷойи бастанӣ аҳд) мебошад.

Тартиби бастанӣ ақди никоҳ дар қаламрави ҚТ байни шаҳрвандони ҚТ ва хориҷӣ, инчунин байни ҳуди хориҷӣ тибқи қонунгузориҳои оилавии ҚТ ба танзим дароварда шудааст. Мувофиқи КО ҚТ шакл ва тартиби бастанӣ ақди никоҳ дар ҳудуди ҚТ мувофиқи қонунгузориҳои ҚТ муайян карда мешавад. Дар баробари ин “никоҳи шаҳрвандони хориҷӣ, ки берун аз ҳудуди ҚТ бо риояи қонунҳои он кишвар баста шудаанд, ки дар он ақди никоҳ сурат гирифтааст, дар ҚТ боэътибор доништа мешаванд” (м.167 КО ҚТ) [7].

Қонунгузориҳои оилаи ҚТ дар сурати шаҳрванди хориҷӣ ё шахси бешаҳрвандӣ будани яке аз ақдиникоҳшавандагон риояи шартҳои иловагиро талаб менамояд. Ҷунончи тибқи талаботи қ. 3-и м. 12-и КО ҚТ, агар яке аз тарафҳои никоҳшаванда шаҳрванди хориҷӣ ё шахси бешаҳрвандӣ бошад, шартҳои иловагии зерин талаб карда мешаванд: истиқомат дар қаламрави ҚТ на камтар аз як соли охир; бастанӣ аҳдномаи никоҳ ба таври ҳатмӣ [7].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ шартҳои мазкур ҳамчун маҳдудиятҳо дар муносибатҳои оилавӣ бо унсури хориҷӣ баҳо дода мешаванд. Бахусус, зикр карда мешавад, ки ҷунин маҳдудиятҳо на танҳо дар Тоҷикистон инчунин дар кишварҳои дигар, аз ҷумла Ҷумҳурии Туркманистон низ ҷой доранд [99, с. 85].

Тибқи м. 169-и КО ҚТ никоҳҳои шахрвандони ҚТ ва ақди никоҳҳои байни шахрвандони ҚТ бо шахрвандони хориҷӣ ё шахсони бешаҳрвандӣ, ки берун аз ҳудуди ҚТ бо риояи қонунҳои он кишвар баста шудаанд, боэътибор доништа мешавад, аз ҷумла аз нуқтаи назари шакл, агар дар ин маврид талаботи м. 14-и КО ҚТ вайрон нагардида бошад [7].

Парвандаи оилавӣ №4-930/24, ки аз ҷониби Суди ноҳияи Синои шаҳри Душанбе баррасӣ шудааст, намунаи татбиқи меъёрҳои коллизсионӣ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ, аз ҷумла эътирофи аъзои оилаи молик ва маскун намудан ба манзили истиқоматиро нишон медиҳад. Дар ин парванда, даъвогар, шахрванди Афғонистон, бо ҷавобгар, шахрванди Тоҷикистон, дар никоҳи расмӣ қарор дошта, унсури хориҷӣ дар шахрвандии даъвогар, манзили воқеъ дар Тоҷикистон ва ақди никоҳи басташуда зоҳир гардидааст. Суд бо таъя ба пайвандҳои коллизсионии “ҳуқуқи маҳалли бастанӣ ақди никоҳ” (*lex loci celebrationis*) ва “ҳуқуқи маҳалли ҷойгиршавии ашё” (*lex rei sitae*) даъвогарро ҳамчун аъзои оилаи молик эътироф намуда, ба ӯ ҳуқуқи истифодаи манзилро дод, аммо дархости ба қайди манзил гузоштанро бо назардошти шахрвандии хориҷӣ рад кард. Мушкилоти ошкоршуда, аз қабилӣ норасоии муқаррароти мушаххас барои шахрвандони хориҷӣ ва камбудии маъмурий, зарурати тақмили қонунгузориро нишон доданд. Пешниҳод мешавад, ки дар КМ ҚТ (Фасли 8) ва Кодекси оила муқаррароти дақиқ оид ба ҳуқуқи шахрвандони хориҷӣ дар муносибатҳои моликиятӣ ва оилавӣ ворид карда шуда, тартиботи маъмурий тақмил дода шавад, то ҳифзи ҳуқуқи шахрвандони хориҷӣ таъмин гардад [177].

Қонуни Япония оид ба татбиқи қонунҳо аз 21 июни соли 1898 шартҳои моддии боэътибории ақди никоҳро бо қонуни шахсии ҳар яке аз тарафҳо вобаста намуда, шакли никоҳро ба қонуни маҳалли бастанӣ ақди никоҳ тобеъ кардааст. Ҳамзамон шакли никоҳе, ки ҳуқуқи давлати қонуни шахсии яке аз тарафҳоро қонеъ менамояд, боэътибор ҳисобида

мешавад, вале агар яке аз тарафҳои ақди никоҳе, ки дар Япония баста шудааст, шахрванди Япония бошад, чунин муқаррарот татбиқ карда намешавад.

Ҷ. Моррис менависад: Суди Англия татбиқи ҳуқуқеро, ки моҳиятан адолат ва хушахлоқиро вайрон мекунад, рад мекунад. Агар ҳуқуқи хориҷӣ ба муҷарради 50-сола имконияти фарзандхонд кардани духтари 17-солаи бешавҳарро диҳад, Суди Англия метавонад таъини парастории падархондро нисбати ин духтар рад кунад, вале дар сурати марги чунин падар ҳеҷ сабабе барои радди эътирофи духтар ҳамчун меросхӯр ба ҳайси духтараш намебошад. Дар ин ҷо сухан дар бораи категорияҳои мутлақ намеравад, балки дар бораи категорияҳои нисбӣ меравад. Эътирофи вазъи ҳуқуқии хориҷӣ як масъала ва эътирофи тамоми оқибатҳои он дигар масъала мебошад [137, с. 41].

Тибқи муқаррароти м. 168-и ҚО ҚТ “ақди никоҳ дар байни шахрвандони хориҷӣ, ки аз тарафи намояндагиҳои дипломатӣ ва муассисаҳои консулии кишварҳои хориҷӣ дар ҚТ анҷом дода шудааст, агар ин шахсон дар лаҳзаи бастан ақди никоҳ шахрвандони давлати хориҷе бошанд, ки дар ҚТ сафир ё консул таъин кардааст, мутақобилан қобили эътибор дониста мешавад” [7].

Никоҳи консулӣ ҳамчун институти махсуси ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар ҳуҷҷатҳои бисёртарафа низ мустаҳкам гардидааст. Аз ҷумла, дар Кодекси Бустаманте чунин муқаррарот оварда шудааст: «дар кишварҳое, ки ин бо қонун иҷозат дода шудааст, никоҳҳои дар назди намояндагиҳои дипломатӣ ва консулии ҳар дуи ҳамсарон басташаванда тибқи қонуни шахсии онҳо ба қайд гирифта мешавад...» (м. 42).

Никоҳҳои консулӣ бо туфайли мавҷуд будани шартномаҳои байналмилалӣ ва ё меъёрҳои ҳуқуқи миллии кишварҳои дахлдор ҳам дар кишвари равоқунандаи консул ва ҳам дар кишвари будубош ба таври баробар эътироф карда мешаванд.

Муносибатҳои байниҳамдигарии ҳамсарон нисбат ба неъматҳои гуногуни моддӣ ва маънавӣ ба вучуд меоянд, ки мувофиқан дар адабиёти ҳуқуқӣ онҳоро ба муносибатҳои молумулкӣ ва муносибатҳои шахсии ғайримолумулкӣ ҷудо менамоянд.

Дар шароити рушди иқтисодиёти бозоргонӣ, замоне ки ба таркиби молумулки ҳамсарон метавонад тамоми намуди объектҳои муомилоти маданӣ, аз ҷумла комплексҳои истеҳсолӣ, қоғазҳои қимматнок, ҳиссаи муайян дар сармоя ва ғайраҳо ворид гардад, зарурати танзими ҳуқуқии чунин муносибатҳоро, аз ҷумла бо унсури хориҷӣ ба миён меоварад» [107, с. 185]. Вобаста ба танзими ҳуқуқии масоили мазкур дар низомҳои ҳуқуқии кишварҳо фарқиятҳои зиёд дида мешавад. Аз ҷумла, речаи моликияти умумии ҳамсарон, моликияти якҷояи онҳо, танзими қонунӣ ва шартномавии онҳо ва ғ.

Қонунгузориҳои оилаи ҚТ муносибатҳои мазкури ҳамсаронро ба қонуни кишваре тобеъ мегардонад, ки дар он иқоматгоҳи муштарак доранд (*lex domicilii*).

Мувофиқи қ. 1-и м. 172-и КО ҚТ нисбат ба ҳолатҳое, ки ҳамсарон иқоматгоҳи муштарак надоранд ва ё ҳеч гоҳ надоштанд, меъёрҳои коллизии иловагӣ амал менамоянд. Дар мавриди мавҷуд набудани он қонунгузориҳои давлате татбиқ карда мешавад, ки дар қаламраваш ҳамсарон охири бор якҷоя зиндагӣ ва истиқомати муштарак доштаанд; агар ҳамсарон дар тули никоҳ ҳеч гоҳ истиқомати муштарак доимӣ надошта бошанд, пас ба масъала қонуни ҚТ – яъне ҳуқуқи суди баррасикунанда (*lex fori*) истифода мешавад. Дар мавриди ҳаволаи меъёрҳои коллизии ба қонунгузориҳои ҚТ меъёрҳои боби 7-и КО ҚТ оид ба ҳуқуқҳои амволии зану шавҳар татбиқ карда мешавад.

Нисбат ба муносибатҳои молумулки ҳамсарон аксаран қонунгузориҳои, ки дар лаҳзаи бастанӣ акди никоҳ амал мекард (*lex loci celebrationis*), татбиқ карда мешавад. Қоидаи мазкур дар кодексҳои маданияи Юнон, Италия, Португалия ва ғ. вомехӯрад, аммо он бо

аҳдномаи никоҳ (*lex voluntatis*) тағйир дода шуданаш мумкин аст. Масалан, мувофиқи м. 52-и Қонуни Швейтсария оид ба ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ аз соли 1987 пешбинӣ шудааст, ки тартиботи моликӣ-ҳуқуқии ҳамсарон аз рӯйи ҳуқуқи ҳамон давлате танзим мегардад, ки онро худӣ ҳамсарон бо роҳи созиш муайян намудаанд, вале агар ҳамсарон чунин ҳуқуқро интиҳоб накарда бошанд, пас муносибатҳои молумулкии онҳо ба қонуне итоат менамояд, ки дар он ҷо иқоматгоҳи муштарак доранд (*lex domicilii*), агар онҳо дар кишварҳои гуногун зиндагӣ намоянд, қонуни кишвари иқоматгоҳи охирин татбиқ карда мешавад. Дар сурати надоштани чунин иқоматгоҳ ҳуқуқи шаҳрвандии умумӣ (*lex patriae*) истифода мешавад, дар мавриди набудани он – ҳуқуқи Швейтсария амал менамояд (м. 54-и Қонуни Швейтсария дар бораи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз соли 1987).

Мувофиқи м. 3-и Конвенсия реҷаи моликияти ҳамсарон бо ҳуқуқи миллии аз ҷониби онҳо то бастанӣ ақди никоҳ муайянгардида танзим карда мешавад. Ҳамзамон ҳамсарон метавонанд танҳо яке аз тартиботҳои ҳуқуқии зеринро интиҳоб намоянд: ҳуқуқи дилхоҳ давлате, ки шаҳрвандии онро яке аз онҳо дорад; ҳуқуқи чунин давлате, ки яке аз онҳо иқоматгоҳи муқаррарии худро дорад; ҳуқуқи давлати аввалине, ки яке аз ҳамсарон иқоматгоҳи нави муқаррариро ба даст меорад.

Ҳамчунин, онҳо метавонанд пешбинӣ намоянд, ки моликияти ғайриманқули баъдан ба даст овардашаванда, бо тартиботи ҳуқуқии кишваре, ки чунин моликият дар он қарор дорад (*lex rei sitae*) итоат намояд. Дар ҳолате ки ҳамсарон ҳуқуқи татбиқшавандаро интиҳоб накарда бошанд, муносибатҳои молумулкии онҳо бо ҳуқуқи давлате, ки дар он ҳамсарон маҳалли аввалини истиқомати худро пас аз ба ақди никоҳ даромадан ба даст меоранд, ба танзим дароварда мешавад.

Мувофиқи Конвенсия оид ба ёрии ҳуқуқӣ ва муносибатҳои ҳуқуқӣ аз рӯйи парвандаҳои маданӣ, оилавӣ, ҷиноятӣ аз соли 1993 агар яке аз ҳамсарон шаҳрванди як тарафи аҳдбаста ва дувумин – шаҳрванди дигар

тарафи аҳдбаста бошад ва яке аз онҳо дар қаламрави яке ва дувумин дар қаламрави дигар тарафи аҳдбаста зиндагӣ намояд, пас муносибатҳои ҳуқуқии шахсӣ ва молумулкии онҳо бо қонунгузори тарафи аҳдбастае муайян карда мешавад, ки дар қаламрави он охирин иқоматгоҳи муштаракро доштанд (б. 3-и м. 27-и Конвенсия)» [165].

Агар шахсони дар боло зикршуда дар қаламрави кишвари иштироккунандаи Конвенсия иқоматгоҳи муштарак надошта бошанд, пас қонунгузори ҳамон давлати аҳдбастае татбиқ карда мешавад, ки муассисааш баҳсро баррасӣ менамояд (б. 4 м. 27-и Конвенсия). Ҳамзамон муносибати ҳамсарон нисбат ба амволи ғайриманқули ба онҳо тааллуқдошта, ба қонунгузори давлате итоат менамояд, ки дар қаламрави он амволи мазкур қарор дорад (б. 5 м. 27-и Конвенсия).

Қобили зикр аст, ки ҳолати дигари баррасӣ ва татбиқ шудани меъёрҳои коллизсионӣ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷиро дар парвандаи оилавии таҳти №4-962/21, ки аз ҷониби Суди ноҳияи Синои шаҳри Душанбе баррасӣ шудааст, вохӯрдан мумкин аст. Тибқи он масъалаи даъво оид ба муайян намудани ҷойи зисти кӯдак, ки як тараф шаҳрванди хориҷӣ маҳсуб мегардад, сурат гирифтааст. Шаҳрванди Ҷумҳурии Озарбойҷон Ф.С.О. ҳамчун даъвогар ба суди ноҳияи Сино нисбат ба ҷавобгар У.Ф.А. даъво оид ба муайян намудани ҷойи зисти кӯдак манзур кардааст. Ваҷҳи манзурнамудаи даъвогар дар он аст, ки ӯ бо шаҳрванди ҶТ С.Ф. бо тариқи расму оини динӣ никоҳ баста, зиндагии якҷоя бурдаанд ва аз зиндагии якҷоя соҳиби ду фарзанд гаштаанд. Бо амри тақдир оилааш аз дунё гузашта, нигоҳубин ва тарбияи фарзандонаш ба дӯши ӯ мондааст. Ӯ ин масъулияти волидайноро пурра иҷро намуда, дар нигоҳубини фарзандонаш ягон мушкилӣ надоштааст.

Дар навбати дигар хешовандони наздики ҳамсари марҳумаш хоҳони гирифтани фарзанди якуми ӯ гашта, барои дидорбинӣ онҳоро даъват намудаанд ва пас аз он дигар фарзанди якумашро ба ҷавобгар надода ва

умуман нишон надодаанд. Бо ҳамин асос даъвогар ба суд барои муайян намудани ҷойи зисти кӯдак муроҷиат намудааст ва ҳолати воқеии моддӣ, яъне имконияти нигоҳубини ҷойи зисти фарзандонашро дар хонаи худ бо хулосаи мусбати Комиссия оид ба ҳуқуқи кӯдаки назди Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ноҳияи Синои шаҳри Душанбе, ки аз санаи 24 январи соли 2021 дода шудааст, асоснок кардааст. Суд бо дарназардошти омӯзиши пурраи парванда ва санадҳои қонунгузорӣ дар самти мазкур, инчунин бо дастрасии моддаҳои 198-203 Кодекси мурофиавии маданияи ҶТ даъвои шаҳрванди Ҷумҳурии Озарбойҷон Ф.С.О.-ро нисбати ҷавобгар У.М.А. оид ба муайян намудани ҷойи зисти кӯдак қоненъ кард [176].

Дар аксари давлатҳои ҷаҳон яке аз санадҳои асосии ҳуқуқи оила аҳдномаи никоҳ ба ҳисоб меравад, ки дар танзими муносибатҳои шартномавии молу мулкӣ байни ҳамсарон нақши калидӣ ва марказӣ дорад. Дар асоси м. 40-и КО ҶТ “аҳдномаи никоҳ – созишномаи байни зану шавҳар мебошад, ки ҳуқуқи амволӣ ва уҳдадорихои онҳоро дар давраи заношӯӣ ва ё дар ҳолатҳои бекор кардани он муайян менамояд” [7]. Мазмуни аҳдномаи никоҳ дар муқаррар намудани речаи моликияти ҳамсарон ва дар ҳолатҳое, ки бо меъёрҳои диспозитивии қонунгузорӣ иҷозат дода шудааст, тағйир додани он ифода меёбад.

Моҳияти институти мазкур аз он иборат аст, ки дар асоси он ба шахсони издивоҷкунанда имконияти сарфи назар намудан аз речаи моликияти ҳамсарон, ки тибқи ҳуқуқи кишвари додашуда пешбинӣ гардидааст, пешниҳод карда мешавад. Дар аксари мавридҳо ҳамсарон дар интихоби роҳҳои тобеъ гардонидани муносибатҳои ҳуқуқии худ озод мебошанд. Маҳдудияти ягона ин муҳолифат накардани он ба талаботи қонуни дар кишвар амалкунанда мебошад» [133, с. 129].

Қонунгузориҳои оилаи ҶТ ба ҳамсарон имконият додааст, ки мустақилона ҳуқуқҳои амволӣ ва уҳдадорихои худро аз лиҳози ҳуқуқӣ дар давраи заношӯӣ ва ё дар ҳолатҳои бекор кардани он муайян

намоянд. Дар аҳдномаи никоҳ ҳамсарон метавонанд ба таври дахлдор ба танзими ҳуқуқии муносибатҳои молумулкии худ ноил гарданд. Дар асоси муқаррароти қ. 1-и м. 42-и КО ҚТ “ҳамсарон ҳуқуқ доранд, ки бо аҳдномаи никоҳ низоми моликияти муштарак ба амволи умумӣ муқаррарнамудаи қонунро тағйир дода, низоми моликияти саҳмиро ба тамоми амволи дар давоми ақди никоҳ ҷамъовардашон ё ба намудҳои алоҳидаи он ё худ ҳама гуна низоми амволи умумиашонро, ки ба ҳар яки онҳо тааллуқ дорад, муқаррар намоянд” [7]. Дар м. 42-и КО ФР имконияти тағйир додани речаи ҳуқуқии моликияти муштарак, ки нисбат ба моликияти умумии ҳамсарон амал менамояд, инчунин речаи қонунии моликияти ҷудогона, ки нисбат ба моликияти ҳар як ҳамсар амал менамод, пешбинӣ карда шудааст.

Қонунгузориҳои оилавии ҚТ дар фарқият аз қонунгузориҳои оилавии ФР имконияти аҳдномаи никоҳро танҳо бо доираи моликияти муштарак маҳдуд менамояд. Ба таври дигар мувофиқи қ. 1-и м. 42-и КО ҚТ имконияти иваз намудани речаи ҳуқуқии моликияти ҷудогонаи ҳар як ҳамсар ба речаи моликияти муштарак пешбинӣ карда нашудааст. Тибқи қ. 2-и м. 41-и КО ҚТ бастанӣ аҳдномаи никоҳе, ки яке аз тарафҳои никоҳшаванда шахрванди хориҷӣ ё шахси бешаҳрвандӣ мебошад, ҳатмӣ буда, он бояд то ба қайд гирифтани ақди никоҳ баста шавад [7].

Мувофиқи қ. 4-и м. 42-и КО ҚТ дар аҳдномаи никоҳе, ки яке аз тарафҳои никоҳшаванда шахрванди хориҷӣ ё шахси бешаҳрвандӣ мебошад, бояд шартҳои зерин ба таври ҳатмӣ пешбинӣ карда шаванд: муносибатҳои молумулкии тарафҳо, ҳуқуқи уҳдадорихои онҳо оид ба молу мулк; уҳдадорихои тарафҳо вобаста ба таъмини фарзандон; бо манзили истиқоматии шахси таъмин намудани ҳамсар ва фарзандон; нигоҳубини ҳамсари корношоҷи эҳтиёҷманд [7].

Мавҷуд будани озодии шартнома маънои онро надорад, ки ҳамсарон метавонанд меъёрҳои императивии бо қонун муайяншударо тағйир диҳанд. Дар аҳдномаи никоҳ пешбинӣ намудани тарафе, ки дар ҳолати қатъи ақди никоҳ фарзандон бо ӯ зиндагӣ менамоянд, ё ин ки

розигӣ барои никоҳи минбаъда, тағйир додани маҳалли зист ва амсоли инҳо ғайриимкон аст.

Танзими коллизии бекор кардани ақди никоҳ низ яке аз масъалаҳои муҳимми муносибатҳои оилавӣ бо унсури хориҷӣ мебошад.

Зикр кардан ба маврид аст, ки то солҳои 70-уми асри XX бекор намудани ақди никоҳ амалан дар тамоми дунё ҳамчун ҷазо барои рафтори гунаҳкоронаи ҳамсарон, барои вайрон кардани аҳдномаи никоҳ бо ҷуброни зарари моддию маънавӣ баррасӣ карда мешуд.

Қатъи судии никоҳ дар Шотландия танҳо аз асри XVII имконпазир гардид, вале дар Англия аз соли 1858, дар Ирландияи Шимолӣ аз соли 1939. Масъала оид ба он, ки оё судҳои Англия қатъи никоҳи хориҷиро эътироф мекунанд ё не, аввалин бор дар аввали асри XIX дар робита бо қатъи ақди никоҳи шотландӣ ба вучуд омад.

Дар парвандаи R.v. Loiley (1812) марде, ки оиладор буд ва дар Англия зиндагӣ мекард, ҳамсарашро бовар кунонд, ки бо ӯ ба Шотландия равад ва никоҳро қатъ гардонанд.

Баъди ба Шотландия омадан ва зиндагӣ кардан давоми 40 рӯз ҳамсарон ҷудо шуданд. Пас мард ба Англия баргашта бо зани дигар ақди никоҳ баст. Тамоми судҳои Англия ба хулосае омаданд, ки ҳеҷ як суди хориҷӣ наметавонад никоҳи Англиро бекор кунад. Мард барои бисёрзани (дузанагӣ) маҳкум карда шуда, ба 7 сол бадарға аз ватан ҳукм шуд.

Парвандаи Малика Бофремон (Princess de Vauffremont) аз соли 1878 яке аз қарорҳои судии нисбатан қадимаи фаронсавӣ мебошад. Маликаи Фаронса Бофремон хоҳиши қатъи никоҳро бо шавҳари аввалаи худ кард. Ҳуқуқи фаронсавии он замон институти қатъи никоҳро намедонист. Дар Фаронса азбаски қатъи ақди никоҳро гирифта натавонист малика ба Олмон рафта, шаҳрвандии Олмонро ба даст оварда, дар Олмон никоҳро (тибқи ҳуқуқи Олмон) қатъ карда, дар он ҷо аз нав бо шахзодаи Руминия ба ақди никоҳ даромад.

Пас аз баргаштан ба Фаронса малика бо он рӯ ба рӯ шуд, ки ҳуқуқи Фаронса на бекоркунии никоҳ ва на ақди никоҳи наваширо эътироф намекард [122, с. 74; 120, с. 157].

Нисбат ба ақди никоҳи полигамӣ таҷрибаи Англия қобили таваҷҷуҳ аст. Никоҳҳои полигамие, ки берун аз ҳудуди Англия бо иштироки ашхоси дар Англия домитсилшуда баста мешаванд, дар Англия боэътибор эътироф карда мешаванд. Дар чунин ҳолат дар қарори судҳои Англия ва қонунҳои Англия муқаррар шуда буд, ки ҳангоми қатъи бисёрникоҳӣ пас аз вафоти шавҳар зани ӯ ҳуқуқи иддао кардан ба ёри моддиро надорад, ки чунин кумак ба бевазанҳо тибқи қонунгузори Англия пардохт карда мешуд. Никоҳҳои полигамӣ дар Англия боэътибор мебошанд, агар онҳо дар хориҷа баста шуда бошанд ва онҳо боэътибор ҳисобида шаванд ва ҳеч яке аз онҳо шахрванди (домитсили-муқими) Англия набошад [129, с. 90].

Дар парвандаи *Nude v. Nude* аз соли 1966 қарор карда шудааст, ки тарафҳои никоҳи полигамӣ, ҳатто агар он тибқи қонуни маҳалли бастан ва домитсили ҳар як тараф боэътибор бошад ҳам, ҳуқуқ надоранд ба алимент иддао кунанд, кумаки моддӣ ва дигар муқофот, ки тибқи ҳуқуқи оилавии Англия пешбинӣ шудааст, ба даст оранд. Аммо, минбаъд ҳолат тағйир ёфта никоҳҳои полигамӣ асос барои рад кардани таъмини алимент шуда наметавонистанд [129, с. 91].

Моддаи 160-и Кодекси оилаи ФР ба шахрванди Россия имкон медиҳад, ки дар хориҷа ҷудо шаванд, инчунин онҳое дар хориҷа зиндагӣ мекунанд (ҳамсар метавонад инчунин шахрванди Россия бошанд) ҳақдоранд дар суди ФР ҷудо шаванд.

Чи тавре ки М.М. Богуславский қайд мекунад: ворид кардани ин қоида дар қонунгузори Россия бо як қатор сабабҳо алоқаманд аст. Минҷумла, дар баъзе кишварҳо хориҷиён аз ҳуқуқи муроҷиат кардан ба суд бо даъво оид ба бекоркунии никоҳ маҳрум мебошанд [30, с. 205].

Г.Ю. Федосеева менависад, ки бо амалӣ кардани қоидаи мазкури моддаи 160 Кодекси оилаи ФР дар таҷриба масъалаи интихоби тобеияти судии ҳудудӣ ба вучуд меояд [69, с. 125].

Имконпазирии бекор намудани никоҳ дар кишварҳои алоҳида ба таври гуногун ҳал карда мешавад. Вобаста ба ин дар кишварҳои ҷаҳон чор равиш вучуд дорад. Якум, дар як қатор кишварҳо (Испания, Ирландия, Аргентина, Колумбия) қатъи ақди никоҳ манъ аст. Дуюм, дар баъзе кишварҳо ба монанди Италия бекор намудани ақди никоҳ танҳо дар мавриди мавҷуд будани асосҳои муайяни қатъӣ, ки ба чунин асосҳо розигии тарафайни ҳамсарон дохил намешавад, иҷозат дода мешавад. Сеюм, бекор намудани ақди никоҳ ҳангоми мавҷуд будани шартҳо ва асосҳои қонунӣ, аз ҷумла бо розигии мутақобилаи ҳамсарон дар Олмон, Англия, ФР, ҚТ ва ғ. иҷозат дода мешавад. Чорум, дар кишварҳои исломӣ нақши ҳалқунандаро дар қатъ намудани ақди никоҳ мард соҳиб аст. Ин маънои онро дорад, ки қатъи ақди никоҳ танҳо бо ташаббуси мард сурат мегирад ва мувофиқан масоили танзимномаи муносибатҳои мазкур бо қонуни кишваре, ки мард шаҳрвандии онро дорад, ҳал карда мешавад» [73, с. 236].

Асосан баҳри ҳалли масоили бекор намудани ақди никоҳ пайванди коллизии қонуни маҳалли қатъ намудани ақди никоҳ ва ба ҳайси пайванди иловагӣ – қонуни шахсии ҳамсарон ва қонуни кишвари суд татбиқ карда мешавад. Дар Англия ва ИМА қонуни маҳалли зисти доимии ҳамсарон, дар Фаронса – қонуни умумии домитсил ё қонуни шахсии ҳар як ҳамсар татбиқ карда мешавад. Дар аксари давлатҳои пайвандҳои коллизии мазкур якдигарро пурра менамоянд: агар ҳамсарон шаҳрвандии умумӣ надошта бошанд, пас қонуни маҳалли зисти умумӣ дар давраи мазкури вақт татбиқ карда мешавад, агар он мавҷуд набошад, пас тартиботи ҳуқуқии иқоматгоҳи умумии охири ва агар на шаҳрвандӣ ва на иқоматгоҳи ҳамсарон бо ҳам мувофиқ наояд, пас қонуни кишвари суд амал менамояд [109, с. 229].

Дар низоми ҳуқуқи Олмон ба сифати пайванди коллизии умумӣ дар ҳалли масоили коллизии бекор намудани ақди никоҳ – қонуни кишвари шавҳар дар лаҳзаи бекор намудани он ба ҳисоб меравад. Ҳамчунин бекор намудани ақди никоҳ мумкин аст дар асоси қонуни кишвари хориҷӣ амалӣ гардад, агар он на танҳо тибқи ҳуқуқи кишвари хориҷӣ, балки мувофиқи ҳуқуқи Олмон низ иҷозат дода шуда бошад. Суди Олмон метавонад дар бораи бекор намудани ақди никоҳ қарор барорад, агар дар лаҳзаи бекор намудани ақди никоҳ лоақал яке аз ҳамсарон шаҳрвандии Олмон ё домитсили онро дошта бошад. [109, с. 229].

Конвенсияи Гаага оид ба эътирофи бекорнамоии ақди никоҳ ва ба тариқи судӣ ҷудо намудани ҳамсарон аз соли 1970 ба ҳайси шартӣ асосии эътироф намудани бекорнамоии ақди никоҳ ва ба тариқи судӣ ҷудо намудани ҳамсарон ин мувофиқати онро бо қонунгузори кишваре, ки дар он ҷо амалӣ карда шудааст, пешбинӣ менамояд. Кишваре, ки дар он қонунгузори татбиқшаванда ба бекорнамоии ақди никоҳ ва ба тариқи судӣ ҷудо намудани ҳамсарон мавҷуд аст, бояд ё маҳалли зисти муқаррарии ҳамсарон бошад, ё ҳамсарон шаҳрвандони ин кишвар бошанд» [100, с. 205].

Тибқи муқаррароти Конвенсияи давлатҳои ИДМ оид ба кумаки ҳуқуқӣ аз соли 1993, ба масъалаҳои бекор кардани ақди никоҳ қонуни ҳамон давлате татбиқ мегардад, ки ҳангоми қатъи никоҳ ҳар ду ҳамсар шаҳрванди он мебошанд. Дар мавриди гуногун будани шаҳрвандии ҳамсарон ҳуқуқи кишвари маҳалли қатъи ақди никоҳ амал менамояд. Меъри коллизии оид ба бекор намудани ақди никоҳ бо унсури хориҷӣ мувофиқи м. 171-и КО ҚТ ба таври зайл амал менамояд: агар ақди никоҳ байни шаҳрвандони ҚТ ва шаҳрвандони хориҷӣ ё ашхоси бешаҳрвандӣ, инчунин агар ақди никоҳи байнихамдигарии шаҳрвандони хориҷӣ дар ҚТ бекор карда шавад, пас қонунгузори ҚТ татбиқ карда мешавад.

Ҳангоми бекор кардани ақди никоҳ байни шахрвандони ҚТ ва шахрвандони хориҷӣ ё шахсони бешаҳрвандӣ берун аз ҳудуди ҚТ агар қонунгузори кишвари хориҷии дахлдор риоя карда шавад, пас он дар ҚТ бозътибор дониста мешавад. Эътироф намудани қарори судҳои хориҷӣ оид ба бекор намудани ақди никоҳ, ки дар қ. 3-и м. 171-и ҚО ҚТ зикр шудааст, бо риояи қонунгузори кишвари хориҷӣ, яқум нисбат ба салоҳиятнокии мақомоте, ки оид ба бекор кардани ақди никоҳ қарор қабул менамояд ва дуҷум нисбат ба ҳуқуқи татбиқшаванда ҳангоми бекор кардани ақди никоҳ қайдӣ шарт мегардад.

Ба ғайр аз шаклҳои бекор намудани ақди никоҳ, ки дар Кодекси оилаи ҚТ пешбинӣ шудааст, ба ҳуқуқи кишвари мо ҳамчунин бекор намудани консулии ақди никоҳ маълум мешавад. Шартҳои моддӣ барои бекор намудани ақди никоҳ дар муассисаҳои консулӣ ба монанди ҳамон шартҳои мешаванд, ки ҳангоми бекор намудани ақди никоҳ дар мақомоти САҲШ бояд мавҷуд бошанд.

Дар ин замина ҳуҷум метавон кард, ки чунин муқаррарот бояд дар сатҳи қонунгузорӣ мустақкам карда шавад:

Мувофиқи моддаи 169 ҚО ҚТ никоҳҳои байни шахрвандоне, ки берун аз ҳудуди ҚТ бо риояи қонунгузори ҚТ баста шудааст, аз тарафи ҚТ эътироф карда мешаванд. Аммо дар қисмати эътирофи бекор кардани ақди никоҳи берун аз ҳудуди ҷумҳурӣ бастаи шахрвандони ҚТ баъзе мушкилиҳо ба назар мерасад. Чунинчӣ, тибқи талаботи моддаи 171 ҚО ҚТ бекор кардани никоҳҳои шахрвандони ҚТ ва шахрвандони хориҷӣ ё шахсони бешаҳрванд дар ҚТ эътироф карда мешавад ба шарт, ки талаботи қонунгузори ҚТ вайрон нашуда бошад.

Дар ин ҳолат саволе ба миён меояд, ки агар ду шахрванди ҚТ ақди никоҳи худро дар ҳудуди давлати дигар бекор намоянд, он аз тарафи ҚТ эътироф карда мешавад ё не?

Дар ин ҳусус меъёри мушаххас дар қонунгузори оилавии ҚТ муқаррар карда нашудааст, зеро талаботи қисми 3 моддаи 171 нисбати

ақди никоҳи шаҳрвандони ҶТ бо шаҳрвандони хориҷӣ ё шахсони бешаҳрванд пешбинӣ шудааст ва талаботи қисми 4 моддаи 171-и ҚО танҳо ба бекор кардани никоҳи шаҳрвандони хориҷӣ нигаронида шудааст.

Дар муқоиса бо моддаи 169-и ҚО ҶТ дар хусуси эътирофи никоҳҳои шаҳрвандони ҶТ, ки берун аз ҳудуди ҶТ баста шудаанд, муқарароти махсус пешбинӣ карда нашудааст. Аз ин рӯ, ҳангоми бекор кардани ақди никоҳи шаҳрвандони ҶТ берун аз ҳудуди ҶТ, ки бо риояи талаботи қонунгузори давлати будубош анҷом дода шудааст, бояд аз тарафи ҶТ эътироф карда шавад.

Бо ҳамин мақсад пешниҳод карда мешавад, ки дар қисми 3 моддаи 171 ҚО ҶТ пас аз истилоҳи “бекор кардан”-и истилоҳи “никоҳҳои байни шаҳрвандони ҶТ” илова карда шавад.

3.2. Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ бо унсури хориҷӣ

Дар замони муосир омилҳои гуногуни объективӣ, аз қабилӣ ҷангу низоъҳо, ба якҷанд кишвари алоҳида тақсим шудани давлатҳои федеративӣ, тақсимооти нобаробари захираҳои табиӣ дар миқёси ҷаҳон ва монанди инҳо боиси ба вуқӯ пайвасти чараёни пуравчи муҳоҷирати аҳоли дар тамоми сайёра гардидааст. Мувофиқи маълумотҳо зиёда аз 50 млн. нафар аҳолии ҷаҳонро муҳоҷирон – меҳнаткашон ташкил медиҳанд. Аз он ҷумла, дар ИМА тибқи маълумотҳои расмӣ зиёда аз 6 млн. «хориҷиёни ғайриқонунӣ» иқомат менамоянд.

Ислоҳоти иқтисодӣ, гузариш аз ҷомеаи пӯшида ба ҷомеаи кушод дар собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ва баъдан дар ҶТ ва дигар давлатҳои мустақил, ки пештар ба ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ дохил мешуданд, аз як ҷониб ба васеъгардии истифодаи меҳнати шаҳрвандони хориҷӣ дар муассисаҳои ватанӣ ва бавучудоии муносибатҳои меҳнатӣ байни

шаҳрвандони ватанӣ ва корхонаҳо бо сармоягузори хориҷӣ ва аз дигар ҷониб ба муҳочирати оммавии шаҳрвандони мо ва бастанӣ шартномаҳои меҳнатӣ бевосита аз ҷониби онҳо бо корфармоёни хориҷӣ берун аз кишвар оварда расонид.

Ҳамин тавр, дар шароити муосир фазои ҳуқуқӣ ва ташкили бозори меҳнат дар ҚТ ба таври динамикӣ тағйирёбанда буда, дигаргунии сарҳади онҳоро дар робита бо муҳочирати аҳоли берун аз ҚТ дар назар дорад. Дар натиҷаи ин, шаҳрвандон, ки соҳиби қувваи корӣ мебошанд, метавонанд ҳуқуқҳои меҳнатии худро чи дар қаламрави ҚТ ва чи берун аз он амалӣ гардонанд.

Аввалин маротиба чунин имконият дар Асосҳои қонунгузори Иттиҳоди Шуравӣ аз соли 1991 мустаҳкам гардид. Дар он пешбинӣ гардида буд, ки «шаҳрвандон дар давраи будубоши муваққатияшон берун аз кишвар ҳуқуқи машғул шудан ба фаъолияти касбиро доранд».

Махсусияти бевосита ва амиқи муносибатҳои меҳнатӣ бо фарогирии унсурҳои хориҷӣ ҳамчун механизми нисбатан кам ифода намудани иродаи тарафҳо доир ба ҳифзи тарафи «заиф» мебошад. Зеро дар муносибатҳои меҳнатӣ ҳамеша як тараф қорманд аст ва қонунгузор ўро ҳамчун тарафи заиф ҳифз менамояд.

Ҳамин тавр, масоили марбут ба муносибатҳои меҳнатӣ, ки дар соҳаи байналмилалӣ ба вуҷуд меоянд, хусусияти муҳимро доро мебошанд.

Муҳаққиқи ватанӣ Х.Р. Қодирқулов қайд менамояд, ки “дар ҷаҳони имрӯза заминаҳои ҳуқуқӣ ва бозори меҳнат дар ҚТ устувор нестанд. Онҳо динамикӣ буда, вобаста ба муҳочирати аҳоли берун аз кишвар тағйир меёбанд. Дар натиҷа шаҳрвандон ҳамчун моликони меҳнат метавонанд аз ҳуқуқи қор дар ҳудуди ҚТ ва дар хориҷи кишвар, яъне тавассути шуғли хориҷӣ истифода баранд” [146, с. 10]. Дар танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ бо иштироки хориҷиён ба ғайр аз қонунгузори миллӣ, шартномаҳои байналмилалӣ дучониба ва бисёрҷониба, ки ҚТ узви он мебошад, нақши муҳим доранд. Дар ин ҷо

масъалаҳои ба қонунгузориҳои дохилии мамлақати мо татбиқ намудани онҳо, таъмини интегратсияи он ба раванди ягонаи байналмилалӣ меҳнат ба миён меоянд [54, с. 12].

Бояд қайд кард, ки дар адабиёти навини ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ масъалаи ба соҳаҳои алоҳида тақсим намудани меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҷой дорад. Аз ҷумла, А.Л. Маковский мавҷудияти ҳуқуқи байналмилалӣ хусусии баҳриро дастгирӣ менамуд, В.П. Звекон бошад аз мавҷуд будани ҳуқуқи байналмилалӣ хусусии меҳнатӣ ҳамчун зерсоҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳарф мезанад [47, с. 67]. “Доираи масъалаҳои, ки ба ҳуқуқи байналмилалӣ хусусии меҳнатӣ дохил карда мешаванд, – менависад ӯ, васеъ буда, бо муносибатҳои гуногуни фарогирифтаи худ фарқ менамоянд” [47, с. 68].

“Дар байни онҳо – муносибати байни шаҳрвандони ватанӣ ва корфармоёни хориҷӣ дар дохили кишвар ва берун аз он, кори шаҳрвандони ватанӣ дар ташкилотҳои ватанӣ берун аз кишвар ва созмонҳои байналмилалӣ, кори шаҳрвандони хориҷӣ дар дохили кишвар, аз ҷумла дар ташкилотҳои ватанӣ бо иштироки хориҷиён ва ғайраро номбар кардан мумкин аст” [47, с. 68]. Аммо, ба андешаи мо ҷудо намудани ҳуқуқи байналмилалӣ хусусии меҳнатӣ ҳамчун соҳа ё зерсоҳа аз ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ чандон ба мақсад мувофиқ намебошад. Зеро дар зинаи мазкур, чи тавре ки ба назар мерасад, ҳуқуқи байналмилалӣ хусусии меҳнатӣ хусусиятҳоеро, ки дар назарияи умумии ҳуқуқ ба таври анъанавӣ ҳамчун ташкилдихандаи низоми алоҳида ё соҳаи (зерсоҳаи) алоҳида баррасӣ карда мешаванд, доро намебошад. Агар зерсоҳа дар назар дошта шавад принципҳои махсус, ки барои танзими категорияи муайяни муносибатҳо нигаронида шуда, маҷмуи меъёрҳои мебошанд, ки имкон медиҳанд онҳоро ба категорияи алоҳида ҷудо намоем. Ин аз як тараф сатҳи баланди умумияти дохилӣ ва аз тарафи дигар сифатҳои махсусро нисбат ба меъёрҳои дигари соҳаи мазкур доро намебошанд.

Чи тавре таҳқиқоти муаллифони барҷаста, аз қабили Л.А. Лунс, М. Андре, И. Саси ва ғ., ки ба муносибатҳои меҳнатӣ дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ равона гардидаанд, нишон медиҳад, ҳуқуқи байналмилалии хусусии меҳнатӣ ҳеҷ кадоме аз онҳоро соҳиб намебошад. Мавҷуд будани шаклҳои махсуси мустаҳкамнамоии коллизсионӣ, ки ҳамчун воситаи танзими ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ баромад менамоянд, ҳолати корро дигаргун карда наметавонад.

Бояд қайд кард, ки нисбат ба принципи мухторияти ирода дар муносибатҳои меҳнати бо унсури хориҷӣ мураккабгардида дар кишварҳои алоҳида ба таври гуногун муносибат менамоянд. Масалан, дар Британияи Кабир, Канада, Олмон мухторияти иродаи тарафҳо маҳдуд карда намешавад.

Чи тавре ки аз м. 30-и Қонуни муқаддимаӣ ба Уложениаи маданияи Олмон бармеояд, тарафҳо ҳуқуқ доранд, ҳуқуқи ба муносибатҳои шартномаӣ татбиқшавандаро интиҳоб намоянд. Дар ин маврид интиҳоби ҳуқуқ дар шартномаҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои меҳнатӣ набояд ба маҳрум гаштани корманд аз ҳифзи ба ӯ дар асоси меъёрҳои императивии ҳуқуқи пешниҳодшаванда оварда расонад, ки дар мавриди мавҷуд набудани интиҳоби ҳуқуқ тибқи сархати 2 воҷиби татбиқ мебуд.

«Қонуни Ҷумҳурии Полша «Дар бораи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» ба тарафҳои шартномаи меҳнатӣ ҳуққи интиҳоби қонуни татбиқшавандаро медиҳад, вале бо шартҳои муҳим: қонуни интиҳобшуда бояд воқеан бо муносибатҳои меҳнати мазкур алоқаи воқеӣ ва назаррас дошта бошад (м. 32). Агар тарафҳо ҳуқуқи воҷиби татбиқро интиҳоб накарда бошанд, муносибатҳои меҳнатӣ ба ҳуқуқи давлате итоат менамоянд, ки тарафҳо дар лаҳзаи ба вуҷуд омадани чунин муносибатҳои зист ё ҷойи ҷойгиршавӣ доштанд. Агар тарафҳо ҷойи зист ё ҷойи ҷойгиршавӣ дар ҳамон як давлат надошта бошанд, ҳуқуқи давлате

татбиқ карда мешавад, ки дар он ҷо кор иҷро карда мешавад, иҷро гардида буд, ё бояд иҷро карда шавад».

Дар Ҷумҳурии Чехия Қонуни аз соли 1963 «Дар бораи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ва муҳофизатӣ» муқаррар мекунад, ки «муносибатҳои меҳнатӣ, ки аз шартномаи индивидуалии меҳнатӣ бармеоянд, дар асос қонунгузорию кишвари ҷойи иҷроии воқеии кор танзим мешаванд, агар тарафҳо мустақилона қонуни дигарро интихоб накарда бошанд. Аммо дар ҳолатҳое, ки корманд тибқи шартнома бо корфармое кор мекунад, ки дар давлати дигар ҷойгир аст, қонуни ҳамон давлате татбиқ мегардад, ки дар он ҷо корфармо (ташкилот) қароргоҳи доимӣ дорад – ба шарте ки корманд одатан дар ҳамон давлате зиндагӣ ва фаъолияти меҳнатиашро анҷом надихад, ки дар он ҷо воқеан кор мекунад. Дар натиҷа, агар корманд маҳз дар кишвари ҷойи кори доимиаш истиқомат кунад, маҳз қонуни ҳамон кишвар (ҷойи иҷроии кор) истифода мешавад, на қонуни кишвари қароргоҳи корфармо. Нисбат ба кормандони ширкатҳои нақлиётӣ бошад, қоидаҳои махсус амал мекунанд: – дар нақлиёти роҳи оҳан ва автомобилӣ – қонуни кишвари ҷойгиршавии корфармо; – дар нақлиёти ҳавопаймоӣ ва киштиҳои баҳрӣ – қонуни кишвари бақайдгирии воситаи нақлиёт; – дар нақлиёти дарёию баҳрӣ – қонуни давлате, ки киштиҳои тахти парчами он ҳаракат мекунад (б. 2 § 12)».

«Қонуни Швейтсария аз соли 1987 принсипи муҳимтарини ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мухторияти иродаро мустаҳкам намудааст (б. 1 м. 116).

Дар қисми 3-и КМ ҚТ ба муносибатҳои меҳнатӣ бо унсуре хориҷӣ моддаи алоҳидае вучуд надорад. Мувофиқан танзими коллизсионӣ – ҳуқуқи муносибатҳои меҳнати хусусияти байналмилалӣ дошта бо ёрии воситаҳои милли-ҳуқуқӣ дар ҚТ инъикоси хешро наёфтааст. Кодекси меҳнати ҚТ низ меъёрҳои коллизсионии марбут ба соҳаи мазкурро дар бар намегирад.

Ҳамзамон қайд кардан бамаврид аст, ки баъзе аз ҷабҳаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ, ки дар таҷриба ҳангоми амалӣ кардани муносибатҳои меҳнатӣ, ки ба ду ё зиёда тартиботи ҳуқуқӣ дахл доранд, ба расонидани зарар, ки дар ҷараёни иҷрои уҳдадорихои меҳнатӣ ба вучуд омадаанд, алоқаманд мебошанд. Агар амалҳои мазкур дар қаламрави ҚТ ба вучуд оянд ва судҳои ҚТ онҳоро баррасӣ намоянд, пас суд меъёри коллизии умумӣ, ки дар моддаи 1340-и КМ ҚТ мустаҳкам карда шудааст, яъне, дар чунин ҳолатҳо афзалият ба қонуни ҳамамон давлат дода мешавад, ки ҳодисаи зараррасонӣ ё дигар амали ҳуқуқӣ маҳз дар ҳудуди он рух додааст ва маҳз ҳамамон ҳодиса асоси талаби ҷуброни зарар гардидааст. Ҳангоми муқаррар намудани факти зарурати татбиқи ҳуқуқи ҚТ суд меъёрҳои умумии ҳуқуқи моддиро, ки дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ амал менамоянд, татбиқ месозад.

Дар баробари ин, дар давлатҳои Ғарб тамоюли муносири танзими муносибатҳои меҳнатӣ бо унсурҳои хориҷӣ ба миён омадааст. Ба моддаи 7-и Конвенсияи Рим «Дар бораи ҳуқуқи татбиқшаванда уҳдадорихои шартномавӣ» аз соли 1980 уҳдадор мекунад, ки ҳангоми интихоби қонуни татбиқшаванда на фақат қоидаҳои ҳатмии (императивии) миллии кишвари интихобшуда, балки қоидаҳои ҳатмии давлати хориҷие низ, ки бо муносибати мазкур алоқаи зич дорад, ҳатман ба инobat гирифта шаванд. Аз ҷумла, муқаррар карда мешавад, ки ҳангоми татбиқи ҳуқуқи ин ё он кишвар мумкин аст амали меъёрҳои императивии ҳуқуқи кишвари дигар, ки бо ҳолати додашуда алоқаи зич дорад, эътироф карда шавад, агар бо ҳуқуқи ин кишвари охири чунин қоидаҳо мебоист новобаста аз ҳуқуқи татбиқшаванда татбиқ карда шаванд.

Дар шароити муносири ҳаёти байналмилалӣ ҳаҷми амалиётҳо ҷиҳати интиқоли меҳнат ва сармоя, ки бо бунёди иншоотҳои азим берун аз кишвар алоқаманд мебошанд, дар ҳоли афзоиш аст. Дар шароити муносири яке аз асосҳои паҳншудатарини бавучудоии муносибатҳои меҳнатӣ берун аз кишвар бо иштироки шахрвандони ҚТ ин ба хориҷи

кишвар барои фаъолияти меҳнатӣ фиристондани шаҳрвандони ҶТ ва ҳамчунин баستاني шартномаи меҳнатӣ дар хориҷи кишвар бо корфармоёни хориҷӣ ба ҳисоб мераванд. Дар мавриди аввал шаҳрвандони Тоҷикистон ба кор ба мақомот, ташкилот ва муассисаҳое, ки берун аз кишвар қарор доранд дар доираи иҷрои ухдадорихои хизматиашон, фиристода мешаванд.

«Аз ҷумла, дар Оинномаи консулии ҶТ, ки бо Қарори Ҳукумати ҶТ аз 30 июли соли 1998 № 275 тасдиқ шудааст, ба таври дақиқ баён карда шудааст, ки ашхоси мансабдори консулӣ ва ходимони муассисаҳои консулӣ дар хидмати давлатии Вазорати корҳои хориҷии ҶТ мебошанд. Ҳамчунин қайд карда мешавад, ки танҳо шаҳрванди ҶТ метавонад шахси мансабдори консулӣ бошад».

Муассисаҳои консулӣ дар фаъолияти худ қонунгузориҳои ҶТ, Конвенсияи Вена оид ба муносибатҳои консулӣ ва дигар асноди шартномавӣ ҳуқуқи, ки ҶТ узви онҳо мебошад ва ҳамчунин Оинномаи консулии ҶТ-ро дастури амал қарор медиҳанд.

Ҳамин тавр, чунин муносибатҳои меҳнатӣ дар асоси муқаррароти умумии меъёрҳои ҳуқуқи меҳнатии ҶТ ва инчунин меъёрҳои махсуси қонунгузорӣ, ки зарурати татбиқашон бинобар берун аз кишвар қарор доштани муассиса ба вучуд омадааст, ба танзим дароварда мешавад. Аз ҷумла, давомияти вақти корӣ ва вақти истироҳат дар чунин муассисаҳо тибқи муқаррароти умумии меъёрҳои ҳуқуқи кишвари мо ва рӯзҳои истироҳати ҳарҳафтаина мумкин аст мувофиқи шароити маҳалли будубош муқаррар карда шаванд.

Ҳолати дигар ин ба ташкилотҳои байналмилалӣ ба кор фиристодани шаҳрвандони ҶТ мебошад. Яъне таъйин намудани ин ё он шахс ба сифати намоёндаи ҶТ дар ташкилоти байналмилалии дахлдор. Нақши муҳимро дар муайяннамоии вазъи умумии ҳуқуқӣ ва ҳуқуқҳои меҳнатии шаҳрвандоне, ки ба кор ба ташкилотҳои байналмилалӣ фиристода мешаванд, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки дар доираи СММ, ТБМ ва дигар созмонҳои байналмилалӣ қабул карда мешаванд,

мебозанд. Масалан, Конвенсия оид ба масуният ва имтиёзҳои муассисаҳои махсусгардонидашудаи СММ аз соли 1947, Конвенсия оид ба вазъи ҳуқуқӣ, масуният ва имтиёзҳои созмонҳои байналмилалии иқтисодӣ, ки дар соҳаҳои муайяни ҳамкорӣ амал менамоянд аз соли 1980. Шароити меҳнати хизматчиён дар ташкилотҳои байналмилалии махсусгардонидашуда ба муқаррароти оинномаҳои чунин ташкилотҳо тобеъ мебошанд, яъне ба таври дигар фаъолияти меҳнати чунин хизматчиён ба ҳуқуқи дохилии ташкилот итоат менамояд. Аз ҷумла, дар м. 27-и Оинномаи Иттифоқи байналмилалии алоқаи барқӣ гуфта мешавад: «Хизматчиёни интихобшаванда ва инчунин ҳайати кормандони Иттифоқ, ба ғайр аз иҷрои уҳдадорихои худ набояд дар кори кадоме аз муассисаҳои дар соҳаи алоқаи барқӣ фаъолияткунанда иштирок намоянд ва ё манфиати молиявӣ дошта бошанд» (б. 3).

Бояд зикр намуд, ки дар баробари ба кор фиристондани шахрвандони ҚТ берун аз кишвар ҳамчунин ҳолати дигар, яъне сафарҳои хизмати шахрвандони мо дар доираи иҷрои уҳдадорихои хизматиашон берун аз кишвар низ ҷой дорад.

Аз ҷумла, вақте ки корманди ин ё он вазорат ё идораи ҚТ ба кишварҳои хориҷӣ ба сафари хизматӣ фиристода мешавад. Дар назар бояд дошт, ки таҳти сафари хизматӣ ба хориҷи кишвар ин фиристодани корманд ба муҳлати муайян ва чун қоида ғайридавомдор бо супориши роҳбари ташкилот, ки дар қаламрави ҷумхури қарор дорад, баҳри иҷрои вазифаҳои хизматӣ фаҳмида мешавад. Дар чунин маврид сафарҳои хизматӣ таҳти амали қонунгузори мо бо як қатор тағйироту иловаҳо, ки бо шароити махсуси кории чунин категория дар хориҷа вобастагӣ дорад, қарор мегиранд.

Ба ғайр аз ин фаъолияти меҳнати кормандон (мутахассисон) – шахрвандони ҚТ-ро, ки дар доираи ҳамкорихои иқтисодӣ ва илмию техникӣ ба хориҷи кишвар фиристода мешаванд, ёдовар шудан мумкин аст. Чунин кормандон лоиҳакашон, геологҳо, муҳандисон, роҳсозон ва амсоли инҳо мебошанд. Кормандони мазкур ба речаи вақти корӣ ва

вақти истироҳат, ки дар кишвари будубош амал менамояд, тобеъ мебошанд.

Муносибатҳои меҳнати кормандон – шахрвандони ҚТ бо корфармоёни хориҷӣ ва инчунин ширкату ташкилотҳои байналмилалӣ, ки дар қаламрави ҚТ қарор доранд, ба ҳуқуқи меҳнати ҚТ итоат менамояд, бо он истисноҳое, ки вазъи шахрвандро дар муқоиса бо сатҳе муайян менамояд, ки дар қонунгузори меҳнати ҚТ мустаҳкам карда шудааст. Дар шартномаҳои байналмилалӣ аз ҷониби ташкилотҳои байналмилалӣ мумкин аст речаи махсуси амалигардонии фаъолияти меҳнати кормандон, аз ҷумла шахрвандони ҚТ мустаҳкам карда шавад.

Муносибатҳои меҳнати шахрвандони ҚТ тибқи шартномаҳои меҳнатӣ, ки бо корфармоёни хориҷӣ бо мақсади аз ҷониби онҳо амалӣ намудани фаъолияти меҳнатӣ берун аз кишвар баста мешаванд, метавонанд вобаста ба истифодаи ин ё он принципи коллизсионӣ ба тартиботи ҳуқуқии гуногун итоат намоянд. Чунин навъи шартномаҳо аслан дар натиҷаи муҳочирати меҳнати хориҷӣ ба вуҷуд меоянд.

Дар айни замон масоили муҳочирати меҳнати шахрвандони ҚТ яке аз масъалаҳои ҳалталаби рӯз ба шумор меравад, ки бе танзими давлатӣ дар ҳалли он ба натиҷаи мусбат ноил гардидан ғайриимкон аст. Зеро чуноне, ки таҷриба нишон медиҳад, суиистеъмол дар ин соҳа дар тамоми дунё васеъ паҳн гаштааст. Ҳангоми ба кор ҷалб намудани муҳочирон дар аксари мавридҳо миёнаравӣ аз ҷониби ашхоси бевичдон, ки аз бетачрибагӣ ва зудбоварии муҳочирон суиистифода намуда, аз он даромади муфт ба даст меоранд, сурат мегирад [53, с. 30].

Дар ҚТ мақомоти марказии амаликунандаи сиёсати давлатӣ дар соҳаи муҳочирати аҳолӣ ва муътадилгардонандаи кор дар самти мазкур Хадамоти муҳочирати назди Ҳукумати ҚТ мебошад. Мақомоти мазкур баҳри мусоидат намудан дар ҷустуҷӯи кор ва бо ҷойи кор таъмин намудани шахрвандони ҚТ дар хориҷи кишвар ва муҳофизати ҳуқуқҳои онҳо ба шумор меравад.

Чунин хулосабарориро дар ин қисмат манзур намудан имконпазир аст:

1. Дар маҷмуъ, дар ҳуқуқи ҚТ маҳдудият оид ба татбиқи ҳуқуқе, ки аз ҷониби тарафҳо ҳангоми бастании шартнома интихоб карда шудааст, ба ҷуз аз меъёрҳои императивӣ ва тавзеҳот оид ба тартиботи оммавӣ мавҷуд намебошад. Мувофиқан, тарафҳо ҳуқуқ доранд ҳуқуқи ба муносибатҳои шартномавии онҳо татбиқшавандаро мустақилона интихоб намоянд.

2. Дар танзими муносибатҳои алоҳидаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз қабилӣ муносибатҳои оилавӣ, меҳнатӣ ва муносибатҳои ғайришартномавӣ мутаносибан пайвандҳои коллизии “қонуни маҳалли бастании ақди никоҳ”, “қонуни маҳалли иҷрои қор”, “қонуни маҳалли ба вуҷуд омадани уҳдадорҳои ғайришартномавӣ” ба таври умумӣ мавриди амал қарор дода мешаванд. Ҳамчунин, пайванди коллизии “қонуни мухторияти ирода” дар ҳолатҳои тибқи қонун иҷозатдодашуда дар муносибатҳои мазкур мавриди амал қарор мегирад.

3. Бо мақсади такмили қонунгузорӣ ба сарҳати 3 қисми 2 моддаи 9 Кодекси меҳнати ҚТ меъёри зерин бо мазмуни зайл ворид карда шавад:

– дар ҳолатҳои иҷозатдодашудаи меъёрҳои коллизии ҚТ ба муносибатҳои меҳнатӣ бо иштироки шахсони воқеию ҳуқуқии хориҷӣ метавонад ҳуқуқи хориҷӣ татбиқ карда шавад.

ХУЛОСА

Дар натиҷаи таҳқиқи мавзуи мазкур хулосаҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

1. Вобаста ба таърифи меъёрҳои коллизионӣ дар адабиёти ҳуқуқии ватанию хориҷӣ фикру андешаҳои гуногун мавҷуд аст. Дар натиҷаи таҳлили адабиёти соҳавӣ вобаста ба мавзӯ чунин мафҳуми меъёрҳои коллизионӣ пешниҳод карда мешавад: Таҳти мафҳуми меъёри коллизионӣ меъёри ҳуқуқие фаҳмида мешавад, ки дар асоси он ҳуқуқи воҷиби татбиқ ба муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии бо унсури хориҷӣ мураккабгардида муайян ва ё муқаррар карда мешавад. Унсури хориҷӣ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ дар натиҷаи ҳамбастагии омилҳои шахсӣ, ҳудудӣ ва воқеӣ ташаккул меёбад, ки ин зарурати татбиқи меъёрҳои коллизиониро ба миён меорад. Ба чунин омилҳо мақоми хориҷии иштирокӣ, ҷойгир будани объекти муносибати ҳуқуқӣ берун аз ҳудуди давлат, инчунин анҷом ёфтани амали дорой аҳаммияти ҳуқуқӣ ё ба амал омадани ҳодиса дар хориҷи кишвар мансубанд. Дар ин ҳолат меъёрҳои коллизионӣ вазифаи роҳнамои ҳуқуқиро иҷро намуда, имкон медиҳанд ҳуқуқи татбиқшаванда муайян карда шавад [1–М].

2. Хусусияти хоси меъёрҳои коллизионӣ дар таъсири ғайримустақими онҳо ба муносибатҳои ҳуқуқӣ ифода меёбад: меъёрҳои коллизионӣ муҳтавои ҳуқуқу уҳдадорихои тарафҳоро муайян намеkunанд, балки барои интихоби низоми ҳуқуқии татбиқшаванда хизмат намуда, ба меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ ишора меkunанд. Онҳо хусусияти мустақили ҳаволаkunанда дошта, бартараф намудани ихтилофҳоро миёни ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи хориҷӣ таъмин менамоянд, дар ҳоле ки зиддиятҳо байни ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ бо бартарияти меъёрҳои байналмилалӣ ҳаллу фасл мегарданд.

3. То имрӯз унсурҳои ягонаи таснифоти меъёрҳои коллизионӣ дар илм, қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ пешниҳод

нашудааст. Аз ин нигоҳ, шартан бо назардошти таҳқиқоти гузаронидашуда чунин таснифотро пешниҳод менамоем:

1) Вобаста ба шакл меъёрҳои коллизсионӣ ба алтернативӣ ва факултетивӣ тақсим мешаванд; 2) Вобаста ба хусусият меъёрҳои коллизсионӣ ба императивӣ ва диспозитивӣ тақсим мешаванд; 3) Аз нигоҳи сохтор, меъёрҳои коллизсионӣ ба яктарафа ва дутарафа тақсим мешавад; 4) Аз рӯйи ҳудуди амал, қоидаҳои коллизсионӣ ба ду навъ ҷудо мегарданд: меъёрҳои, ки муносибатҳои байни давлатҳоро танзим мекунанд (байналмилалӣ) ва меъёрҳои, ки ба танзими масъалаҳои байниҳудудӣ дар дохили як давлат равона шудаанд; 5) Агар онҳоро аз дидгоҳи шакли ҳуқуқӣ ё манбаи ҳуқуқ баррасӣ намоем, меъёрҳои коллизсионӣ ба ду гурӯҳ дохил мешаванд: қоидаҳои коллизсионии дорои характери миллӣ, ки аз қонунгузори давлат фаро меоянд ва меъёрҳои дорои табиати байналмилалӣ, ки дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ муқаррар шудаанд; 6) Аз нигоҳи аҳамият меъёрҳои коллизсионӣ ба генералӣ (асосӣ) ва субсидиарӣ (иловагӣ), умумӣ ва махсуси пайванди коллизсионӣ тақсим мешаванд; 7) Дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ меъёрҳои коллизсионии ҳамроҳикунанда ё вобастабуда, кумулятсия, чандир ва устувор низ амал менамоянд [5–М].

4. Шаклгирии меъёрҳои коллизсионӣ дар ҶТ аз замони давлати шуравӣ (дар шакли маҳдуд) оғоз ёфта, дар замони истиқлолияти давлатӣ ба таври пурра мукамал карда шуда, мавриди истифода ва татбиқи васеъ қарор гирифтаанд.

5. Давлат дар рушди соҳаҳои ҳуқуқ нақши калидӣ мебозад, самтҳои такмили онҳоро бо мақсади татбиқи сиёсати самараноки дохилӣ ва хориҷӣ ва ба низом даровардани муносибатҳои ҷамъиятӣ, пеш аз ҳама муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии дорои унсурҳои хориҷӣ, муайян менамояд. Дар ин замина истиқлолияти давлатии ҶТ ба омили муҳимми ташаккули ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳамчун соҳаи мустақил ва рушди фаъоли

меъёрҳои коллизсионӣ, ки заминаи ҳуқуқии онро ташкил медиҳанд, табдил ёфтааст.

6. Меъёрҳои коллизсионӣ ҳамчун шакли таъсиррасонии ҳуқуқӣ ва танзими ҳуқуқӣ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ амал менамоянд, ё бо суҳанони дигар, меъёрҳои коллизсионӣ муносибатҳои молумулкиро байни субъектони ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба танзим медароранд.

Набояд таъиноти меъёрҳои коллизсиониро танҳо бо ташкили алоқа байни субъектҳои муносибатҳои байналмилалии хусусӣ донист. Функсияи ташкилӣ ва танзимии меъёрҳои коллизсионӣ бо ҳам таъсири мутақобила дошта, яқоя таъсири заруриро ба субъектони ҳуқуқ-шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқии кишварҳои гуногун мерасонанд.

Агар ин таъиноти меъёрҳои коллизсиониро аз ҳам ҷудо намоем, ин маънои онро дорад, ки аҳаммияти танзимнамоии онҳоро инкор ва ё рад менамоем. Охириҳо ҳам дар танзими муносибатҳои хусусияти молумулкидошта яқоя бо меъёрҳои моддӣ ва ҳам бевосита амал менамоянд.

Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бояд масъалаи амали меъёрҳои коллизсионӣ аз категорияи татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ фарқ карда шавад, зеро ин ду мафҳуми аз ҳам фарқкунанда мебошанд. Амали меъёри коллизсионӣ муайянкунандаи он аст, ки дар ин ё он муносибати байналмилалии хусусӣ ҳуқуқи кадом кишвар бояд татбиқ карда шавад. Амали меъёри коллизсионӣ дар асоси қонуни миллӣ ё шартномаҳои байналмилалӣ ба роҳ монда мешавад. Амали меъёри коллизсионӣ бо истифодаи шаклҳои гуногуни мустақкамнамоӣ ва ҳалли масъалаҳои тарафайн, бандубасти мафҳумҳои ҳуқуқӣ, ҳаволаи бозгашт ва ҳавола ба ҳуқуқи кишвари сеюм алоқаманд мебошад.

7. Дар танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ-ашёии бо унсури хориҷӣ мураккабгардида пайванди коллизсионии маҳалли ҷойгиршавии ашё (*lex rei sitae*) ба таври генералӣ (умумӣ) амал менамояд, ки фазои амали он фарогири

масоили зерин мебошад: мазмуни ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои вобаста ба ашё; муайян кардани он, ки молу мулк ба амволи ғайриманқул мансуб аст ё ба амволи манқул; тартибу асосҳои пайдоиш ва аз байн рафтани ҳуқуқҳои ашёӣ; роҳу усулҳои ҳифзи ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқҳои дигари ашёӣ; инчунин тамоми масъалаҳои марбут ба ҳуқуқи ашёӣ нисбат ба амволи ғайриманқул.

8. Ҳангоми танзими муносибатҳои меросӣ, ки дорои унсури хориҷӣ мебошанд, қоидаи асосии коллизсионӣ он кишварро нишон медиҳад, ки меросгузор дар он ҷо охирин ҷойи истиқомати доимии худро доштааст. Маҳз ҳуқуқи ҳамин давлат барои ҳалли чунин масъалаҳо татбиқ мегардад. Ба ҳайси пайвандҳои иловагии коллизсионӣ “ҳуқуқи кишвари шаҳрвандии меросгузор”, “ҳуқуқи кишвари ҷойгиршавии молу мулк”, “ҳуқуқи маҳалли тартиб додани васиятнома” мавриди амал қарор дода мешаванд.

9. Дар танзими муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ “қонуни мухторияти ирода” ҳамчун пайванди асосии коллизсионӣ амал менамояд. Ба сифати пайвандҳои коллизсионии иловагӣ “ҳуқуқи кишвари фурушанда (ба маънои васеъ)”, “ҳуқуқи робитаи нисбатан зичдошта” мавриди амал қарор мегиранд. Бо муайян гардидани ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартнома ҳамчунин соҳаи амали он низ муайян карда мешавад. Ба соҳаи амали ҳуқуқи татбиқшаванда масъалаҳои бо ҳам алоқамандии зичдошта оид ба ҳуқуқ ва уҳдадорихои тарафҳои шартнома ва иҷрои шартнома дохил карда мешаванд [2–М].

10. Дар танзими муносибатҳои алоҳидаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз қабилӣ муносибатҳои оилавӣ, меҳнатӣ ва муносибатҳои ғайришартномавӣ мутаносибан пайвандҳои коллизсионии “қонуни маҳалли бастанӣ акди никоҳ”, “қонуни маҳалли иҷрои қор”, “қонуни маҳалли ба вучуд омадани уҳдадорихои ғайришартномавӣ” ба таври умумӣ мавриди амал қарор дода мешаванд. Ҳамчунин, пайванди коллизсионии “қонуни мухторияти ирода” дар ҳолатҳои тибқи қонун иҷозатдодашуда дар муносибатҳои мазкур мавриди амал қарор мегирад.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Бобати мукамал гардонидани қонунгузорӣ ва ворид намудани тағйиру иловаҳо тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот дар шакли зерин ба мақсад мувофиқ аст:

1. Бо мақсади таъмини инкишофи муътадили меъёрҳои коллизионӣ ва амали онҳо дар ҚТ пешниҳод карда мешавад, ки дар Кодекси маданияи ҚТ, Кодекси оилави ҚТ, Кодекси меҳнати ҚТ ва Кодекси муурофиавии маданияи ҚТ боби алоҳида бо номи “Амал ва татбиқи меъёрҳои коллизионӣ” таҳия карда шуда, дар он тартиби мавриди амал қарор додан ва татбиқи меъёрҳои коллизионӣ дар ҚТ нишон дода шавад, то ин ки баҳри ба таври мақсаднок ва низомнок танзим кардани муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ мусоидат кунад ва дар амалу татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ духӯрагӣ ба вучуд наояд [4–М].

2. Барои таъмини самараноки амали меъёрҳои коллизионӣ дар ҚТ фаъолияти мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда – Суд, Мақомоти нотариалӣ, САҲШ, Арбитражи байналмилалӣ тижоратӣ назди Палатаи савдо ва саноати ҚТ ҳамоҳанг гардонидани шавад.

3. Бо мақсади такмили қонунгузорӣ ба сархати 3 қисми 2 моддаи 9 Кодекси меҳнати ҚТ меъёри зерин бо мазмуни зайл ворид карда шавад:

– дар ҳолатҳои иҷозатдодашудаи меъёрҳои коллизионии ҚТ ба муносибатҳои меҳнатӣ бо иштироки шахсони воқеию ҳуқуқии хориҷӣ метавонад ҳуқуқи хориҷӣ татбиқ карда шавад.

4. Қоидаи қисми 3 моддаи 1334 Кодекси маданияи ҚТ аз эътибор соқит карда шуда, аз нав бо мазмуни зайл қабул карда шавад: Ҳангоми набудани созиши тарафҳо оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартномаҳое, ки дар қисмҳои 1 ва 2 Кодекси мазкур пешбинӣ шудаанд ва инчунин шартномаҳое, ки дар он пешбинӣ нашудаанд, ҳуқуқи

кишваре, ки ба он шартнома нисбатан зичтар алоқаманд аст, татбиқ карда мешавад.

Мувофиқан қисми 6-и меъёри моддаи 1334 Кодекси маданияи ҶТ хориҷ карда шуда, қисми 7 ҳамчун қисми 6 ва қисми 8 ҳамчун қисми 7 ҳисобида шавад.

5. Ба қисми 1 моддаи 1337 Кодекси маданияи ҶТ зербанди нави 5-ум бо мазмуни зайл ворид карда шавад:

– ворид намудани тағйиру иловаҳо ба шартнома.

6. Ба қисми 4 моддаи 1340 Кодекси маданияи ҶТ ибораҳои “ҳангоми баррасии баҳс дар судҳои ҶТ ворид карда шуда, дар шакли зайл қабул карда шавад: “Ҳангоми баррасии баҳс дар судҳои ҶТ агар амал ё ҳолати дигар, ки барои талаботи ҷуброни зарар асос шудааст, тибқи қонунгузориҳои ҶТ зиддиҳуқуқӣ набошад, ҳуқуқи хориҷӣ татбиқ карда намешавад”.

7. Институти эътирофи ақди никоҳҳое, ки берун аз ҳудуди ҶТ баста шудаанд, дар маҷмуъ бо моддаи 169 Кодекси оилаи ҶТ танзим мегардад, ки эътибори онҳоро дар сурати риояи меъёрҳои қонунгузориҳои миллий пешбинӣ менамояд. Ҳамзамон, эътирофи санадҳои қатъ гардидани ақди никоҳ, ки дар хориҷи кишвар анҷом дода шудаанд, бо мушкилоти муайян дучор мегарданд. Мувофиқи моддаи 171 Кодекси оилаи ҶТ чунин қатъи ақди никоҳ танҳо дар ҳолати риояи талаботи қонунгузориҳои ҶТ эътироф карда мешавад, ки ин ҳолат аксаран ба мавриди баҳсҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ табдил меёбад.

Дар ин ҷо саволе ба миён меояд, ки агар ду шахрванди ҶТ ақди никоҳи худро дар ҳудуди давлати дигар бекор намоянд, он аз тарафи ҶТ эътироф карда мешавад ё не?

Моддаи 171 Кодекси оилаи ҶТ эътирофи қатъи ақди никоҳро вобаста ба таркиби субъектӣ ба таври фарқгузорӣ пешбинӣ менамояд: қисми 3 никоҳҳоро бо иштироки шахрвандони ҶТ танзим мекунад, дар

ҳоле ки қисми 4 никоҳҳоро байни шахрвандони хориҷӣ фаро мегирад, ки ин аз мавҷуд набудани меъёри махсус барои ҳолатҳои дигар шаҳодат медиҳад.

Танзими масъалаҳои эътирофи ақди никоҳ ва қатъи он дар қонунгузорию оилавии ҚТ хусусияти пароканда дорад. Дар ҳолати мавҷуд будани танзими мустақими эътирофи никоҳҳое, ки берун аз ҳудуди давлат баста шудаанд (моддаи 169 Кодекси оилаи ҚТ), меъёри махсус оид ба эътирофи қатъи ақди никоҳ байни шахрвандони ҚТ мавҷуд нест, ки ин боиси ташаккули амалияи эътирофи чунин санадҳо дар сурати риояи қонунгузорию давлати маҳалли қатъи никоҳ гардидааст.

Бо ҳамин мақсад пешниҳод карда мешавад, ки дар қисми 3 моддаи 171 Кодекси оилаи ҚТ пас аз истилоҳи “бекор кардан” муқаррароти зерин “никоҳҳои байни шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон” илова карда шавад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО)

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ:

[1]. Конститутсияи ҚТ аз 6 ноябри соли 1994, бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 [Матн]. – Душанбе, 2016. – 136 с.

[2]. Кодекси граждании ҚТ қ. 3 аз 1-уми марти соли 2005 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2005. – №3. – Мод. 1165.

[3]. Кодекси маданияи ҚТ аз 24 декабри соли 2022, №1819 / [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj/> (санаи муроҷиат: 21.02.2023).

[4]. Кодекси меҳнати ҚТ аз 23 июли соли 2016 / [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj/> (санаи муроҷиат: 01.09.2024).

[5]. Кодекси мурофиавии иқтисодии ҚТ [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2008. – №1, қ.1. – Мод. 4. – Мод. 5; – 2011. – №12. – Мод. 840; – 2012. – №7. – Мод. 719. – 2013. – №3. – Мод. 180. – 2015. – №11. – Мод. 954. – 2017. – №5, қ.1. – Мод. 277. – 2018. – №1. – Мод. 7. – №7-8. – Мод. 523. – 2019. – №1. – Мод. 7. – 2020. – №4-5. – Мод. 235.

[6]. Кодекси мурофиавии маданияи ҚТ [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2008. – №1, қ. 1. – Мод. 7. – 2010. – №1. – Мод.6. – 2012. – №7. – Мод. 721. – 2014. – №7, қ.1. – Мод. 388. – №12; – Мод. 821. – 2015. – №11. – Мод. 953. – 2016. – №5. – Мод. 360; – 2018. – №1. – Мод. 6; – 2019. – №1. – Мод. 6. – №6. – Мод. 314.

[7]. Кодекси оилаи ҚТ аз 26 декабри соли 2011, №791 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj/> (санаи муроҷиат: 21.02.2023).

[8]. Қонуни ҚТ “Дар бораи арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ” 18 марти соли 2015, №1183 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2015. – №3. – Мод. 205.

[9]. Қонуни ҚТ «Дар бораи нотариати давлатӣ» аз 16 апрели соли 2012, №810 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2012. – №4. – Мод. 260. – 2013. – №6. – Мод. 408.

[10]. Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти савдои хориҷӣ» 3 июли соли 2012, №846 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.10.2025).

[11]. Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти иқтисодии хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 27 декабри соли 1993 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.10.2025).

[12]. Қонуни ҚТ «Дар бораи шарикии давлат ва бахши хусусӣ» 28 декабри соли 2012, №907 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – с. 2012. – №12, қ. 1. – Мод. 1001.

[13]. Консепсияи сиёсати хориҷии ҚТ, ки бо Фармони Президенти ҚТ аз 27 январи соли 2015, №332 тасдиқ шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.10.2025).

[14]. Паёми Президенти ҚТ, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомали Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҚТ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28 декабри соли 2024. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/29823> (санаи мурочиат: 05.01.2024).

[15]. Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 6-уми феввали соли 2018, №100 тасдиқ гардидааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 28.02.2025).

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоитаҳои таълимӣ:

[16]. Абдуллоев, Ф.Р. Коллизионное регулирование отношений собственности в международном частном праве. [Текст]: монография / Ф.Р. Абдуллоев. – Душанбе: Ирфон, 2023. – 176 с.

[17]. Александрова, С. П. Гражданское право. Общая часть: учеб. Пособие [Текст] / С.П. Александрова. – СПб., 1997. – 250 с.

[18]. Алексеев, С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. [Текст] / С.С. Алексеев – М.: Юрид. лит., 1966. – 187 с.

[19]. Алексеев, С.С. Общая теория права В 2-х Т.Т.2. [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1982 – 360 с.

[20]. Алексеев, С.С. Проблемы теории права. Том 2. [текст]: курс лекций / С.С. Алексеев. – Свердловск, 1973. – 137 с.

[21]. Анисимов, С.Ф. Мораль и поведение [Текст] / С.Ф. Анисимов. – М., 1979. – 142 с.

[22]. Ануфриева, Л.П. Международного частного права. Т 2. Особенная часть: учебник [Текст] / Л.П. Ануфриева. – М.: Издотелство БЕК, 2000. – 360 с.

[23]. Ануфриева, Л.П. Международное частное право. В 3-х т. Том 1. Общая часть: учебник [Текст] / Л.П. Ануфриева. –М.: БЕК, 2000. – 340 с.

[24]. Ануфриева, Л.П. Международное частное право. В 3-х т. Том 1. Общая часть: учебник [Текст] / Л.П. Ануфриева. – М.: БЕК, 2002. – 288 с.

[25]. Асосков, А.В. Коллизионное регулирование договорных обязательств [Текст] / А.В. Асосков. – М.: Инфотропик Медиа., 2012. – 615 с.

[26]. Асосҳои назариявӣ-меъёрии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография [Матн] / коллективи муаллифон / зери таҳрири д.и.х., проф. Бобочонзода И.Ҳ. ва д.и.х., проф. Нематов А.Р. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – 340 с.

- [27]. Бендевский, Т. Международное частное право [Текст] / Т. Бендевский. – М.: Статут, 2005. – 300 с.
- [28]. Бобиева, М.И. Социальные нормы и регуляция поведения [Текст] / М.И. Бобиева – М., 1978. – 311 с.
- [29]. Богуславский, М.М. Международное частное право [Текст] / М.М. Богуславский. – М.: Юрист, 1999. – 302 с.
- [30]. Богуславский, М.М. Международное частное право [Текст]: учебник / М.М. Богуславский. – М.: Юрист, 2004. – 462 с.
- [31]. Богуславский, М.М. Правовое регулирование международных хозяйственных отношений [Текст]: М.М. Богуславский. – М., 1970. – 278 с.
- [32]. Брун М.И. Очерки истории конфликтного права [Текст] / М.И. Брун. – СПб, 1915. – 240 с.
- [33]. Вольф, М. Международное частное право [Текст] / М.Вольф Пер. с англ. – М.: Гос. изд-во иностр. лит., 1948.–703 с.
- [34]. Гаврилов, В.В. Международное частное право [Текст]: учебник / В.В. Гаврилов – М.: Норма., 2006. – 400 с.
- [35]. Галенская, Л.Н. Международное частное право [Текст]: учебное пособие / Л.Н. Галенская – Л.: Ленинградского ун-та, 1983. – 233 с.
- [36]. Гойман, В.И. Действие права: методологический анализ [Текст] / В.И. Гойман. - М., 1992. – 280 с.
- [37]. Гордон, М.В. Наследование по закону и по завещанию [Текст] / М. В. Гордон – М.: Юрид. лит., 1967. – 119 с.
- [38]. Гражданский Кодекс Республики Казахстан (Особенная часть): Комментарий. [Текст] / Отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. – Алматы.: «Жеті Жарғы», 2000. – 755 с.
- [39]. Гражданское и торговое право зарубежных стран [Текст] / Учебное пособие / Под общей редакцией В.В. Безбаха и В.К. Пучинского. – М., МЦФЭР, 2004. – 893 с.
- [40]. Грефцов, Ю.И. Правовые отношения и осуществление права [Текст] / Ю.И. Грефцов. – Л.: Ленинградского университета, 1987. – 127 с.

- [41]. Данилочкина, О.А. Международное частное право в вопросах и ответах [Текст]: учеб.пособие / О.А. Данилочкина. – М.: Проспект., 2016. – 81 с.
- [42]. Дерягин, И.Я. Применение норм советского права [Текст] / И.Я. Дерягин. – Свердловск, 1973. – 247 с.
- [43]. Дмитриева, Г.К. Международное частное право [Текст] / Г.К. Дмитриева. – М.: ЮРИСТЪ, 2002. – 296 с.
- [44]. Ерпылева, Н.Ю. Международное частное право: [Текст]: учебник / Н.Ю. Ерпылева – М.: Проспект, 2004. – 559 с.
- [45]. Ерпылева, Н.Ю., Гетьман-Павлова, И.В. Международное частное право. [Текст]: учебное пособие / практикум / Н.Ю. Ерпылева, И.В. Гетьман-Павлова: – М.: «Эксмо», 2007. – 768 с.
- [46]. Звеков, В.П. Коллизия законов в международном частном праве. [Текст] / В.П. Звеков «Волтерс Клувер», 2007. – 392 с.
- [47]. Звеков, В.П. Международное частное право [Текст]: курс лекций / В.П. Звеков. –М : НОРМА – ИНФРА М, 1999. – 667 с.
- [48]. Звеков, В.П. Обязательства вследствие причинения вреда в коллизионном праве. [Текст] / В.П. Звеков – М: «Волтерс Клувер», 2007. – 114 с.
- [49]. Ивин, А.А. Логика норм [Текст] / А.А. Ивин. – М., 1973. – 325 с.
- [50]. Иссад, М. Международное частное право [Текст] / М. Иссад / Под ред. М.М. Богуславский. – М.: Прогресс, 1989. – 398 с.
- [51]. Канашевский, В.А. Внешнеэкономические сделки: материально-правовое и коллизионное регулирование [Текст] / В.А. Канашевский. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 608 с.
- [52]. Канашевский, В.А. Международное частное право: [Текст]: учебник. Изд. 2-е, доп / В.А. Канашевский – М.: Междунар. отношения, 2009. – 752 с.
- [53]. Киселев, И.Я. Международный труд. [Текст]: Практическое пособие / И.Я. Киселев – М.: «Юристъ», 1997. – 230 с.

[54]. Кодиркулов, Х.Р. Проблемы правового регулирования трудовых отношений с иностранным элементом [Текст]: монография / Х.Р. Кодиркулов – Душанбе: Ирфон, 2006. – 192 с.

[55]. Коллизионные нормы в советском праве [Текст]: монография / Н.А. Власенко. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1984. – 99 с.

[56]. Комаров, С.А., Малко, А.В. Теория государства и права [Текст] / С.А. Комаров, А.В. Малко. – М : НОРМА : НОРМА – ИНФРА. М, 2001. – 440 с.

[57]. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть третья (постатейный) [Текст] / Отв. ред. Л.П. Ануфриева – М.: Волтерс Клувер, 2004 с. (автор комментария к ст. 1110 - З.Г. Крылова). – 440 с.

[58]. Корецкий, В.М. Очерки англо-американской доктрины и практики международного частного права. [Текст] / В.М. Корецкий / Ин-т права Акад. наук СССР. – М.: Юрид. изд-во, 1948. – 396 с.

[59]. Кудрявцев, В.Н. Общая теория квалификация преступлений. [Текст] / В.Н. Кудрявцев – М: Юрид литер 1972. – 352 с.

[60]. Кузнецов, М.Н. Введение в международное частное право: теоретико-правовое исследования: монография [Текст] / В.Н. Кудрявцев. – М.: РУДН, 2014. – 460 с.

[61]. Қодиров, Н.А. Одатҳо ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: монография / Н.А. Қодиров. – Душанбе.: Нашриёти ДМТ, 2020. – 172 с.

[62]. Лазарев, В.В. Теория государства и права. [Текст]: учебник / В.В. Лазарев. – М., 2013. – 634 с.

[63]. Лазарев, В.В. Действие права и формы его реализации // Проблемы общей теории права и государства [Текст] / В.В. Лазарев / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., Норма, 2002. – 422 с.

[64]. Лазарев, В.В. Применение советского права [Текст] / В.В. Лазарев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1972. – 200 с.

- [65]. Лазерев, В.В., Липень, С.В. Теория государства и права. [Текст] / В.В. Лазерев, С.В. Липень – М.: Спарк, 1998. – 448 с.
- [66]. Лунц, Л.А. Курс международного частного права. Общая часть. [Текст] / Л.А. Лунц – М.: «Юрид литер», 1973. – 384 с.
- [67]. Лунц, Л.А. Международное частное право. Общая часть. [Текст] / Л.А. Лунц – М.: «Госюриздат», 1959. – 280 с.
- [68]. Лунц, Л.А., Марышева, Н.И., Садилов, О.Н. Международное частное право. [Текст]: учебник / Л.А. Лунц, Н.И. Марышева, О.Н. Садилов – М.: «Юрид. лит», 1984. – 336 с.
- [69]. Международного частного права [Текст] / учебник // под ред. А.П. Ануфриевой, К.А. Бекашева, Г.К. Дмитриевой 2-е изд, перераб и доп М: Проспект, 2004. – 580 с.
- [70]. Международное частное право [Текст]: учеб. пособие / под редак Г.К. Матвеева. – Киев: Вища школа, 1985. – 176 с.
- [71]. Международное частное право [Текст]: учебник / под ред. Г.К. Дмитриевой. – М.: «Проспект», 2000. – 656 с.
- [72]. Мейер, Д.И. Русское гражданское право (в 2 ч.). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Изд-е 3-е, испр [Текст] / Д.И. Мейер. – М., Статут, 2003. – 831 с.
- [73]. Менглиев, Ш. Международное частное право. [Текст] / Ш. Менглиев Типография Таджикского национального Университета. – Душанбе: 2013. – 736 с.
- [74]. Мирзоев, А.М. Аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ: масоили назариявӣ [Матн]: монография / А.М. Мирзоев – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 152 с.
- [75]. Михалева, Т.Н. Наследование [Текст] / Т.Н. Михалева Юридическо-правовой справочник. – М.: Гросс Медиа. 2005 – 222 с.
- [76]. Мицкевич, А.В. Акты высших органов советского государства [Текст] / А.В. Мицкевич – М: 1967. – 175 с.
- [77]. Мосс, Д. Автономия воли в практике международного коммерческого арбитража [Текст] / Д. Мосс. – М., 1996. – 185 с.

- [78]. Насриддинзода, Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: воситаи таълимӣ / Э.С. Насриддинзода – Душанбе: 2019. – 204 с.
- [79]. Нерсесянц, В.С. Общая теория права и государства [Текст] / В.С. Нерсесянц. – М.: Норма: ИНФРА, 2012. – 560 с.
- [80]. Общая теория государства и права [Текст]: под. редакции / Д.А. Керимова. – Л.: 1961 – 528 с.
- [81]. Общая теория права и государства. [Текст]: под редакции / В.В. Лазарева. – М.: Юристъ, 2001 – 520 с.
- [82]. Основы теории государства и права [Текст]: под. редакции / Н.Г. Александрова. – М.: Госюриздат, 1975. – 610 с.
- [83]. Основы теории государства и права [Текст]: под. редакции / Н.Г. Александрова. – М.: Госюриздат., 1960. – 439 с.
- [84]. Перетерский, И.С., Крылов, С.Б. Международное частное право. [Текст] / И.С. Перетерский, С.Б. Крылов – М.: Госюриздат, 1959. – 227 с.
- [85]. Проблемаҳои татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография [Матн] / коллективи муаллифон, зери таҳрири д.и.х. проф. Бобочонзода И.Ҳ. ва д.и.х. проф. Нематов А.Р. – Душанбе: МН «Дониш», 2024. – 664 с.
- [86]. Проблемы общей теории права и государства [Текст]: учебник / под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма., 2004. – 832 с.
- [87]. Раджабов, М.Н. Гражданско-правовой статус иностранцев в Республике Таджикистан [Текст]: монография / М.Н. Раджабов. – Душанбе: Ирфон, 2004. –178 с.
- [88]. Раҳимзода, М.З. Фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ [Матн]: монография / М.З. Раҳимзода. – Душанбе: 2020. – 392 с.
- [89]. Решетов, Ю.С. Реализация норм советского права. Системный анализ. [Текст] / Ю.С. Решетов – Казань: 1989. – 159 с.

- [90]. Римское частное право. [Текст]: учебник / под ред. проф. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. – М.: «Юристъ», 1997. – 544 с.
- [91]. Розенберг, М.Г. Контракт международной купли-продажи. 4-е изд. Современная практика заключения. Разрешение споров [Текст] / М.Г. Розенберг. – М.: Книжный мир, 2003. – 1072 с.
- [92]. Рубанов, А.А. Наследование в международного частного права. (отношение СССР с капиталистическими странами) [Текст] / А.А. Рубанов. – М., 1966. – 356 с.
- [93]. Рубанов, А.А. Наследование в международного частного права. (отношение международного социалистическими странами) [Текст] / А.А. Рубанов. – М., 1972. – 240 с.
- [94]. Саломов, И.И. Қайду шарт дар бораи тартиби оммави дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ [Матн]: монография / И. И. Саломов. – Душанбе: ҶДММ “НУШБОД”, 2022. – 154 с.
- [95]. Саъдизода, Ҷ. Фарҳанги ҳуқуқи инсон: шарҳи истилоҳот / Форум молодых юристов, приуроченный «Году молодежи», проводимый в рамках Национального форума «Верховенство закона в Республике Таджикистан [Текст] / Ҷ. Саъдизода. – Душанбе, 2017. – С. 60-64.
- [96]. Солиев, И.М. Применение иностранного права в Республике Таджикистан [Текст]: монография / И.М.Солиев. – Худжанд: Ношир, 2015. – 176 с.
- [97]. Сотиволдиев, Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев – Душанбе. 2010. – 547 с.
- [98]. Сотиволдиев, Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: китоби дарсӣ. Ҷилди 2 / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: – 654 с.
- [99]. Сулаймонов, Ф.С. Международное частное право: комментарий к разделу VII Гражданского кодекса Республики Таджикистан [Текст] / Ф.С. Сулаймонов, под ред. Ш.М. Менглиева. – Душанбе: «Истеъдод», 2011. – 160 с.

[100]. Тагаева, С.Н. Семейно-правовая ответственность: коллизионные проблемы. [Текст] / С.Н. Тагаева – Душанбе: «Ирфон», 2014. – 285 с.

[101]. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми сеюм. [Матн] / Зери таҳрири д.и.х., проф. М.З. Раҳимов – Душанбе: 2011. – 567 с.

[102]. Теория государства и права. [Текст] / Отв. ред. А.В. Малко. 2009 – 303 с.

[103]. Теория государства и права. [Текст] / Под ред. В.Д. Перевалова. 2013. – 495 с.

[104]. Теория государства права [Текст]: курс лекций / Под ред Н.И Матузова и А.В Малько. – М.: «Юристъ», 2000 – 776 с.

[105]. Толстых, В.Л. Коллизионное регулирование в международном частном праве: проблемы толкования и применения раздела VII части третьей ГК РФ. [Текст] / В.Л. Толстых. – М.: Спарк, 2002. – 241 с.

[106]. Федосеева, Г. Международное частное право [Текст] / Г. Федосеева. М.: Остожье, 1999. – 445 с.

[107]. Химматов, Х.Н. Правовое регулирование имущественных отношений супругов: проблемы и перспективы развития [Текст] / Х.Н. Химматов / под ред. д.ю.н. проф. Махмудова М.А. – Душанбе: «Эр-граф», 2009. – 185 с.

[108]. Хропанюк, В.Н. Теория государства и права [Текст] / В.Н. Хропанюк. – М.: 1998. – 944 с.

[109]. Ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ: воситаи таълимӣ. [Матн] / Муҳаррирони масъул: н.и.х., дотсент, Мудири кафедраи ҳуқуқи байналхалқӣ Раҷабов М.Н. ва н.и.х., дотсент Мирзоев А.М. – Душанбе: «ЭР–граф», 2018. – 264 с.

[110]. Черданцев, А.Ф. Теория государства и права [Текст] / А.Ф. Черданцев. – М.: 2002. – 432 с.

[111]. Чешир, Дж., Норт, П. Международное частное право [Текст] / Дж. Чешир, П. Норт. – М., 1982. – 324 с.

[112]. Шаргородский, М.Д. Избранные труды. [Текст] / М.Д. Шаргородский / Жизнь и научная деятельность. – М., 2004. – 240 с.

[113]. Шершеневич, Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Т. 2. [Текст] / Г.Ф. Шершеневич – М.: «Статут», 2005. – 462 с.

[114]. Эннексерус. Курс германского гражданского права, полутом 1 [Текст] / (русский перевод). – М.: Иностр. лит., 1949. – 422 с.

[115]. Юридический энциклопедический словарь. [Текст] / глав. ред. А.Я. Сухарев / ред. кол М.М. Богуславский – М., 1984. – 414 с.

[116]. Явич Л.С. Общая теория права. [Текст] / Л.С. Явич. – Л., 1976. – 285 с.

[117]. Cheshire, G. North, P. Private International Law [Text] / G. Cheshire, P. North. – London, 1987. – 833 p.

[118]. Jaffey, A. Introduction to the conflict of laws [Text] / A. Jaffey. – London: Butterworth and Co (Publishers) Ltd, 1988. – 200 с.

[119]. Levontin, A.V. Choice of Law and Conflict of Laws [Text] / A.W. Sijthoff International Publishing Company. B.V. – Leyden, 1976. – 179 p.

[120]. Palson, L. Marriage in Comparative Conflict of laws: Substantive conditions [Text] / Martinus Nijhoff Publishers. The Hague, 1981. – 245 p.

[121]. Story J. Commentaries on the Conflict of Laws, 8th ed. [Text] / J. Story. – Boston, 1883. –143 p.

[122]. Tetley, W. International conflict of laws. Common, Civil and Maritime, int-l Shipping Publication [Text] / W. Tetley. – Blais, Montreal, 1994. – 74 p.

[123]. Von Savigny, F.K. System des heutigen Romischen Rechts [Text] / F.K. Von Savigny. Bd. – Berlin, 1840. – 383 p.

[124]. White, G. Nationalization of Foreign Property [Text] / G. White. – London, 1961. – 124 p.

Ш. Мақолаҳои илмӣ ва маърузаҳо:

[125]. Ғаюров, Ш.К. Оид ба баъзе муаммоҳои дар таҳрири нав таҳия намудани Кодекси граждании ҚТ (Тақриз ба мақолаи Сулаймонов Ф.

«Кодекси граждани ё Кодекси мадани?») [Матн] / Ш.К. Гаюров // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2013. – №3 (03). – С. 147-150.

[126]. Звеков, В.П. К вопросу о соотношении материально-правового и коллизионного способов регулирования в международном частном праве [Текст] / В.П. Звеков // сборник конф. на тему: Сов ежегодник меж. права. – М., 1975. – С. 285-289.

[127]. Лебедев, С.Н. О природе международного частного права 1980 [Текст] / С.Н. Лебедев // Сов ежегодник меж. права. – М., Статут. 2009. – 556 – 574 с.

[128]. Левитин, А.Б. К вопросу о предмете международного частного права. [Текст] / А.Б. Левитин // Правоведение. – 1959. – №3. – С. 95-101.

[129]. Лунц, Л.А. Основные коллизионные вопросы советского семейного и наследственного права [Текст] / Л.А. Лунц Ученые записки / ВИОН, вып. – М., 1941. – Выпуск II. – 91 – 168 с.

[130]. Нодиров, Ф.М. Шартнома дар соҳаи фаъолияти савдои хориҷӣ [Матн] / Ф.М. Нодиров // Давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе., 2008. – № 3. – 6–13 с.

[131]. Палевин, М.С. Наследование в Иране [Текст] / М.С. Палевин // Журнал Международного частного права. – 1997. – №1. – С. 5-8.

[132]. Садиков, О.Н. Коллизионные нормы в международном частном праве. [Текст] / О.Н. Садиков // Сов. Ежегодник Меж. права. 1982 – М. – 1993: – 207 с.

[133]. Семейный кодекс и брачный договор / Библиотека журнала «Социальная защита». Вып. – №5. 1996. – 175 с. 129-140.

[134]. Ҳимматов, Ҳ.Н. Чанде далел оид ба зарурати табдили номи Кодекси граждани ба Кодекси мадани [Матн] / Ҳ.Н. Ҳимматов // Минбари ҳуқуқшинос. – 2017. – №19-22 (73-76). – С. 4.

[135]. Шебанова, Н.А. Семейные отношения в международном частном праве. [Текст] / Н.А. Шебанова // Акад. правовой ун-т при Ин-те государства и права – М.: 1995. – 16-22 с.

[136]. Beale, J., Treatise A.A. On The Conflict Of Laws [Text] / Beale J., Treatise A.A. – 1935. – Vol.2. N.-Y. – P. 1027.

[137]. Morris, J. The conflict of Laws [Text] / Fourth ed. by D. VcClean. L., Sweet and Maxwell ltd, 1993. – P. 172-180.

[138]. Rechtsvergleichende Studie der erbrechtlichen Regelungen des Internationalen Verfahrensrechtes und Internationalen Privatrechts der Mitgliedsstaaten der Europäischen Union [Text] / S. 20 // Deutsches Notarinstitut (DNotI). Les Successions Internationales dans l'UE.

[139]. Regulation (EC). No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations [Text] / (Rome II).

[140]. Вольф. Dicey and morris. Ch. 35 Cheshire. [Text]. – С. 242-247.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо:

[141]. Абдухаликов, А.М. Наследование в международном частном праве [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Абдухаликов Акмал Махмадиевич. – Душанбе, 2010. – 187 с.

[142]. Асосков, А.В. Формообразующие факторы, влияющие на содержание коллизионного регулирования договорных обязательств [Текст]: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03 / Асосков Антон Владимирович. – М., 2011. – 535 с.

[143]. Бобоев, У.Х. Организационно-правовые формы совместной хозяйственной деятельности [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Бобоев Умед Холович. – Душанбе, 2004. – 187 с.

[144]. Гойман, В.И. Действие права: (методологический анализ) [Текст]: автор. дис. д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Владимир Иванович Гойман. – М, 1992. – 42 с.

[145]. Занина, М.А. Коллизии норм права равной юридической силы (понятие, причины, виды) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Занина Маргарита Александровна. – М, 2008. – 154 с.

[146]. Кодиркулов, Х.Р. Проблемы правового регулирования трудовых отношений с иностранным элементом [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Кодиркулов Хуршед Рахмонович. – Душанбе, 2004. – 189 с.

[147]. Қодиров, Н.А. Одатҳо ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст]: дис.... номз. илм. ҳуқуқ: 12.00.03 / Қодиров Некрӯз Абдулмаҷидович. – Душанбе, 2021. – 168 с.

[148]. Кузнецов, М.Н. Введение в международное частное право: теоретико-правовое исследования [Текст]: дис. д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / Кузнецов Михаил Николаевич. – М.: РУДН, 2014. – 288 с.

[149]. Любарская, С.Т. Автономия воли при определении вещного статуса в международном частном праве [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Любарская Сергеевна Татьяна. – М, 2020. – 203 с.

[150]. Малко, А.В. Стимулы и ограничения в праве: дис. док. юрид. наук / [Текст] / Малко Александр Васильевич. – Саратов, 1995. – 362 с.

[151]. Мирзоев, А.М. Применимое право в договорных отношениях с иностранным элементом [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Мирзоев Амонullo Мирзодавлатович. – Душанбе, Типография ТНУ, 2015. – 154 с.

[152]. Перфильев, В.В. Действие права (понятие, структура, свойства) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Перфильев Владимир Владимирович. – М, 1975. – 182 с.

[153]. Перфильев, В.В. Действие права (понятие, структура, свойства) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Перфильев Владимир Владимирович. – М, 1975. – 62 с.

[154]. Раджабов, М.Н. Гражданско-правовой статус иностранцев в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Раджабов Махмадҷёр Носирович. – Душанбе, 2004. – 178 с.

[155]. Рустамова, Н.Н. Коллизионные нормы в международном частном праве: эволюция, современные тенденции и перспективы развития [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Рустамова Наргиз Наримовна. – М., 2013. – 158 с.

[156]. Саушкин, Д.В. Коллизионные нормы и арбитражные соглашения во внешнеторговых контрактах [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Саушкин Дмитрий Викторович. – Спб, 1994. – 197 с.

[157]. Севрюгина, З.А. Действие коллизионных норм в международном частном праве России и зарубежных стран [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Севрюгина Зоя Андреевна. – М, 2018. – 195 с.

[158]. Солиев И.М. Теоретические проблемы применения иностранного права в Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Солиев Иброхимхужа Муратжонович. – Душанбе, 2014. 171 с.

[159]. Суздалева, А.Д. Особенности коллизионно-правового регулирования отношений собственности, осложнённых иностранным элементом [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Суздалева Анастасия Дмитриевна. – М, 2020. – 291 с.

[160]. Сулаймонов, Ф.С. Республика Таджикистан - участник международных частноправовых отношений [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Сулаймонов Фируз Сафаралиевич. – Душанбе, 2014. – 165 с.

[161]. Тагаева, С.Н. Теоретические проблемы семейно-правовой ответственности в Республике Таджикистан [Текст]: дис. док. юрид. наук: 12.00.03 / Тагаева Санавбар Назиркуловна. – Душанбе, 2014. – 350 с.

[162]. Толстых, В.Л. Нормы иностранного права в международном частного права Российской Федерации [Текст]: дис. док. юрид. наук: 12.00.03 / Толстых Владислав Леонидович. – М, 2006. – 509 с.

[163]. Хаустова, Н.А. Защита трудовых прав граждан в международном частном праве [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Хаустова Наталья Александровна. – М, 2006. – 194 с.

[164]. Ходыкин, Р.М. Принципы и факторы формирования содержания коллизионных норм в международном частном праве [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ходыкин Роман Михайлович. – М, 2005. – 232 с.

V. Захираҳои электронӣ ва сомонаҳои интернетӣ:

[165]. Конвенсия оид ба ёрии ҳуқуқӣ ва муносибатҳои ҳуқуқӣ аз рӯи парвандаҳои граждани, оилавӣ ва ҷиноятӣ аз соли 1993 / [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: https://www.adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=1618 (санаи муроҷиат: 14.02.2025).

[166]. Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак аз 20 ноябри соли 1989 / [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://khit.tj/wp-content/uploads/2016/01/4.-Konventsiya> (санаи муроҷиат: 04.01.2016).

[167]. Конвенсия оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартномаҳои хариду фурӯши байналмилалӣ молҳо аз 22 декабри соли 1986 / [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: docs.cntd.ru/document/901760972 (санаи муроҷиат: 27.09.2024).

[168]. Конвенсияи Аврупой оид ба ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон аз 4 ноябри соли 1950 / [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: urbanleft/peoplekonvehcia.html (санаи муроҷиат: 02.03.2023).

[169]. Конвенсияи ИДМ оид ба ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон аз 26 майи соли 1995 / [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: cons.sultant.ru/document/cons_doc_LAW_6966/ (санаи муроҷиат: 22.11.2024).

[170]. Конвенсияи Рим оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба уҳдадорихои шартномавӣ аз соли 1980 / [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: essebot.ru/ai-project/rimskaya-konvencziya (санаи муроҷиат: 17.03.2024).

[171]. Конвенсияи Гаага оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартномаҳои хариду фурӯши байналмилалии мол аз 22 декабри соли 1986 / [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: sugdka.saba.tj/naqid/konvensiya (санаи муроҷиат: 17.03.2025).

[172]. Модельный Гражданский кодекс для государств — участников СНГ (часть третья). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://iacis.ru/baza_dokumentov/modelnye_zakonodatelnye_akti_i_rekomendacii_mpa_sng/modelnye_kodeksi_zakoni (дата обращения: 10.04.2021).

[173]. Созишнома оид ба тартиби баррасии баҳсҳо марбут ба амалигардонии ҷаъолияти хоҷагидорӣ аз соли 1992 / [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: https://www.adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=1640 (санаи муроҷиат: 14.02.2025).

[174]. Шерзода, Б.С., Ҳакимов, Я.Б. Рушди забони қонунгузори маданӣ дар даврони Истиқлолияти давлатӣ / Б.С. Шерзода, Я.Б. Ҳакимов // Сомонаи расмӣ факултети ҳуқуқшиносии ДМТ (дар Facebook). – санаи муроҷиат: 24.04.2024с.

VI. Санадҳои судӣ:

[175]. Сборник действующих постановлений Пленумов Верховного Суда СССР. 1924-1957 / под ред. зам. председателя Верховного Суда СССР / Н.К. Морозова –М: 1958. – 279 с.

[176]. Ҳалномаи Суди ноҳияи Синои шаҳри Душанбе аз 06 апрели соли 2021. Парвандаи №4-962/21.

[177]. Ҳалномаи Суди ноҳияи Синои шаҳри Душанбе аз 18-уми октябри соли 2024. Парвандаи маданӣ №3-943/24 с.

[178]. Ҳалномаи Суди иқтисодии шаҳри Душанбе аз 01-уми сентябри соли 2025. Парвандаи маданӣ №1-188/2025 с.

[179]. Ҳалномаи Суди ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе аз 12-уми августи соли 2025. Парвандаи маданӣ №4-218/25 с.

**ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАЧАИ
ИЛМӢ**

**I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи
Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон ба таъб расидаанд:**

[1–М]. Раҷабзода, М.Н., Исмаилова, И.Б. Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои ғайришартномавӣ бо унсуре хориҷӣ [Матн] / М.Н. Раҷабзода, И.Б. Исмаилова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Қисми II. – 2024. – № 6. – С. 249-253; ISSN 2074-1847

[2–М]. Исмаилова, И.Б. Проблемы коллизсионного регулирования трудовых отношений с иностранным элементом [Текст] / И.Б. Исмаилова // Государствоведение и права человека. – 2022. – № 1 (25). – С. 135-145; ISSN 2414-9217

[3–М]. Исмаилова, И.Б. Амалишавии меъёрҳои коллизсионӣ тибқи қонунгузори маданӣ [Матн] / И.Б. Исмаилова // Қонунгузорӣ. – 2024. – № 2 (54). – С. 97-102; ISSN 2410-2903

[4–М]. Мирзоев, А.М., Исмаилова, И.Б. Танзими коллизсионӣ-ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ бо унсуре хориҷӣ [Матн] / А.М. Мирзоев, И.Б. Исмаилова // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2024. – № 2 (34). – С. 150-158; ISSN 2414-9217

[5–М]. Исмаилова, И.Б. Хусусиятҳои инкишофи меъёрҳои коллизсионӣ дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / И.Б. Исмаилова // Қонунгузорӣ. – 2025. – № 1 (57). – С. 195-200; ISSN 2410-2903

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмӯаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ чоп шудаанд:

[6–М]. Исмаилова, И.Б. Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ [Матн] / И.Б. Исмаилова // Маводҳои конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ бахшида ба 100-солагии Виктор Аркадевичт Ойгензихт таҳти унвони «Танзими ҳуқуқи сайёҳӣ ва сармоягузорӣ дар ҚТ». – Душанбе, 2024. – С. 206-213.

[7–М]. Исмаилова, И.Б. Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои ашёӣ бо унсури хориҷӣ [Матн] / И.Б. Исмаилова // Маводҳои конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ бахшида ба рӯзи байналмилалӣ ҳуқуқи инсон, 30-юмин солгарди қабули Конститутсияи ҚТ ва эълонгардидани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ». – Душанбе, 2024. – С. 511-518.

[8–М]. Исмаилова, И.Б. Мафҳум ва моҳияти меъёрҳои коллизсионӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ [Матн] / И.Б. Исмаилова // Маводи конференсияи илмӣ ҷумҳуриявӣ бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатии ҚТ ва 80-солагии доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон Шомурат Менглиев (Нашрияи солномаи ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва хусусӣ). – Душанбе, 2021. – С. 136-143

[9–М]. Исмаилова, И.Б. Баъзе масъалаҳо оид ба ҳуқуқи ашёӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ [Матн] / И.Б. Исмаилова // Маводи конференсияи умумидонишгоҳии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бахшида ба 30-юмин солгарди қабули Конститутсияи ҚТ ва Соли маърифати ҳуқуқӣ-эълоннамудани соли 2024 ва Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маърифат (солҳои 2020-2040). – Душанбе, 2021. – С. 292-297.